

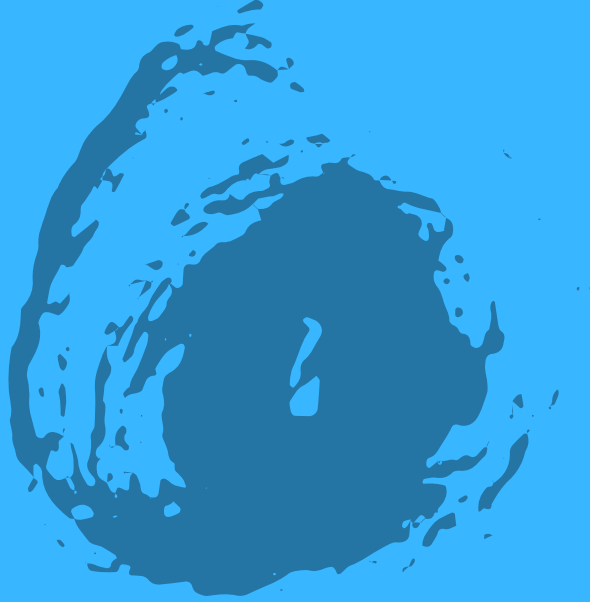

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI

AKADEMİK BAKIŞ

ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Journal of Academic Perspective

"İSTİYORUZ Kİ, TÜRK COĞRAFYASININ HER YERİNDEKİ TÜRK TOPLULUKLARINI
TÜRKLER İDARE ETSİN..."

PROF. DR. TURAN YAZGAN

AKADEMİK BAKIŞ

ULUSLARARASI SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Academic Perspective

YAYIN DÖNEMİ
PUBLICATION PERIOD
GÜZ / AUTUMN

YIL YEAR	CİLT VOLUME	SAYI ISSUE
2023	21	81

E-ISSN: 1694- 528X

DOI: 10.52703/ay

YAYINCI / PUBLISHER

Akademik Yorum
<https://www.akademikyorum.com/>

SAHİBİ/ OWNER

Prof. Dr. Mehmet YÜCE
profdrmehmetyuce@gmail.com
Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü 16059
Görükle/Bursa

EDİTÖR/EDITOR

Prof. Dr. Mehmet YÜCE
profdrmehmetyuce@gmail.com
Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü 16059
Görükle/Bursa

EDİTÖR YARDIMCILARI/ DEPUTY EDITORS

Dr. Öğretim Üyesi Ayten CAN
atunali@adu.edu.tr
Aydın Adnan Menderes Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih
Bölümü 09100
Efeler/Aydın

Proje Asistanı Nilay AKBULUT
nnilayakbulut@gmail.com
Bursa Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Maliye Bölümü 16059
Görükle/Bursa

ALAN EDİTÖRLERİ/SECTION EDITORS

Dr. Baha Ahmet YILMAZ

YABANCI DİL EDİTÖRÜ / FOREIGN LANGUAGE EDITOR

Prof. Dr. Muhtarhan OROZBAY
BM Kültür Çeşitliliği Örgütü Genel Sekreteri- Kazakistan
Prof. Dr. Shurubu KAYHAN
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi- Türkiye

PUBLICATION BOARD / YAZI KURULU

Dr. Öğretim Üyesi Ayten CAN
Proje Asistanı Nilay AKBULUT

YAYIN KURULU / EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Ahmet Vecdi CAN	Sakarya Üniversitesi- Türkiye
Prof. Dr. Kutluk Kağan SÜMER	İstanbul Üniversitesi- Türkiye
Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi- Türkiye
Prof. Dr. Bolat MİRZALİYEV	Miras Üniversitesi- Kazakistan
Prof. Dr. Köksal ŞAHİN	Sakarya Üniversitesi- Türkiye
Prof. Dr. Abdulmecit NUREDDİN	Uluslararası Vizyon Üniversitesi- Makedonya
Doç. Dr. Kürşad GÜLBAYAZ	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi- Türkiye
Doç. Dr. Davran YOLDAŞEV	Uluslararası K. Ş. Toktomamatov Üniversitesi- Kırgızistan
Doç. Dr. Geray MUSAYEV	Devlet İktisat Üniversitesi- Azerbaycan
Doç. Dr. Oktay KULİYEV	Devlet İktisat Üniversitesi- Azerbaycan
Doç. Dr. Erdem ÖZDEMİR	Bursa Uludağ Üniversitesi- Türkiye
Dr. Öğr. Üyesi Çağrı ERGEZER	Uluslararası K. Ş. Toktomamatov Üniversitesi- Kırgızistan

DANIŞMA KURULU / SCIENTIFIC ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Fadıl HOCA	Uluslararası Vizyon Üniversitesi- Makedonya
Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ	Bursa Uludağ Üniversitesi- Türkiye
Prof. Dr. Veysel BOZKURT	İstanbul Üniversitesi- Türkiye
Prof. Dr. Mensur NUREDDİN	Uluslararası Vizyon Üniversitesi- Makedonya
Prof. Dr. Recai COŞKUN	İzmir Bakırçay Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Elmira HURİBAEVA	Uluslararası K. Ş. Toktomamatov Üniversitesi Kırgızistan
Prof. Dr. Muhtarhan OROZBAY	BM Dünya Kültür Çeşitliliği Örgütü Gen. Sek.-Kazakistan
Doç. Dr. Fariz AHMEDOV	Devlet İktisat Üniversitesi- Azerbaycan
Doç. Dr. Maria KOÇKORBAEVA	Kyrgyz Economic University- Kırgızistan
Doç. Dr. Atilla JORMA	Uluslararası Vizyon Üniversitesi- Makedonya
Doç. Dr. Raqif KASIMOV	Devlet İktisat Üniversitesi- Azerbaycan
Dr. Öğr. Üyesi Muhittin ZÜGÜL	Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi- Türkiye
Öğr. Gör. Yusif ALİYEV	Devlet İktisat Üniversitesi- Azerbaycan
Közhan YAZGAN	Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Başkanı -Türkiye
Abdirimov Bekzod MURATOVİÇ	Özbekistan Cumhuriyeti Maneviyat ve Marifet Merkezi Harezm Bölgesi Başkanı- Özbekistan

BU SAYININ HAKEMLERİ/ REFEREES FOR THIS ISSUE

Prof. Dr. İrade HUSEYNOVA	Bakü Devlet Üniversitesi
Prof. Dr. Qabil ALİYEV	Bakü Devlet Üniversitesi
Doç. Dr. Berna AKYÜZ SİZGEN	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi

Doç. Dr. Mehmet Emin Yurt	Dicle Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa AKKAYA	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Doç. Dr. Mutlu ADAK	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Kevser DEĞİRMENCI	Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Dr. Öğretim Üyesi Mehmet Ali Sevgi	Iğdır Üniversitesi
Dr. Derya GÜRTAŞ DÜNDAR	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Dr. Seda SARIKAYA SARIDEMİR	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi

İNDEKSLER ve DİZİNLER / INDEXES and PLATFORMS

YAYIN HAKLARI/ PUBLICATION RIGHTS

Bu dergide yayımlanan yazılarda ileri sürülen görüşler yazarlara aittir. Articles published in this journal represent only the views of the contributors.

Copyright © 2020.

Tüm hakları saklıdır. Bu yayının hiçbir bölümü, Akademik Yorum platformu'nun yazılı izni olmadan, fotokopi yoluyla veya elektronik, mekanik ve sair suretlerle kısmen veya tamamen çoğaltılamaz, dağıtılamaz, kayda alınamaz.

All rights reserved. No part of this publication may be copied, reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by means, without the prior expressed permission in writing of the Akademik Yorum platform.

Copyright © 2020.

Dergi açık erişimlidir (CC BY-NC)./ The journal is open access (CC BY-NC).
Derginin hiçbir aşamasında yazarlardan hiçbir ad altında ücret talep edilmemektedir./
No fee is charged to the authors under any name at any stage of the journal.
Dergi tamamen ücretsizdir./ The journal is completely free.

İLETİŞİM / CONTACT

Akademik Yorum
info@akademikyorum.com
<https://www.akademikyorum.com/>

İÇİNDEKİLER /TABLE OF CONTENTS

Araştırma Makalesi/Research Article

TUNUS'UN MODERNLEŞME SÜRECİNDE NAHDA PARTİSİ'NİN YERİ

THE PLACE OF ENNAHDA PARTY in TUNISIA'S MODERNIZATION PROCESS (1- 31)

Ramazan ÖZDEMİR, Doç. Dr. Çiğdem NAS

Araştırma Makalesi/Research Article

ÇOK YÖNLÜ BİR OSMANLI AYDINI, HEKİM İSMAİL PAŞA

HEKİM ISMAIL PASHA, A VERSATILE OTTOMAN INTELLECTUAL.....(32- 53)

Ayten CAN, Tolga İPEK

Araştırma Makalesi/Research Article

İRAN SİYASETİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR BAKIŞ: RAFSANCANI VE HATEMİ DÖNEMİ (1989-2005)

A COMPARATIVE PERSPECTIVE TO IRAN POLITICS: RAFSANCHANI AND KHATEMI PERIOD (1989-2005)(54- 77)

Baha Ahmet YILMAZ

Araştırma Makale/Research Article

TÜRKLERDE LİDERLİK VE TÜRK TOPLUMUNUN ATATÜRK'ÜN LİDERLİĞİNE BAKIŞI

LEADERSHIP in THE TURKS AND TURKISH SOCIETY'S PERCEPTION OF ATATÜRK'S LEADERSHIP.....(78- 89)

Mutlu ADAK

Araştırma Makale/Research Article

TUĞGENERAL ZİYA YERGÖK PAŞA, ENVER PAŞA VE 9'UNCU KOLORDU KURMAY BAŞKANI ŞERİF BEY'İN ANILARINDA "SARIKAMIŞ HAREKÂTI"

"SARIKAMIŞ OPERATION" in THE MEMOIRS of BRIGADIER GENERAL ZIYA YERGOK PASHA, ENVER PASHA AND 9TH ARMY CORPS EXECUTIVE OFFICER MR. ŞERİF. (90- 111)

Adil Adnan ÖZTÜRK

TUNUS'UN MODERNLEŞME SÜRECİNDE NAHDA PARTİSİ'NİN YERİ*

Ramazan ÖZDEMİR^{ID}*¹, Doç. Dr. Çiğdem NAS^{ID}²

Özet

Tunus'taki modernleşme süreci, Batılı ülkelerde olduğu gibi sosyal ve ekonomik hayattaki gelişmelerin bir ürünü olmaktan ziyade Burgiba ve diğer devlet elitlerinin tercihleri doğrultusunda gelişmiştir. Bu açıdan Tunus'taki modernleşme süreci, her ülkenin kendi sebepleri olmakla birlikte, genel olarak İslam ülkelerindeki modernleşme süreçlerinin bir örneğini sunmaktadır. Burgiba Tunus'u şiddetli baskı uygulayarak tepeden inme modernleşme yoluyla dönüştürmeye çalışmış ve dini sosyal ve siyasi hayatın her alanından çıkarmaya yönelik politikalar izlemiştir. Burgiba'nın hamleleri reaksiyon doğurmuş ve toplumun muhafazakâr kesimleri, sürgün ve hapsedilme korkusuyla açıktan olmasa da modernleşme ve sekülerleşme çabalarına muhalefet etmiştir. Bu muhalefet günümüzdeki Nahda Partisi'nin çekirdeğini oluşturmuştur.

Bu çalışma, Tunus modernleşme sürecinde devlet organlarından gelen bütün baskılara rağmen siyaset sahnesinde önemli bir aktör olarak Nahda Partisi'nin yerini araştırmaktadır. Bunun için, partiyle ilgili farklı görüşlere sahip insanlarla zoom toplantıları yoluyla görüşmeler yapılmış ve Nahda Partisi bu insanların gözünden tasvir edilmiştir. Yapılan görüşmeleri değerlendirmek için içerik analizi tekniği ve anlatı analizi tekniği kullanılmıştır. Sonuç olarak, partinin hem modernleşme sürecinden etkilendiği hem de sürecin kendisini etkilemeyi başardığı görülmüştür. Bu çalışma Tunus'un modernleşmesi bağlamında Nahda Partisi'nin anlaşılmasına katkıda bulunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: Tunus, Nahda Partisi, modernleşme, sekülerleşme

THE PLACE OF ENNAHDA PARTY in TUNISIA'S MODERNIZATION PROCESS

Abstract

The process of modernization in Tunisia developed in the direction of Burgiba's and other state elite's preferences rather than being a product of the developments in social and economic life as in the Western countries. From this perspective, the modernization process in Tunisia, though every country has its own reasons, presents an example of modernization processes in Islamic countries in general. Burgiba tried to transform Tunisia through a top-down modernization process, applying severe pressure and followed policies to exclude religion from all aspects of social and political life. His actions caused reactions and conservative parts of the society opposed his modernization and secularization efforts, though not openly for fear of being exiled or imprisoned. This opposition constituted the core of today's Ennahda Party.

This study investigates the place of Ennahda Party in the modernization process of Tunisia as a prominent figure in the political scene despite all the pressures coming from the state bodies. For this, people with different views regarding the party are interviewed via zoom meetings and Ennahda Party is demonstrated from the eyes of these people. Content analysis method and narrative analysis method are used to evaluate the interviews. As a result, it is seen that the party has both been influenced by the modernization process and has achieved to influence the process itself. This study aims to contribute to the understanding of Ennahda Party in terms of modernization of Tunisia.

Keywords: Tunisia, Ennahda Party, modernization, secularization

* Bu çalışma birinci yazarın doktora tezinden üretilmiştir.

¹Doktora, Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü
ozdemirmzn@gmail.com

²Doç. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü,
[cgdmnas@gmail.com](mailto:cgdmmas@gmail.com)

GİRİŞ

Modernleşme tarih boyunca İslam ülkelerinde tartışmalı bir mesele olmuştur. Kendi ülkelerinin Batılı ülkelerin gerisinde kaldığını ve ulus devletleşme sürecinde geç kaldıklarını düşünen Müslüman ülkelerdeki elitler, Batı'dan gelen meydan okumaya karşı koyabilmek için modernleşme meselesine odaklanmışlar ve özellikle ülkelerini nasıl modernleştirebilecekleri üzerine yoğunlaşmışlardır. Dünyadaki Müslümanların büyük çoğunluğunun az gelişmiş ülkelerde eğitim, sağlık ve ekonomi bakımından kötü şartlarda yaşıyor olması, elitleri kendi ülkeleriyle Batılı ülkeleri kıyaslamaya ve sorunun kaynağını bulma çabasına itmiştir. İslam ülkelerindeki modernleşme tartışmalarının bu çabanın sonucu olduğu gözlenmektedir. Kendi ülkelerinin Batılı ülkeler karşısında geri kaldığını düşünen Müslüman düşünürler, bu geri kalmışlığın sebeplerini sorgulamış ve çözümler bulmaya çalışmış, dolayısıyla modernleşmenin nasıl ele alınacağı bir tartışma konusu olmuştur.

Modernleşmenin, Batılı olmayan toplumlar için kendilerinden ileride olan Batılı toplumlar gibi olabilme çabası olduğunu söylemek mümkündür. Bu çaba kapsamında Batılı olmayan toplumlar modern olacak şekilde dönüşmektedir. Söz konusu dönüşme yahut değişme genellikle ilgili toplulukların ve mekânların yeniden tasavvur edilmeleriyle gerçekleşmektedir. Bu yeniden tasavvur ise, yönetici elit tarafından hayata geçirilmektedir. Yönetici elitler, genel itibarıyla Batı Avrupa'yı toplum, fikir, teknoloji, sanayi ve siyaset alanlarında tanıyan ve erişilmesi gereken bir model olarak görmektedir (Altun, 2011:12-13). Yani bu noktada modernleşme olgusunun aynı zamanda Batılılaşma olarak anlaşıldığını varsaymak yanlış olmayacaktır. Dolayısıyla, modernleşme veya Batılılaşmanın Batı Avrupalı ülkelere benzeme projesi anlamına geldiği ve bu projenin bir dönüşüm sürecine işaret ettiği söylenebilir.

Modernleşme teorisi toplumların nasıl olduklarıyla ilgili tanımlama yaparak gelişmeleri, yani modernleşmeleriyle ilgili reçeteler sunmaktadır. Modernleşme kavramı, bütün gelişmekte olan toplumların, Batı toplumlarına benzer aşamalardan geçecekleri anlayışından yola çıkılarak geliştirilmiştir. Buna göre, toplumsal değişme Batılı bakış açısıyla ele alınan azgelişmişlerin değişmesini anlatmaktadır (Kongar, 1981: 217). Kuram, 2. Dünya Savaşı'ndan sonra Batı'daki güç dengesinin yeniden kurulması sonucu Batılı siyasi aktörlerin özgüven kazandığı bir dönemde, Amerikan sosyal bilim çevrelerinde ortaya çıkmıştır. 19. yüzyıl sömürgecilik döneminde sıkça rastlanan ilkel toplumların uygar Batılı toplumlara dönüştürülmesi söylemi, modernleşme kuramında geleneksel toplumların modern Batılı toplumlara dönüştürülmesi olarak değişmektedir (Coşkun, 1989: 296).

Tunus örneğinde Burgiba'nın, toplumu modernleşme doğrultusunda zor kullanarak dönüştürmeye çalıştığı görülmektedir. Burgiba, ülkede kamu hizmetlerini geliştirmiş ve eğitim seviyesini arttırmış, bunun karşılığında mutlak sadakat istemiş ve bu sadakati göstermeyenleri şiddetle cezalandırmıştır. Yaptığı modernleşme hamlelerini meşrulaştırmak için de İslam dinini referans almış ve kendini İslam dininin dışında tutmamıştır (Platteau, 2017: 387). Burgiba'nın Tunus'u modernleştirmek için gerektiği zaman dini referans aldığı da gözlenmektedir. Ancak bu modernleşme sürecini, diğer birçok Asya ve Afrika ülkesinde olduğu gibi, sanayileşme yerine uluslaşmayı ve modern siyasal kurumları yerleştirerek yürütmeye çalışmıştır (Aydın, 2000: 25). Burgiba'nın modernleşme çabaları, geleneksel İslam anlayışını savunan ve Nahda'yı oluşturan insanlarda reaksiyon oluşmasına sebep olmuştur. Bu reaksiyon sadece Burgiba'ya karşı değil genel olarak modernleşmeye karşı gelişmiştir. Bu çalışmada Tunus'taki muhafazakâr kesimleri temsil eden Nahda Partisi'nin modernleşme karşısındaki duruşu ve süreç içindeki yeri araştırılmaktadır.

1. YÖNTEM

1.1.1. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada nitel araştırma yapılmış ve öncelikle yöntem olarak içerik analizi tekniği kullanılmıştır. İçerik analizi, genel itibarıyla bireylerin, küçük grupların ya da büyük ve çeşitli kültürel grupların tavırlarını, görüşlerini ve çıkarlarını anlayıp tanımlamak amaçlarıyla kullanılmaktadır (Drisko ve Maschi, 2016: 2). Nitel araştırmalarda oldukça sık kullanılan bu teknik, toplanan verilerin planlı ve sistemli bir şekilde nitel değerlendirmeye tabi tutulmasını sağlar (Özdamar, 2017). Bu çalışmada, içerik analizi tekniklerinden, frekans analizi tekniği kullanılmıştır. Bu bağlamda, yapılan mülakatlarda belirlenen kelimelerin kaç defa tekrarlandığı bulunmuş ve böylece hangi meselelerin katılımcılar açısından ön planda tutulduğu görülmüştür. İçerik Analizi sonrasında elde edilen bulguların tekrar değerlendirilmesi sürecinde, nitel araştırma yöntemleri içerisinde yer alan anlatı analizi tekniği kullanılmıştır. Anlatı analizine göre bireyler bir olayı anlatırken aslında sadece geçmişteki bir olayı anlatmaz; onun yerine söz konusu olayı nasıl anladıklarını, yani anlamın kendisini anlatırlar. Buna göre her bir birey aynı olayı kendi seçtiği farklı türlerde anlatabilir ve bu tür, komedi, trajedi, hiciv ya da mesela bir aşk hikâyesi olabilir. Çünkü bireylerin olayları anlama şekilleri birbirinden farklı olacaktır (Riessman, 1993: 19). Anlatılan hikâyeler aslında daha büyük bir bütünün parçası olan olayları görmek için, içinde bulunulan andan geriye bakmak olması açısından önemlidir (Freeman,

2015: 27). Araştırmalarda katılım gönüllülük esasına dayalı olduğu için, katılımcıların rızaları olduğuna dair bir form imzalamalarına gerek yoktur. Katılımcıların saklamalarını ya da korumalarını gerektirecek bir şey olmadığı için de gizlilik önemli değildir (Christians, 2005: 157).

Anlatı analizi başlangıç noktası olarak anlatılan hikâyenin zaman, mekân, kültür ve toplumlarla bağlantılı olarak öncelikle bireyler için anlamlı olacağı iddiasında bulunmaktadır. Buradan yola çıkan anlatı analizi, kamusal politikaları yorumlarken siyasetteki sübjektif anlam inşasının önemine odaklanmakla birlikte, aynı zamanda bilimin objektif prensiplerini de kullanmaktadır. Bu birleşim, anlatı analizinin hem niteliksel hem de niceliksel metotların bilimsel alanında bulunmasına izin vermekte ve ayrıca bu analiz yöntemi ile kamusal politikaların yorumlanabilmesini sağlamaktadır. Anlatı analizi, anlatıların şekil ve içerik olmak üzere iki farklı alana sahip olduğunu ifade etmektedir. Şekil olarak her bir hikâyenin sahne, konu, karakterler ve moral olmak üzere dört temel ögesi vardır. Bu dört öge tanımlanabilir, ölçülebilir, genellenebilir ve tabii ki yorumlanabilir. Anlatı analizindeki sahne, karakterlerin rollerini oynadığı alan olarak anlaşılmaktadır. Konu, siyasi anlatının zaman ve mekân boyunca karakterler ve sahne arasındaki etkileşimleri düzenleme şeklidir. Karakterler, iyi adam, kötü adam ve kurban olmak üzere temelde üç tanedir. Son öge olan moral ise genel olarak bir tür siyasi çözüm ya da aksiyon çağrısıdır. Bu öge kötü adama karşı çıkmak ve kurbana yardım etmek için kahraman tarafından yapılması gereken eylemle bağlantılıdır. Bu dört öge hikâyede önemli roller oynamaktadır ancak bir hikâyenin var olması için dördünün aynı anda bulunması şart değildir. Hikâyenin içeriği ise belli bir siyasi meselenin küçük detaylarıyla, anlatılan karakterlerle, sahnenin ince ayrıntılarıyla, sorunun tarif edilmesiyle ilgilidir; yani tamamen bağlam bağımlıdır (Walter ve Jones, 2020: 349-350).

Anlatı analizi bağlamında bu çalışmada sahne Tunus; konu modernleşme ve sekülerleşme; karakterler Nahda Partisi, Burgiba başta olmak üzere seküler elitler ve halk; moral ise Tunus'ta toplumsal barış ve kalkınma adına yapılması gerekenler olarak alınmıştır.

1.1.2. Evren ve Örneklem

Nahda Partisi'nin Tunus'taki modernleşme ve sekülerleşme sürecindeki yerini anlamak için toplamda dokuz kişiyle mülakat yapılmıştır. Araştırma boyunca en zor kısımlardan biri mülakat yapılacak kişilere ulaşmak olmuştur. Mülakatlar için uzun uğraşlar sonucunda Nahda Partisi Türkiye Temsilciliği'ne ulaşılmış ve çevirmen aracılığıyla randevu talep edilmiştir. Daha sonra İstanbul Şirinevler'de bulunan parti temsilciliğine gidilmiştir. Bu tür mülakatlar konusunda oldukça titiz davranan Nahda Partisi'nin Türkiye temsilcisi Siham Hanım, öncelikle araştırma

ve araştırmacı hakkında bilgi sahibi olmak istediği için yaklaşık bir saatlik bir görüşme yapılarak kendisine bilgi verilmiştir. Yani bu görüşmeye mülakat yapma beklentisiyle giden araştırmacının kendisiyle mülakat yapılmış ve kim olduğu, ne yapmak istediği, neden bu konuyla ilgilendiği gibi sorulara cevap vermiştir. Daha sonra, bu görüşmeden memnun olduğu anlaşılan Nahda Partisi Türkiye temsilcisi aracılığıyla önde gelen Nahda yöneticileriyle görüşmeler ayarlanmış ve mülakatlar yapılmıştır.

Nahda üyeleri dışındaki katılımcılara twitter ve facebook messenger gibi çeşitli sosyal medya platformları ve elektronik posta yoluyla ulaşılmıştır. Öncelikle Tunuslu sosyal medya kullanıcılarına takip isteği gönderilmiş, kabul edenlere araştırmacıyı tanıtan ve araştırma hakkında bilgi veren mesajlar gönderilmiştir. Kendisine mesaj gönderilen pek çok kişi cevap vermemesine rağmen olumlu dönüş yapan kişilere mülakat soruları gönderilmiş ve sorulara cevap verebilecek durumda olduğunu belirtenlerle mülakat tarihleri belirlenerek mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Tunus ve Nahda Partisi hakkında makalesi olan akademisyen ve araştırmacılara elektronik posta yoluyla araştırmacıyı tanıtan ve araştırma hakkında bilgi veren mesajlar gönderilerek mülakat talebi iletilmiştir. Yine maalesef genellikle olumsuz dönüşler olmasına rağmen, olumlu dönüş yapan Asharaf Booley'e mülakat soruları gönderilerek mülakat tarihi belirlenmiş ve mülakat gerçekleştirilebilmiştir.

Yapılan mülakatların büyük bir bölümü yapılandırılmış olsa da zaman zaman yarı yapılandırılmış mülakatlara da yer verilmiştir. Yarı yapılandırılmış mülakatların doğası gereği zaman zaman bağlamın dışına çıkılması, katılımcıların araştırma sorularından çok kendisi için önemli gördüğü konulara değinme çabası kaçınılmazdır (Sevgi 2023: 24). Ancak bu mülakatların da araştırma evreninin çeşitlendirilmesinde, araştırma konusunun detaylandırılmasında faydalı olabileceği ve ileride yapılabilecek muhtemel çalışmalar hakkında bilgi verebileceği gözlemlenmiştir.

Mülakatlar yapıldıktan hemen sonra, öncelikle mülakat videoları deşifre edilerek yazılmış ve Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Nahdalı katılımcılardan Abdul Sattar Rajab ve Al-Ajami Al-Qurimi ile yapılan mülakatlar tercüman vasıtasıyla Arapça olarak gerçekleştirilmiş ve sonrasında yine tercüman vasıtasıyla Türkçe'ye çevrilmiştir. Diğer katılımcıların hepsiyle araştırmacı İngilizce mülakat yapmış, sonrasında Türkçe'ye tercüme etmiştir. Mülakatlar yazıya döküldükten sonra tekrar tekrar karşılaştırmalı olarak okunarak değerlendirme aşamasına geçilmiştir. Mülakat yapılacak kişilere ulaşma, mülakat tarihlerini belirleme,

mülakatları yapma ve sonrasında deşifre etme süreçlerinin çok zor ve stresli süreçler olduğu belirtilmelidir.

Kendisiyle mülakat yapılan kişilerden üçü (Rafiq Abdel Salam, Abdul Sattar Rajab ve Al-Ajami Al-Qurimi) uzun yıllardır Nahda Partisi'nde bulunmakta ve halen partide yönetici konumunda görev yapmaktadır. Bu kişilere İstanbul'daki Nahda Partisi temsilciliği aracılığıyla ulaşılmıştır.

Rafiq Abdel Salam, 55 yaşındadır ve 2011-2013 yılları arasında Tunus'ta Dışişleri Bakanı olarak görev yapmıştır. Halen Nahda Partisi Dış İlişkiler Sorumlusu olarak görev yapmaktadır.

Abdul Sattar Rajab, 50'li yaşlarındadır ve Tunus'ta bir üniversitede öğretim üyesi olarak ders vermektedir. Nahda üyesi ve yöneticisidir.

Al-Ajami Al-Qurimi, 50'li yaşlarındadır ve Nahda Partisi Kültürel Faaliyetler Sorumlusu olarak çalışmalarına devam etmektedir.

Kendisiyle mülakat yapılan kişilerden ikisi (Mohamed Khelifi ve Mohammed Ali) kendilerini Nahda muhalifi olarak tanımlamaktadır.

Mohamed Khelifi, 30 yaşındadır ve Tunus'taki Kartaca Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun olmuştur. Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşayan, ailesi Tunus'ta bulunan ve Tunus'la sürekli irtibat halinde olan bir avukattır. Kendisine sosyal medya aracılığı ile ulaşılmıştır.

Mohammed Ali, 34 yaşındadır. Bulgaristan'da yaşayan, ailesi Tunus'ta bulunan ve Tunus'la sürekli irtibat halinde bulunan bir bilişim uzmanıdır. Kendisine, örneklem birimini oluşturan kişilerden biri olan Khaoula Ben Gayesse vasıtasıyla ulaşılmıştır.

Kendisiyle mülakat yapılan kişilerden dördü (Khaoula Ben Gayesse, Abdorahman Bukhari, Asharaf Booley ve Amal Ayache) kendilerini tarafsız olarak tanımlamaktadır.

Khaoula Ben Gayesse, 34 yaşındadır ve Türkiye'de çalışan Tunuslu bir gazetecidir. Kendisine çalıştığı haber kurumu vasıtasıyla ulaşılmıştır. Ben Gayesse, tarafsızlığını gazeteci olmasına ve Nahda'yı hem olumlu hem de olumsuz gördüğü yanlarıyla açıkça anlatabilmesine bağlamaktadır.

Abdorahman Bukhari, 30'lu yaşlarında Tunus'ta yaşayan bir sanatçı ve sivil toplum kuruluşu yöneticisidir. Nahda'ya karşı objektif bir duruşa sahip olduğunu, hem olumlu hem de olumsuz gördüğü yanları açıkça anlatabildiğini söyleyerek açıklamaktadır. Kendisine, örneklem birimini oluşturan kişilerden biri olan Khaoula Ben Gayesse vasıtasıyla ulaşılmıştır.

Asharaf Booley, 50’li yaşlarındadır ve Güney Afrika’daki Western Cape Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nde öğretim üyesi olarak dersler vermektedir. 2020 yılında yayınlanmış “The Tunisian Constitutional Transition and Debates: Islam, Women and Other Actors in the Wake of the Post Jasmine Revolution” isimli makalenin yazarıdır. Booley kendisini, Tunus ve Siyasal İslam konularında çalışan ve Nahda’ya karşı objektif duruşa sahip bir akademisyen olarak tanımlamaktadır. Booley’e, yazdığı makalede bulunan iletişim bilgileri kullanılarak ulaşılmıştır.

Amal Ayache, 36 yaşında bir İngilizce öğretmenidir. Türkiye’de çeşitli kurumlarda öğretmenlik yapmış ve daha sonra ülkesine geri dönmüştür. Nahda Partisi’ne karşı tarafsızlığını, partinin hem olumlu hem de olumsuz gördüğü yanlarını açıkça anlatabilmesine bağlamaktadır. Ayache’ye, Türkiye’de öğretmenlik yaptığı bir kurum vasıtasıyla ulaşılmıştır.

1.1.3. Veri Toplama Tekniği

Örneklem birimini oluşturan kişilere bulguların toplanması amacıyla 11 mülakat sorusu sorulmuş, cevaplar frekans analizi ve anlatı analizi yöntemleriyle değerlendirilmiştir.

Belirlenen 11 mülakat sorusu şunlardır;

- 1- Modernleşme kavramı için ne söylemek istersiniz?
- 2- Sekülerizm kavramı için ne söylemek istersiniz?
- 3- Tunus’ta geçmişten günümüze sekülerizm için ne söylemek istersiniz?
- 4- Tunus’un geçmişten günümüze modernleşmesi için ne söylemek istersiniz?
- 5- Tunus’ta sekülerizm ve modernleşme arasındaki ilişki hakkında ne düşünüyorsunuz?
- 6- Tunus modernleşme sürecinde toplumda ne tür sorunlar gözlemlediniz?
- 7- Tunus’ta hangi olaylar modernleşmenin göstergesi olarak düşünülebilir?
- 8- Tunus siyasal tarihi hakkında ne söylemek istersiniz?
- 9- Nahda Partisi’nin Tunus siyasal hayatındaki yeri için ne söylemek istersiniz?
- 10- Nahda Partisi’nin modernleşmeye etkisi için ne söylemek istersiniz?
- 11- Nahda Partisi’nin Tunus sosyo-kültürel hayatına etkisi için ne söylemek istersiniz?

Örneklem birimini oluşturan kişiler ile mülakatlara ait yer ve zaman detayları şöyledir;

18 Ekim 2020 Pazar günü saat 21.50'de Rafiq Abdel Salam ile çevrimiçi olarak Zoom programı üzerinden 40 dakika

18 Ekim 2020 Pazar günü saat 22.45'te Abdul Sattar Rajab ile çevrimiçi olarak Zoom programı üzerinden 1 saat 47 dakika

19 Ekim 2020 Pazartesi günü saat 00.30'da Al-Ajami Al-Qurimi ile çevrimiçi olarak Zoom programı üzerinden 1 saat 55 dakika

28 Şubat 2021 Pazar günü saat 22.00'da Mohamed Khelifi ile çevrimiçi olarak Zoom programı üzerinden 58 dakika

4 Mart 2021 Perşembe günü saat 20.00'da Khaoula Ben Gayesse ile çevrimiçi olarak Zoom programı üzerinden 1 saat 46 dakika

9 Mart 2021 Salı günü saat 12.30'da Abdorahman Bukhari ile çevrimiçi olarak Zoom programı üzerinden 2 saat 21 dakika

13 Mart 2021 Cumartesi günü saat 21.00'da Mohammed Ali ile çevrimiçi olarak Zoom programı üzerinden 1 saat 41 dakika

15 Mart 2021 Pazartesi günü 17.20'de Asharaf Booley ile çevrimiçi olarak Zoom programı üzerinden 1 saat 7 dakika

14 Şubat 2021 Pazar günü saat 18.00'da Amal Ayache mülakat sorularını yazılı olarak cevaplayıp göndermiştir.

2. Bulgular

Bu çalışmada sayfa sınırlaması olduğu için mülakatların sadece birinci ve onuncu soruları değerlendirilecektir.

2.1.1. Modernleşme kavramı için ne söylemek istersiniz?

Mülakatların frekans analizi tekniği ile değerlendirilmesi bakımından ulaşılan sonuçlar şöyledir:

Modernleşme kavramı ile ilgili olarak; modern, modern olmak, modernite, Tunus tarihi, yaşam tarzları, alışkanlıklar, yeni kavramına bakış, yeniliklere toplumun bakış açısı ve gösterdiği tepkiler, alışkanlıkların yeni kavramı ile değişimine değinilmiştir.

Siyasi partiler, içerikleri, seçim alışkanlıkları, seçimlerde siyasi parti davranışları ve siyasi parti dinamikleri, geleceğe dönük olarak programları, siyasi söylemleri, modernleşmeye bakış açıları ve modern kavramına yakınlıklarına değinilmiştir.

Geleneksel ve çağdaş toplumlara değinilerek nasıl zaman içerisinde değışimlerin söz konusu olduğu anlatılmıştır. Bu değışimin hangi faktörler ile geliştiğine değinilmiştir. Ayrıca, geleneksel toplum ile çağdaş toplum arasındaki farklar anlatılmıştır.

Tablo 1: Birinci Mülakat Sorusu Anahtar Sözcük Dağılımı

Anahtar Sözcükler	Frekans (f)	Yüzdelik (%)
Modern	117	39%
Tunus	50	17%
Tarz	24	8%
Yeni	23	8%
Siyasi	20	7%
Geleneksel	16	5%
Zaman	16	5%
Toplum	14	5%
Nahda	11	4%
Ekonomik	10	3%
Toplam	301	100%

Nahda partisine değinilerek, Tunus tarihindeki yeri ve önemine, modernleşmeye katkısına bakış açısına vurgu yapılmıştır. Tunus ekonomisi ve ekonomiyi etkileyen tüm faktörler belirtilmiştir.

Mülakatların anlatı analizi tekniği ile değerlendirilmesi bakımından ulaşılan sonuçlar şöyledir:

Tarafsız Katılımcılar

Kendisini tarafsız olarak tanımlayan Abdorahman Bukhari, modernleşmenin diğerini anlamak olduğunu söylemektedir. Bukhari'ye göre, modernleşme kendi düşünce tarzını değıştirmek zorunda kalmadan kendisi gibi düşünmeyenleri anlamaktır. Bukhari, Tunus'un bu yolda ilerlediğini söylemekte, modernleşmenin bir bilinç düzeyi olduğunu ve bu bilinç düzeyine yaşayarak zamanla ulaşılacağını ifade etmektedir. Devrimden önce Tunus halkının seçim şansı olmadığını ve neyin doğru neyin yanlış olduğunu bilmediğini belirten Bukhari, bunun sebebini her şeye diktatörün karar vermesine bağlamaktadır. Sonuç olarak Tunus'ta iletişim kültürünün gelişmediğini iddia etmektedir.

Diğer tarafsız katılımcı Amal Ayache, modernleşmenin toplumların evrimleşmesi olduğunu söylemektedir.

Kendisini tarafsız olarak tanımlayan Asharaf Booley ise, modernleşmenin Burgiba ile başladığını ve Tunus'un kadın hakları alanında Arap ülkeleri arasında öncü olduğunu belirtmektedir. Modernleşmenin kişiden kişiye değişebileceğini söyleyen Booley, modernleşmenin genel olarak içinde bulunulan durumdan daha iyi bir duruma geçmeyi ifade ettiğini söylemektedir.

Bir diğer tarafsız katılımcı olan Ben Gayessa, modernleşmenin bir hayat tarzı olduğunu ve sekülerleşmeyle yakından ilişkili olduğunu söylemektedir. Gayessa, Tunus'ta modernleşmenin Burgiba ile başladığını, ancak modernleşme için zaman gerektiğini, bunun kısa sürede olamayacağını ifade etmektedir. Modern toplumun her yerde aynı olamayacağını belirten Gayessa, Avrupa'da başka Afrika'da başka modern toplumların ortaya çıkabileceğini söylemektedir. Gayessa'ya göre bunu belirleyen toplumun ihtiyaçlarıdır. Tunus, dışarıdan bakınca teknoloji kullanan modern bir toplumdur ancak yakından bakınca muhafazakâr ve dışa kapalı bir tarafı da vardır ve bu bir problemdir. Gayessa, Tunusluların kafasında bir çatışma olduğunu, modernleşmeyi kendi muhafazakâr düşünce yapılarıyla yapmak istediklerini belirtmektedir. Tunuslular, modernleşmenin istedikleri taraflarını alıp istemedikleri taraflarını almak istememektedir ve bu Gayessa'ya göre bir problemdir. Mesela toplum, modernleşme bağlamında özgürlük düşüncesine inanırken eşcinsellik gibi bazı tabuları aşamamaktadır.

Nahda Partisi'ne karşı tarafsız olduğunu bildiren katılımcılar için anlatı analizi bağlamında sahne, frekans analizindeki ikinci anahtar sözcük olan Tunus ve konu modernleşmedir. Karakterler, Burgiba ve Tunus halkıdır. Burgiba'nın modernleşme bağlamında iyi adam, diktatörce yönetimi bağlamında Bin Ali'yle birlikte kötü adam olduğu gözlenmektedir. Tunus halkının ise diktatörlükle yönetilmesi açısından kurban olduğu anlaşılmaktadır. Tarafsızlar için moralin, yani siyasi çözümün, Tunus halkına kendi seçimlerini yapması ve yaşayarak öğrenmesi için izin verilmesi, bunun için zaman tanınması olduğu gözlenmiştir.

Nahdalı Katılımcılar

Nahda üyesi ve yöneticisi olan Abdul Sattar Rajab, modernleşmeyi geleneksel toplumdan modern topluma geçiş süreci olarak tanımlamaktadır. Rajab, modernleşmenin kısa sürede olmayacağını, zamanla olacağını vurgulamaktadır. Ona göre, modernleşme Batı'da ortaya çıkmış ve daha sonra dünyaya yayılmıştır. Arap dünyasında ise tam gerçekleşmemiş ve bir girişim olarak kalmıştır.

Nahda Partisi Kültürel Faaliyetler Sorumlusu olan Al-Ajami Al-Qurimi, Tunus'taki modernleşmenin, ülkeyi kalkındırmak için yöneticilerin Batılı ülkelere benzemek olarak anladıkları bir durum olduğunu söylemektedir. Al-Qurimi'ye göre modernleşme, Tunus hükümet seçkinleri tarafından, eğitimi yaymak, ekonomiyi organize etmek ve kanunları Fransız ve Avrupa kanunlarına göre yenilemek olarak anlaşılmıştır. Tunuslu yöneticiler Batı'da ne yapılmışsa Tunus'ta da yapmaya çalışmıştır. Al-Qurimi, bağımsızlığı kazandığı yıldan beri, Tunus'u yöneten seçkinler ve siyasi sınıf için, modernliğin ne olduğuna dair felsefi bir tartışmanın hiç bir zaman olmadığını ifade etmektedir. Ona göre, Tunus'u yöneten seçkinler gelişmiş toplumlar ve Tunuslular arasındaki teknolojik ve kültürel boşluğu kapatmak için Batı'da ne varsa kopyalamıştır.

2011-2013 yılları arasında Tunus Dışişleri Bakanı olarak görev yapan Nahdalı Rafiq Abdel Salam, modernleşmenin karmaşık bir kavram olduğunu, ancak kesinlikle bir süreç olduğunu söylemektedir. Abdel Salam, modernleşmenin geleneksel toplumdan modern toplum diye isimlendirilen şeye doğru sosyal, siyasi ve ekonomik dönüşümün tarihsel süreci olduğunu belirtmektedir.

Nahdalı katılımcılar için anlatı analizi bağlamında sahne, frekans analizindeki ikinci anahtar sözcük olan Tunus ve konu modernleşmedir. Karakterler, Tunus devlet seçkinleri ve Tunus halkıdır. Nahdalılar için başta Burgiba ve Bin Ali olmak üzere Tunus devlet seçkinlerinin, Batı'da ne varsa Tunus'a aynen kopyalamaları bakımından kötü adam oldukları gözlenmektedir. Tunus halkının ise bu kopyalamanın sonuçlarına katlanmak zorunda kalması bakımından kurban olduğu anlaşılmaktadır. Nahdalılar için moralin, yani siyasi çözümün, modernleşme için Tunus'a zaman tanımak olduğu gözlenmiştir.

Nahda Muhalifi Katılımcılar

Kendisini Nahda muhalifi olarak tanımlayan Mohamed Khelifi, modernleşme sürecinde Burgiba'nın çok önemli bir yeri olduğunu belirtmekte, modernleşmenin kurumlarla ve kurumlaşmayla ilgili olduğunu bildirmektedir. Ona göre, modernleşmenin gerçekleşmesi durumunda bireyler ya da aileler değil, kurumlar önemli hale gelmektedir. Khelifi, ister hukuki ister ekonomik olsun kurumları modernleştirmenin çok önemli olduğuna inanmaktadır. Tunus'un geleneksel toplumdan modern topluma geçme aşamasında olduğunu belirten Khelifi, Tunusluların günümüzde toplumsal ve bireysel ilişkilerde çok geleneksel bir yapıya sahip olduğunu ifade etmektedir. Khelifi, Tunus toplumunun evlilik dışı ilişkileri, aynı cinsiyete sahip

biriyile evlenmeyi ya da bir kadınla erkeğin bir şeyler içmek için dışarı çıkmasını hala reddettiğini anlatmaktadır. Ona göre, birçok başka ülkede sıradan olan bunun gibi eylemler Tunus'ta hala kabul görmemektedir. Bu yüzden Tunusluların, hem toplumsal hem de bireysel düzeyde geleneksel bir ilişki tarzı olduğunu söylemektedir.

Diğer Nahda muhalifi katılımcı olan Mohammed Ali, modernleşmenin geleneksel hayat tarzından modern hayat tarzına geçiş olduğunu belirtmektedir. Mohammed Ali de aynı Khelifi gibi modernleşme sürecinde Burgiba'nın yerini vurgulamaktadır. Ona göre modern olmak açık görüşlü olmak anlamına gelmektedir. Modernleşme, hayat tarzı, düşünce tarzı, edebiyat gibi birçok alanı kapsayan geniş bir kavramdır. Modernleşme, bütün bu alanlarda geleneksel veya alışlagelmiş olandan, daha yüksek bir anlayış ve düşünce seviyesine çıkmak ve bu konularda açık fikirli olmak anlamına gelmektedir. Mohammed Ali geleneksel düşünce tarzını açıklamak için aile ilişkilerini örnek olarak vermektedir. Ona göre, geleneksel aile yapısındaki düşüncede, kızların okula gitmesine izin verilmez. Kızların evde kalması ve bir evi nasıl çekip çevireceklerini öğrenmeleri gerektiği düşünülür. Geleneksel düşünce yapısında kızların iyi bir anne ve eş olmaları yeterli görülür. Yani kızlar bir anne ve eş olmak ve evde kalmak için doğmaktadır. İşte bu geleneksel düşünce tarzıdır. Modern düşünce tarzında ise kızların okula gitme hakkı vardır. Kızlar tabii ki bir anne olabilir ama aynı zamanda toplumun aktif bir üyesidir. Mohammed Ali'ye göre, bu durum geleneksel ve modern düşünce tarzı arasındaki bir kıyaslama olarak kabul edilebilir. Tunus'ta eskiden kadınların oy verme ve kendilerini ifade etme hakkı olmadığını ifade eden Mohammed Ali, günümüzde kadınların oy verebildiklerini, hem bir anne hem de bir doktor, öğretmen ya da bir lider olabildikleri bir zamanda yaşadıklarını belirtmektedir. Ona göre bu modernleşmedir ve sadece kadınlarla değil aynı zamanda erkeklerle de ilgili bir şeydir.

Nahda muhalifi katılımcılar için anlatı analizi bağlamında sahne, frekans analizindeki ikinci anahtar sözcük olan Tunus ve konu modernleşmedir. Muhalifler için karakterler, Burgiba ve Tunus halkıdır. Burgiba, modernleşme sürecini başlatan iyi adam olarak görülmektedir. Tunus halkının ise, modernleşme sürecini edilgen olarak yaşaması bakımından kurban, geleneksel bir toplum olarak kadınları geri planda tutması bakımından kötü adam, zaman içinde modernleşmeye doğru evrimleşmesi bakımından iyi adam olduğu gözlenmektedir. Muhalifler için moralin, yani siyasi çözümün tam olarak kurumsallaşmanın, toplumsal eşitliğin ve özgürlüklerin sağlanması olduğu anlaşılmaktadır.

Tarafsız, Nahdalı ve Nahda Muhalifi Katılımcılar

Araştırmaya katılan tarafsız, Nahdalı ve Nahda muhalifi olmak üzere üç grubun anlatılarında sahne ve konu sırasıyla Tunus ve modernleşmedir. Burgiba ve Tunus halkı ise karakterler olarak öne çıkmaktadır. Burgiba, Nahdalılar için Batı’da ne varsa Tunus’a kopyalayarak ülkeyi modernleştirmeye çalışması ve Tunus’un geleneksel yapısını görmezden gelmesi bakımından kötü adam iken, muhalifler için modernleşmeyi başlatan adam olması bakımından iyi adamdır. Tarafsızlar ise, Burgiba’yı modernleşmeyi başlatması bağlamında iyi adam, diktatörce yönetimi bağlamında Bin Ali’yle birlikte kötü adam olarak görmektedir. Tunus halkı hem Nahdalılar hem de tarafsızlar için kurban olarak görülmekteyken; muhalifler için modernleşme sürecini edilgen olarak yaşaması bakımından kurban, geleneksel bir toplum olarak kadınları geri planda tutması bakımından kötü adam, zaman içinde modernleşmeye doğru evrimleşmesi bakımından iyi adamdır. Nahdalılar ve tarafsızlar için moral, Tunus’a modernleşmeyi gerçekleştirebilmesi için zaman tanınması iken; muhalifler moral olarak kurumsallaşmayı, toplumsal eşitliği ve özgürlükleri vurgulamaktadır.

Nahda Partisi’nin modernleşme süreci boyunca karşılaştığı baskılara rağmen varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Nahdalılar Burgiba’yı kötü adam olarak görmeleri ve moral olarak Tunus’a modernleşmesi için zaman tanınması gerektiğini düşünmeleri açısından tarafsızlarla, Tunus halkını kurban olarak görmeleri açısından hem tarafsızlarla hem de muhaliflerle ortak bir noktada buluşmaktadırlar.

2.1.2. Nahda Partisi’nin modernleşmeye etkisi için ne söylemek istersiniz?

Tablo 2: Onuncu Mülakat Sorusu Anahtar Sözcük Dağılımı

Anahtar Sözcükler	Frekans (f)	Yüzdelik (%)
Nahda	52	30%
Modern	25	15%
Modernleşme	24	14%
Parti	18	11%
Siyasi	16	9%
Kabul	12	7%
Taviz	10	6%
Müzakere	5	3%
Yeni	5	3%
Pozitif	4	2%
Toplam	171	100%

Mülakatların frekans analizi tekniği ile değerlendirilmesi bakımından ulaşılan sonuçlar şöyledir:

Nahda Partisi'nin modernleşmeye etkisi ile ilgili olarak; Nahda Partisi ve işleyişine, modernleşme ile olan etkileşimine değinilmiştir. Partinin yeniliklere olan bakış açısına dair siyasi dönem ele alınarak değerlendirme yapılmıştır. Partinin modernleşme sürecinde kabul ettiği yenilikler ve pozitif bakış açısı açıklanmıştır.

Mülakatların anlatı analizi tekniği ile değerlendirilmesi bakımından ulaşılan sonuçlar şöyledir:

Tarafsız Katılımcılar

Kendisini tarafsız olarak tanımlayan Abdorahman Bukhari, Nahda Partisi'nin modernleşmeyle ilgili bir sorunu olduğunu düşünmektedir. Bukhari'ye göre, Nahda Partisi iki farklı gruptan oluşmaktadır. Bunlardan birincisi köktenci muhafazakârlardan, ikincisi ise demokrat ve açık görüşlü olanlardan oluşmaktadır. Yani aslında Nahda Partisi tek bir parti değildir. Bukhari, film festivalleri gibi kültürel etkinliklerde Nahda'nın tavrının çok net olmadığını düşünmektedir. Ayrıca, açık saçık kıyafetler giymiş insanların fotoğrafları söz konusu olduğu zaman Nahda'nın iki farklı yüzünün ortaya çıktığını iddia etmektedir. Ona göre, Nahda içinde bir grup, insanların ne isterse onu giyebileceğini ve bunun kültürel bir şey olduğunu söylerken; diğer grup ise hemen muhalefet edip, muhafazakâr olduklarını, Müslüman bir ülkede yaşadığımızı ve böyle giyinmenin kabul edilemeyeceğini söylemektedir. Bukhari, Nahda içindeki bu köktenci muhafazakâr grubun demokrat gruptan daha büyük ve daha güçlü olduğunu belirtmektedir. Sosyal medyada kadınların ya da eşcinsellerin özgürlükleriyle, giyim kuşam konusunda ya da ifade özgürlüğü konusunda bir şey yazdığı zaman, Nahda Partisi'nden arkadaşlarının hemen muhalefet ettiğini söyleyen Bukhari, bu arkadaşları arasında partide üst kademelerde görev yapanların da bulunduğunu vurgulamaktadır. Yani ona göre, Nahdalı arkadaşlarının tepkisi bireysel tepkilerden ibaret değildir ve partinin genel duruşunu yansıtmaktadır. Bukhari, ayrıca Ramazan ayı boyunca restoranların açık olması gerektiğini söylediğinde, Nahdalı arkadaşlarının Tunus'un Müslüman bir ülke olduğunu ve bunun mümkün olmadığını iddia ettiklerini belirtmektedir. Bukhari'ye göre, bu örnekler Nahda'nın tutucu yüzünü net bir şekilde göstermektedir.

Öte yandan, Bukhari partinin önde gelen liderleri Gannuşi ve Muru'nun demokrat insanlar olduklarını düşünmektedir. Ancak Nahda Partisi dendiği zaman, sadece bu iki en güçlü

liderden bahsedilmediğini ifade eden Bukhari, Bin Ali döneminde hapis yatmış ve partide söz sahibi 200 kişiden bahsedildiğini vurgulamaktadır. Bukhari'ye göre, bu 200 kişi içinde köktenci muhafazakârlar ağır basmaktadır. Partinin halk tabanında da insanlar daha çok muhafazakâr kanadı desteklemektedir. Bu durum parti içindeki demokrat kanadın işini zorlaştırmaktadır. Bukhari, buna rağmen Raşid Gannuşi gibi liderlerin konuşmalarıyla modernleşmeyi desteklediğini ifade etmekte, dolayısıyla Nahda Partisi'nin de modernleşmeyi desteklediğini düşünmektedir. Partideki bütün fikirlerin Gannuşi'nin konuşmalarında bulunabileceğini belirten Bukhari, Gannuşi'nin partinin lideri olduğunu ve modernleşmeyi açıkça desteklediğini söylemektedir. Gannuşi'nin modern ve demokrat bir lider olduğuna inanan Bukhari, bu durumun yansımasının parlamentoda görüldüğünü sözlerine eklemektedir. Birçok milletvekilinin çok sert bir şekilde Gannuşi'yi eleştirmesine ve onu düşürmek için dilekçe vermelerine rağmen, bütün bunlar karşısında Gannuşi sabırla eleştirileri dinlemekte ve hepsine sakince cevap vermektedir. Bukhari'ye göre, bu durum Gannuşi'nin demokrat kişiliğini göstermektedir. Yani Gannuşi, demokrat kişiliğiyle modernleşmeyi desteklemekte ve modernleşme süreci üzerinde pozitif etkiye bulunmaktadır. Gannuşi kadın haklarından, özgürlüklerden, çeşitlilikten ve aynı zamanda dinden bahsetmektedir. Bukhari, Nahda Partisi'nde Gannuşi'den başka bütün bunlardan bahsedecek ve bunları böylesine savunabilecek biri olmadığını düşünmektedir.

Kendisini Nahda Partisi'ne karşı tarafsız olarak tanımlayan bir başka katılımcı olan Amal Ayache, Nahda Partisi'nin modernleşmeye müthiş bir etkisi olabileceğini düşünmektedir. Ancak ona göre Tunus'ta önyargı, ülkeyi geriye iten bir tür kanser hastalığıdır. Yani bazı insanlar Nahda'ya karşı önyargılı davranmaktadır ve bu durum ülkedeki işleri zorlaştırmaktadır. Tunusluların muhafazakâr ve dindar bir toplum olduğunu söyleyen Ayache, birçok insanın bu gerçekliğe karşı ilgisiz davrandığını veya bunu görmezden geldiğini ifade etmektedir. Ayache'ye göre, böylesine muhafazakâr ve dindar bir toplumu modernleşmeye ve hatta sekülerleşmeye doğru yönlendirebilecek en iyi şey, kendini modern İslam'ın yüzü olarak tanımlayan siyasi bir parti olacaktır. Dolayısıyla Nahda Partisi, kendini modern İslam'ın yüzü olarak tanımlayan bir siyasi parti olarak, Tunus'ta modernleşme anlamında önemli bir işleve sahiptir.

Bir diğer tarafsız katılımcı Asharaf Booley, Nahda Partisi'nin modernleşmeye etkisini konuşmak için biraz erken olduğunu düşünmektedir. Ancak şimdiye kadar gözlediği kadarıyla

değişmeye, adapte olmaya, Tunus'taki diğer siyasi partilerle ve kuruluşlarla konuşmaya istekli olduklarını gördüğünü ifade etmektedir. Booley'e göre, Nahda'nın şu anda nerede durduğu, nereye doğru evrilmek istediğinin bir işaretidir. Yani değişmeye ve iletişim kurmaya istekli olduklarına göre partililer değişecek ve iletişim kurmaya devam edecektir. Booley, öte yandan, toplumdaki seküler kesimin kafasında bu soru işareti olduğunu, Nahda Partisi'nin gerçekten nereye gittiğini bilmek istediklerini ifade etmektedir.

Booley'e göre, Nahda Partisi'nin nereye ve nasıl gitmek istediğini anlamak için, parti üyelerinin, diğer partilerin ve toplumun genelinin düşüncelerine ve sözlerine bakmak gerekmektedir. Siyasi partileri insanların yönlendirdiğini belirten Booley, halkın parlamentoya gönderdiği siyasi partilerin temsil ettikleri insanların düşüncelerini hayata geçirmeye çalıştığını sözlerine eklemektedir. Dolayısıyla, insanlar oy verdikleri partilerin neyi konuşmasını ya da savunmasını istiyorsa siyasi partiler onu yapacaktır. Yani mesele halkın ne istediği meselesine gelmektedir. Booley'e göre, mesele siyasi partinin ne istediği meselesi değildir. Çünkü Nahda Partisi insanları temsil etmektedir. Ayrıca demokrasilerde hükümeti seçen halktır. Hükümetler kendi kendilerini seçemez. Halk yoksa siyasi parti yoktur. Siyasi parti yoksa hiçbir yere ulaşamaz ve ilerleme kaydedilemez. İşte bu yüzden Nahda Partisi, insanların ne dediğine ve ne istediğine kulak vermek zorundadır. Booley, Tunus halkının net bir şekilde demokrasi, kalkınma ve modernleşme istediğini, Nahda Partisi'nin de buna göre hareket etmesi gerekeceğini düşünmektedir.

Araştırmada yer alan bir diğer tarafsız katılımcı Ben Gayessa, ilk başlarda insanların Nahda Partisi'ni hiç istemediğini söyleyerek başlamaktadır. Gayessa'ya göre, birçok Tunuslu Nahda'nın ilk iktidar döneminde bu partinin sadece İslam'dan bahsettiğini, eskide kalmış bir parti olduğunu söylemiş ve kendilerine ait bir parti olarak görmemiştir. Ama Nahda Partisi buna karşı akıllıca bir yol izlemiş ve Nahdalılar modern olduklarını yılmadan insanlara anlatmışlardır. Mesela Nahda'yı temsil eden Abdülfettah Muru konuşunca sağcı olsun solcu olsun herkes onu dinlemekte ve sevmektedir. İnsanlar önce inanmamış, Nahda'nın modern olmadığını, Mısır'daki Müslüman Kardeşler'in uzantısı olduğunu, Tunus'a ait olmadığını söylemiştir. Ayrıca, Nahda üyelerinin Seyyit Kutub'un, İbn Teymiyye'nin ve Hasan el Benna'nın kitaplarını okuduklarını, bu insanların modernleşmeye ve medeniyete karşı olduğunu, onların kitaplarını okuyanların modern olamayacağını ileri sürmüştür. Nahda buna karşı söylemlerini değiştirmiş ve tarihi olarak eskiden beri modern olan partilerden bile daha modern olmuştur. Muru, geleneksel kıyafetler giyen ve geleneksel eğitim veren Zeytuna kökenli biridir fakat aynı zamanda Paris'te eğitim görmüş bir avukat ve çok zeki bir insandır.

Çok iyi Fransızca ve Arapça konuşmaktadır. Yani çok eğitilmiş ve aynı zamanda geleneksel bir adamdır. Dolayısıyla, gençler zamanla Abdülfettah Muru'yu kendi babası gibi görmüş ve onu çok sevmiştir. Muru, modernleşme, hukuk ve teknolojiye bahsetmektedir. Gençler tam da bunları duymak istemekte ve bu yüzden Muru'yu çok sevmektedir.

Gayessa, bir başka Nahda lideri olan Raşid Gannuşi'nin de aynı şekilde zamanla halk tarafından sevilen bir siyasetçi olduğunu ifade etmektedir. Gannuşi'nin, devrimden önceki kıyafetlerini, zihin yapısını ve davranışlarını değiştirdiğini söyleyen Gayessa, Nahda'nın her detayla ilgilendiğini vurgulamaktadır. Gayessa'ya göre, Nahda Partisi söylemlerle, kıyafetlerle ve projelerle ilgilenmekte, işadamlarıyla iletişim kurmakta, başörtüsü takmayan kadınlara parlamentoya girmeleri ve partiyi temsil etmeleri için şans vermektedir. Nahda ayrıca okullara ve üniversitelere girmekte ve projeler yapmaktadır. Dolayısıyla, Bin Ali döneminde Nahda'dan nefret edenler bile şimdi Nahda'yla birlikte hareket etmektedir. Gayessa, Nahda'nın modern olduğunu kanıtlamak için çok çalıştığını söylemektedir.

Gayessa'ya göre, Nahda Partisi modern bir partidir ve modernleşme üzerinde çok pozitif bir etkisi vardır. Ancak bunun bedelini ödemiştir. Tunus'taki selefi veya İslamcı çizgideki siyasi partiler devrimden sonraki ilk seçimde Nahda'ya oy vermelerine rağmen, Nahda değişip modernleştiği için bütün o selefi tabanını kaybetmiştir. Yani modern olmasının bedelini bu şekilde ödemiştir. Selefler bu değişimi ve modernleşmeyi onaylamadıkları için Nahda'yı desteklemekten vazgeçmiştir. Selefi çizgideki siyasi partiler, Nahda'yı kendilerine ihanet etmekle suçlamış ve onun artık İslami bir parti olmadığını iddia etmeye başlamıştır.

Nahda Partisi'ne karşı tarafsız olduğunu bildiren katılımcılar için anlatı analizi bağlamında sahne Tunus ve konu, frekans analizi tablosunda birinci ve üçüncü sırada bulunan, Nahda Partisi ve modernleşmedir. Tarafsız katılımcıların anlatılarında öne çıkan karakterlerin Nahda Partisi, Abdülfettah Muru, Raşid Gannuşi, Nahda içindeki muhafazakâr grup, Tunus halkı ve Tunus'taki selefi gruplar olduğu gözlenmiştir. Tarafsız katılımcılara göre Nahda Partisi, bir yanda modernleşmeyi desteklediği ve kendisine şüpheyle bakanlara karşı sabırla modernleşmeyi desteklediğini anlattığı için iyi adamdır. Ayrıca kendini modern İslam'ın yüzü olarak tanımlayan siyasi bir parti olarak, muhafazakâr ve dindar Tunus toplumunu modernleşmeye ve sekülerleşmeye doğru yönlendirebilme potansiyeline sahip olması bakımından da iyi adam rolüne layık görülmektedir. Nahda Partisi, öte yanda, demokratlar ve aşırı muhafazakârlar olmak üzere iki gruptan oluştuğu ve parti içinde muhafazakâr grup ağır

bastığı için kötü adam olarak görülmektedir. Tarafsızlar, Abdülfettah Muru'yu ve Raşid Gannuşi'yi modernleşmeyi destekleyen eğitilmiş ve saygı duyulan Nahda liderleri olarak görmek ve bu sebeplerle onlara iyi adam rolünü vermektedir. Tarafsızların Nahda içindeki muhafazakâr grubu, modernleşme ve özgürlükler konusunda sürekli muhalefet yaptıkları için kötü adam olarak değerlendirdikleri gözlenmektedir. Araştırmada yer alan tarafsız gözlemciler Tunus halkını, net bir şekilde demokrasi, kalkınma ve modernleşme istediği için ve Nahda'yı bu yönde hareket etmeye zorladığı için iyi adam olarak görmektedir. Tunus'taki selefi gruplar ise, modernleşmeye ve özgürlüklere karşı oldukları için, Nahda Partisi'ni modernleşme yönünde hareket ederek İslam'a ihanet ettiği gerekçesiyle desteklemekten vazgeçtikleri için kötü adam olarak değerlendirilmektedir.

Kendisini tarafsız olarak tanımlayan katılımcılar açısından moral, yani yapılması gereken şey, Nahda Partisi'nin, kendi içindeki modernleşmeye ve özgürlüklere karşı çıkan aşırı muhafazakâr üyelerine rağmen modernleşmeyi ve özgürlükleri savunarak, bu yönde çalışmaya devam etmesidir.

Nahdalı Katılımcılar

Nahda üyesi ve yöneticisi olan Abdul Sattar Rajab, modernleşmenin bir dinamizm olduğunu vurgulamaktadır. Nahda Partisi'nin ise, modernleşme dinamizminin ilerlemesine yardımcı olmak için önemli bir rolü olduğunu iddia etmektedir. Ona göre, Nahda Partisi'nin eğitim, ekonomi, kalkınma ve Tunus geleneksel değerlerini koruma alanlarında çok hayati bir rolü vardır ve böylece modernleşme akımını kuvvetlendirmektedir.

Nahda Partisi Kültürel Faaliyetler Sorumlusu olan Al-Ajami Al-Ourimi, Nahda'nın rönesans anlamına geldiğini söylemektedir. Ayrıca, Nahda Partisi'nin organize bir hareket olduğunu, ülkenin her yerinde temsilciliklerinin bulunduğunu, kurumları ve iddiaları olan, kendi içinde tartışmaya, çeşitliliğe ve bağımsızlığa önem veren bir hareket olduğunu vurgulamaktadır. Al-Qurimi'ye göre, Nahda diğer partilere göre organize bir harekettir. Siyasi bir çizgiye bağlı kalan, modern bir partiyi örnekleyen bir harekettir. Kendisinden istenilen rolü yerine getirmek için de zaten modern ve gelişmiş bir parti olması gerekmektedir. Al-Qurimi, Nahda'nın diğer partilerle karşılaştırılamayacağını, çünkü diğer partilerin ya zayıf, ya bölünmüş ya da siyasi çıkarlar ve ittifaklar düzeyinde kriz içinde olduğunu iddia etmektedir.

Al-Qurimi, yukarıda saydığı sebepler yüzünden Nahda'nın bir ortak bulmadığını veya bu sorumluluğu taşıyabilecek bir ortak bulamadığını ifade etmektedir. Öte yandan, Al-Qurimi'ye göre, Tunus toplumu, bu durumun değişmesini ve hizmetlerin düzeltilmesini

istemektedir. Tunus halkı, siyasi katılımın tam anlamıyla gerçekleştiği bir düzen arzulamakta, özellikle seçimlerin adil olmasını talep etmektedir. Ancak ülkede mali krizler yaşanmakta ve hayatı zorlaştırmaktadır. Al-Qurimi, Nahda'nın eğitim-öğretim, idare ve üretim sistemini düzeltebilirse, yani tüm üretim sistemini geliştirirse, inanç özgürlüğünü sağlamayı başarır, dijital ekonomide ülkeyi geliştirirse gelişmiş bir ülke inşa edebileceğini anlatmaktadır. İnsanların kimliğine ve mahremiyete saygı duyulan bir ülke olmaları gerektiğini söyleyen Al-Qurimi, Tunus'un eski kötü günlere geri döneceğini düşünmediğini, aksine geleceğe emin adımlarla ilerleyeceğine inandığını belirtmektedir.

Al-Qurimi, bu süreçte Nahda'nın ülkeyi kurtarmak ve halk arasında iç savaşı engellemek gibi önemli sorumlulukları olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre, Tunus artık eskisi gibi izole yaşamayacak, demokrasi devleti inşa etme yolunda devam edecektir. Nahda ise bu konuda büyük sorumluluklar taşımaktadır.

2011-2013 yılları arasında Tunus Dışişleri Bakanı olarak görev yapan Nahdalı Rafiq Abdel Salam, Nahda Partisi'nin modernleşme sürecinin bir ürünü olduğunu düşünmektedir. Abdel Salam, parti üyelerinin ve partinin elit kesiminin modern toplum içinde doğduğunu ve modern kurumlarda eğitim aldığını; dolayısıyla Nahda Partisi'nin doğal olarak modernleşme sürecinin bir ürünü olduğunu ifade etmektedir. Abdel Salam'a göre, Nahda aynı zamanda modernleşme sürecini biçimlendirmek için bir projedir. Nahda, 19. yüzyıldaki modern dönemden beri modernleşme sürecinin ürünüdür ve bu sürecin devamıdır. Ama bu süreç, aynı zamanda, Tunus'ta yanlış işleyen modernleşme sürecinin ve deformasyonun yeniden biçimlendirilmesi sürecidir.

Abdel Salam, Nahda Partisi'nin modernleşme sürecinin ürünü olduğunu ve ayrıca modernleşme sürecini etkilediğini vurgulamaktadır. Ona göre, Tunus'taki modernleşme süreci, Tunus'taki yönetici elitlerin planlamasıyla çok yakından ilişkilidir. Nahda Partisi, Tunus toplumunun dipten gelen talebi doğrultusundaki modernleşme sürecinin cisimleşmiş halidir. Parti bu durumun işaretidir.

Abdel Salam, Nahda Partisi'nin modernleşme sürecine pozitif bir cevap olduğunu düşünmektedir. Abdel Salam'a göre Nahda Partisi, İslamcı partiler diye isimlendirilen diğer partiler gibi 19. yüzyıldaki Afgani'nin, Abduh'un ve Reşit Rıza'nın İslami reform sürecinin devamıdır. O dönemdeki devlet adamları, Türkiye dâhil olmak üzere, Batı'dan gelen modernleşme meydan okumasıyla karşılaştıkları zaman, modern kurumları, modern askeriyeyi,

modern bürokrasiyi ve modern devleti kendi ülkelerinde içselleştirmeye ve Batı'daki modern kurumlarla kendi ülkelerindeki kurumları özdeşleştirmeye çalışmıştır. Ancak onlar, bu dönüşümü Batı'da egemen olan düşünce tarzıyla yapmayı denemiştir. O zaman, İslami reformizm diye isimlendirilen entelektüel süreç başlamıştır. Abdel Salam, Nahda Partisi'nin Müslüman dünyasındaki İslami reformizm sürecinin bir tür devamı olduğunu düşünmektedir.

Abdel Salam'a göre, Nahda Partisi modernleşme sürecine yeni bir yüz, yeni özellikler, yeni yönler katmak için bir fırsattır. Nahda Partisi aslında tek bir modernleşme olmadığının da kanıtıdır. Abdel Salam, modernleşmenin sadece tek bir yolu ya da şekli olmadığını vurgulamakta, modernleşmenin bitmemiş bir proje olduğunu, farklı yolları, farklı şekilleri, farklı özellikleri olduğunu ifade etmektedir. Abdel Salam, Nahda Partisi'nin bütün bir bölge için olmasa bile, Tunus ülkesindeki yeni modernleşme süreci için yeni bir fırsat, yeni bir yüz, yeni bir tecrübe verebileceğine inanmaktadır.

Nahdalı katılımcılar için anlatı analizi bağlamında sahne Tunus ve konu, frekans analizi tablosunda birinci ve üçüncü sırada bulunan, Nahda Partisi ve modernleşmedir. Nahdalı katılımcıların anlatılarında, Nahda Partisi, Tunus halkı ve Tunus'taki diğer siyasi partiler olmak üzere üç karakterin öne çıktığı gözlenmiştir. Nahda Partisi, eğitim, ekonomi, kalkınma ve modernleşme alanlarında çok olumlu bir rol oynadığı, Tunus geleneksel değerlerini korumaya çalıştığı, kendi içinde tartışmaya, çeşitliliğe ve bağımsızlığa önem veren organize bir hareket olduğu için iyi adam olarak değerlendirilmektedir. Nahdalı katılımcılar, kendi partilerini ayrıca modernleşme sürecinin hem ürünü olduğu ve hem de modernleşme sürecini etkilediği için ve son olarak Tunus toplumunun dipten gelen talebi doğrultusundaki modernleşme sürecinin cisimleşmiş hali olduğu için iyi adam olarak görmektedir. Tunus halkı, Nahdalılar tarafından daha gelişmiş ve modern bir Tunus istedikleri ve siyasetçileri bunu gerçekleştirmeye zorladıkları için iyi adam olarak görülmektedir. Nahdalı katılımcıların Tunus'taki diğer siyasi partileri zayıf, bölünmüş ya da siyasi çıkarlar ve ittifaklar düzeyinde kriz içinde oldukları için ve bu sebepler yüzünden Nahda ile ittifak yapamadıkları için kötü adam olarak değerlendirdikleri gözlenmiştir.

Nahda Partisi üyesi katılımcılar açısından moral, yani yapılması gereken şey, Tunus'un milli ve dini değerlerine bağlı kalarak modernleşme doğrultusunda ilerlemeye devam etmektir.

Nahda Muhalifi Katılımcılar

Kendisini Nahda muhalifi olarak tanımlayan Mohamed Khelifi, Nahda Partisi'nin sekülerleşmeyle ilgili problemi olduğunu düşünmektedir. Ona göre, Nahda Partisi

sekülerleşmeyi asla sahiplenmemektedir çünkü bu durumda varlık sebepleri ortadan kaybolacaktır. Bu parti dini bir temele ve arka plana sahiptir. Dolayısıyla, Tunus seküler bir ülke olursa, bu partinin artık var olmaması gerekecektir. Khelifi, bu sebeplerle Nahda Partisi'nin sekülerleşmeyi asla kabul etmeyeceğine inanmaktadır.

Öte yandan, Khelifi bütün Nahda üyeleri istememesine rağmen içlerinden bazılarının ülkeyi modernleştirmeye çalıştıklarını ancak başarısız olduklarını söylemektedir. Partinin bir bütün olarak bunu istememesine rağmen, içlerinden bazı üyelerin ve bakanların yeni ortaklıklar kurup yüksek eğitim sistemini ve üniversiteleri modernleştirmeyi denediğini ifade eden Khelifi, ancak başarısız olduklarını ve Tunusluların bu başarısızlığı görmek zorunda olduğunu belirtmektedir.

Khelifi, Nahda'nın sekülerleşmeyle ilgili varoluşsal bir sorunu olduğunu düşünmekte, ancak modernleşmeyle ilgili bir sorun görmemektedir. Örneğin, Nahda çoğunluk olmasına ve iktidarda olmasına rağmen, en azından birçok kez modern yasaları müzakere etmeyi kabul etmiştir. Kadınlara şiddet uygulamaya karşı kanun Nahda döneminde çıkmıştır. Yani bazı ilerici yasaları müzakere etmeyi kabul etmiş ve hatta bazı ilerici yasaları meclisten geçirmiştir. Ancak Khelifi, Nahda'nın iktidarını sürdürmek istediği ve kendi tabanından bu yasalara çok fazla muhalefet geldiği için ilerici yasalara muhalefet etmeye başladığını iddia etmektedir. Yine de yeni anayasa çok modern ve çok seküler olmamasına rağmen Nahda üyelerinin çoğunluk olduğu hükümet tarafından meclisten geçirilmiştir. Khelifi'ye göre, Nahda Partisi bir yanda kendi geleneksel tabanı, Müslüman Kardeşler'den gelen mirasıyla, geçmişten gelen İslamcı kökenleriyle; diğer yanda modern ve seküler toplum gerekliliği arasında bir denge bulmaya çalışmaktadır. Ayrıca yeni anayasa konusunda başka ülkelerden gelen bir baskı vardır. Yabancı ülkeler Tunus'un modern bir anayasa çıkarmasını istemektedir ve iktidardaki Nahda bunu yapmazsa bu ülkelerden kredi alamayacaktır. Nahda Partisi de kendi geleneksel kökenleriyle modern bir anayasa isteyen Tunuslular ve yabancı ülkeler arasında bir denge bulmaya çalışmaktadır. Bu yüzden müzakere etmekte ve taviz vererek uzlaşmaya çalışmaktadır. Khelifi, bunun pozitif bir işaret olduğunu vurgulamakta, Nahda ile ilgili bütün negatif düşüncelerine rağmen, Nahda'nın müzakerelere ve diyaloga açık olmasını modernleşmeye katkı sağlaması açısından gerçekten çok önemli bulmaktadır.

Khelifi'ye göre, Nahda Partisi devrimci bir şekilde ülkeyi değiştirmek ve modernleştirmek için öncülük etmiş değildir. Nahda modernleşmeyle ilgili olarak müzakere

etmeyi ve taviz vermeyi kabul etmiştir, çünkü aksi takdirde ellerindeki seçeneklerin, başka ülkelerde görüldüğü gibi gerçekten korkutucu olma ihtimali vardır. Dolayısıyla Nahda Partisi askeri darbe gibi kötü ihtimaller yüzünden müzakere etmek zorunda kalmıştır. Khelifi, bu durumu olumlu bir şey olarak görmektedir.

Khelifi, Nahda'nın müzakere etmeyi ve taviz vermeyi, diğer seçenek onlar için korkutucu olduğu için kabul ettiğini düşündüğünün altını özellikle çizmektedir. Ona göre, Nahda 2015 yılında diyalog kurmayı ve ülke için geleneksel planlarından ve projelerinden taviz vermeyi kabul etmeseydi, bazı seküler kanunları kabul etmeseydi, bunun sonuçları çok kötü olacaktı. Khelifi, Mısır'da olanlara bakınca, Nahda'yı bekleyen şeyin ne olduğunun açıkça görüldüğünü iddia etmektedir. Mısır'da iktidara gelmiş ve ülkeyi yönetmeye başlamış Müslüman Kardeşler örgütünün yok olduğunu, üyelerinin tekrar hapse atıldığını veya ülkeden sürgün edildiklerini anlatmaktadır. Khelifi'ye göre, Nahda Partisi bu kadarı tekrar yaşamak istememiştir. Bu yüzden iyi bir diyalog kurmayı ve taviz vermeyi kabul etmiş, böylece baskıyı biraz azaltmayı yeğlemiştir. Khelifi, Nahda Partisi'nin diyalog yolunu seçerek olayların bu şekilde gelişmesinde oynadığı rolü olumlu bulduğunu vurgulamaktadır.

Araştırmada yer alan bir diğer Nahda muhalifi Mohammed Ali, Nahda Partisi'nin modernleşme üzerinde pozitif bir etkisi olduğunu düşünmemektedir. Ona göre, bu konuda somut hiçbir şey yoktur. Mohammed Ali ayrıca Nahda'yı destekleyen insanların genellikle farklılıklara saygı göstermediğini ve hatta farklı olanı kabul etmediklerini söylemektedir. Örneğin Cuma namazında imamların Müslüman gibi yaşamayan insanların, farklı olanların Müslüman olmadığını söylediğini iddia etmektedir.

Nahda'nın Tunus'taki günlük hayatta devrime kadar görünür bir parti olmadığını belirten Mohammed Ali, Nahda'yı ya da Nahda'yı desteklediğini söyleyen insanları günlük hayatta görmediğini anlatmaktadır. Mohammed Ali, dolayısıyla bu siyasi partinin Tunus için aslında çok yeni bir parti olduğunu, Nahda'yı ancak 2011'den beri bildiklerini dile getirmektedir. Mesela Nahda Partisi'nin kız çocuklarının okula gitmesini destekleyip desteklemediklerini bile tam olarak bilmemektedir.

2011 devriminden önceki dönemde muhalefetin Bin Ali hakkında bir şey söyleyemediğini ve sahte bir muhalefetin söz konusu olduğunu söyleyen Mohammed Ali, günümüzde de aslında aynı şekilde sahte bir muhalefet olduğunu düşünmektedir. Ona göre, bütün siyasi aktörler sadece pastadan pay alma sırasının kendilerine gelmesini beklemektedir. Bu durum, sadece Tunus'taki değil bütün Arap dünyasındaki, Müslüman dünyasındaki problemdir. Mesele mal mülk sahibi olma meselesinden ibarettir. Siyasi liderler ülke dışından

gelmekte, pastayı dilimlemekte ve herkes payını almaktadır. Mohammed Ali, büyük bir üzüntüyle Tunus'un devrimden önce en azından güvenli bir ülke olduğunu, şimdi ise maalesef fakir bir ülke haline geldiğini sözlerine eklemektedir.

Nahda Partisi'ne muhalif olduğunu bildiren katılımcılar için anlatı analizi bağlamında sahne Tunus ve konu, frekans analizi tablosunda birinci ve üçüncü sırada bulunan, Nahda Partisi ve modernleşmedir. Muhaliflerin anlatılarında öne çıkan karakterlerin Nahda Partisi ve Tunus halkı olduğu gözlenmiştir. Nahda Partisi'nin muhalifler tarafından hem iyi adam hem de kötü adam olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Muhalifler Nahda Partisi'ni, modernleşme yanlıları ve karşıtları olmak üzere iki gruptan oluştuğu ve modernleşme karşıtları ağır bastığı için, sekülerleşmeyle ilgili problemi olduğunu ve son olarak farklılıklara saygı göstermediğini düşündükleri için kötü adam olarak değerlendirmektedir. Muhalifler Nahda Partisi'ne iyi adam rolü de vermektedir. Nahda'nın iyi adam olarak görülmesinin sebepleri, modernleşmeyle ilgili sorunu olmaması; bir yanda kendi geleneksel tabanıyla, Müslüman Kardeşler'den gelen mirasıyla, geçmişten gelen İslamcı kökenleriyle, diğer yanda modern ve seküler toplum gerekliliği arasında bir denge bulmaya çalışması olarak sıralanmaktadır. Muhalifler, Nahda'nın kendi geleneksel kökenleriyle modern bir anayasa isteyen Tunuslular ve yabancı ülkeler arasında bir denge bulmaya çalıştığını, müzakerelere ve diyaloga açık olarak modernleşmeye katkı sağladığını düşünmektedir. Onlara göre Nahda, askeri darbe gibi kötü ihtimaller yüzünden müzakere etmek zorunda hissederek diyalog yolunu seçmiş ve olayların barışçıl bir şekilde gelişmesinde olumlu bir rol oynamıştır. Nahda muhaliflerinin, bu sebeplerle Nahda'ya iyi adam rolünü uygun gördüğü anlaşılmaktadır. Tunus halkı ise Nahda muhalifleri tarafından, modern bir anayasa talep ederek Nahda Partisi'ni bu yönde hareket etmeye zorladığı için iyi adam olarak değerlendirilmektedir.

Muhaliflere göre moral, yani yapılması gereken şey, Nahda Partisi'nin diğer partilerle diyalog kurmaya devam ederek ve farklılıklara saygı göstererek Tunus modernleşmesine katkı sağlamaya devam etmesidir.

Tarafsız, Nahdalı ve Nahda Muhalifi Katılımcılar

Araştırmaya katılan tarafsız, Nahdalı ve Nahda muhalifi olmak üzere üç grubun anlatılarında sahne Tunus ve konu, frekans analizi tablosunun birinci ve üçüncü sırasında yer alan Nahda Partisi ve modernleşmedir. Her üç grup birlikte değerlendirildiğinde öne çıkan ortak karakterlerin Nahda Partisi ve Tunus halkı olduğu gözlenmiştir.

Nahda Partisi tarafsızlar ve muhalifler tarafından benzer sebeplerle hem iyi hem de kötü adam olarak görülürken, Nahdalılar kendi partilerine iyi adam rolünü vermektedir. Tarafsız katılımcıların Nahda Partisi'ni, modernleşmeyi desteklediği ve kendisine şüpheyile bakanlara karşı sabırla modernleşmeyi desteklediğini anlattığı için iyi adam olarak değerlendirdikleri anlaşılmaktadır. Ayrıca Nahda Partisi, kendini modern İslam'ın yüzü olarak tanımlayan siyasi bir parti olarak, muhafazakâr ve dindar Tunus toplumunu modernleşmeye ve sekülerleşmeye doğru yönlendirebilme potansiyeline sahip olması bakımından da iyi adam rolüne layık görülmektedir. Muhalifler ise Nahda'yı modernleşmeyle ilgili sorunu olmadığı, kendi geleneksel İslamcı tabanıyla modern bir anayasa isteyen modern ve seküler toplum kesimleri arasında bir denge bulmaya çalıştığı, müzakerelere ve diyaloga açık olarak modernleşmeye katkı sağladığı için iyi adam olarak görmektedir. Muhalifler ayrıca Nahda'nın, askeri darbe gibi kötü ihtimaller yüzünden müzakere etmek zorunda hissedip diyalog yolunu seçtiğini ve dolayısıyla olayların barışçıl bir şekilde gelişmesinde olumlu bir rol oynadığını düşünmekte, bu sebeplerle de Nahda'ya iyi adam rolünü uygun görmektedir.

Nahda muhalifleri ve kendini Nahda'ya karşı tarafsız olarak tanımlayan katılımcılar, benzer şekilde Nahda Partisi içinde modernleşme yanlısı demokratlar ve modernleşme karşıtı muhafazakârlar olmak üzere iki farklı grup olduğunu düşünmektedir. Muhalifler ve tarafsızlara göre parti içindeki muhafazakâr grup çoğunlukla ağır basmakta ve Nahda'nın modernleşme hamlelerini yavaşlatmaktadır. Muhalifler ve tarafsızların parti içindeki muhafazakâr gruba ve dolayısıyla Nahda'ya kötü adam rolünü uygun gördüğü anlaşılmaktadır.

Araştırmada yer alan Nahdalı katılımcıların kendi partilerine iyi adam rolü verdiği gözlenmiştir. Nahdalılar tarafından parti, eğitim, ekonomi, kalkınma ve modernleşme alanlarında çok olumlu bir rol oynadığı, Tunus geleneksel değerlerini korumaya çalıştığı, kendi içinde tartışmaya, çeşitliliğe ve bağımsızlığa önem veren organize bir hareket olduğu için iyi adam olarak değerlendirilmektedir. Nahdalı katılımcılar, kendi partilerinin modernleşme sürecinin hem ürünü olduğunu ve hem de modernleşme sürecini etkilediğini düşünmektedir. Onlara göre, Nahda Partisi Tunus toplumunun dipten gelen talebi doğrultusundaki modernleşme sürecinin cisimleşmiş halidir ve bu sebeplerle iyi adam rolünü hak etmektedir.

Araştırmaya katılan tarafsızlar, Nahdalılar ve muhalifler olmak üzere üç grubun Tunus halkına benzer sebeplerle iyi adam rolünü verdiği gözlenmiştir. Her üç grup, Tunus halkını net bir şekilde demokrasi, kalkınma ve modernleşme istediği, modern bir anayasa talep ettiği, daha gelişmiş ve modern bir Tunus arzuladığı, Nahda'yı ve diğer siyasetçileri bu yönde hareket etmeye zorladığı için iyi adam olarak değerlendirmektedir.

Araştırmaya katılan her üç grubun moral önerileri bu soru bağlamında benzerlik göstermektedir. Muhallifler, Nahda Partisi'nin diğer partilerle diyalog halinde Tunus modernleşmesine katkı sağlamaya devam etmesini önerirken; tarafsızlar Nahda'nın kendi içindeki modernleşmeye ve özgürlüklere karşı çıkan aşırı muhafazakâr üyelerine rağmen modernleşmeyi ve özgürlükleri savunarak bu yönde çalışmaya devam etmesi gerektiğini belirtmektedir. Nahdalılar ise aynı şekilde modernleşme doğrultusunda ilerlemeyi savunmakta, ancak bunun yanında Tunus'un milli ve dini değerlerine bağlı kalmak gerektiğini vurgulamaktadır.

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Tunus'ta 19. yüzyılda başlayan modernleşme süreci, 1956 yılından itibaren Burgiba liderliğinde hız kazanmıştır. Burgiba dışişlerinde Tunus'un eski sömürgeci gücü olan Fransa'ya yakın politikalar izlemiş, içişlerinde ise Tunus toplumunu radikal bir şekilde dönüştürmeye yönelik laik politikaları uygulamaya koymuştur. Burgiba, iktidarının ilk yıllarında İslam'la çatışmamaya özen gösterse de sonraki yıllarda İslami kesimlere karşı son derece baskıcı bir tavır benimsemiştir. Bin Ali dönemi de bu açıdan bir farklılık arz etmemiş, aksine Tunus bir polis devletine dönüştürülmüştür. Her iki lider örneğinde, Batı'da yaşanan, dinin sosyal hayattan çıkarılması tecrübesini Tunus toplumuna adapte etme kaygısı öne çıkmıştır. Gerek Burgiba gerekse Bin Ali için geleneğe ait ne varsa kötüyü, moderne yani Batılı toplumlara ait ne varsa iyiyi temsil etmektedir. Burgiba'nın ve Bin Ali'nin yaptıklarına bakıldığında, 1950'li yıllarda gelişen ve tüm dünya toplumlarının Batı'yı model olarak modernleşebileceğini iddia eden modernizasyon kuramından etkilendikleri anlaşılmaktadır. Modernleşme kuramına göre din, geleneksel ve irrasyoneldir. Din, demokrasiye götürebilecek olan rasyonellik ve moderniteye engel teşkil eder ve otoriter rejimler için bir güç kaynağıdır (Stepan, 89). Modernleşmeye göre, bütün toplumlar belli bir gelişme çizgisini izleyerek ilerler. Kuram, gelişmeyi gelenekten moderniteye doğru aşamalı bir geçiş olarak kavramsallaştırır. Bu geçiş, iktisadi düzeyde piyasa ve dış yatırımlar vasıtasıyla; toplumsal düzeyde Batı kurumları, değerleri ve davranışlarının benimsenmesiyle; siyasal düzeyde ise parlamenter demokrasinin hayata geçirilmesiyle gerçekleşir. Söz konusu ilerleme için, endüstrileşmiş Batılı ülkeler modern olanı temsil ettiğine göre onların sunduğu modeller izlenmelidir (Marshall, 261). Bu varsayımı Tunuslu yöneticilerin aynen kabul ettiği ve Tunus'a tatbik etmeye çalıştığı gözlenmektedir.

Modernleşme teorisine göre, geleneksel bir toplumun ilerlemesi, Batı'daki ilerlemiş, ekonomik açıdan bolluk içinde ve siyasi olarak istikrarlı toplumların toplumsal örgütlenmeleri doğrultusunda gelişmesi demektir (Appelbaum, 1987: 32). Buna göre bütün toplumlar aynı başlangıç noktasından, yani geleneksel toplumdan yola çıkar ve modernleşme sürecini aşamalı olarak gerçekleştirir. Şehirleşme oranı artar ve okuryazarlık oranı yükselir. Böylece halk kitle iletişim sistemine açılır ve akabinde siyasal ve ekonomik hayata, oy vererek ve satın alarak, aktif olarak katılır. Sonuçta ortaya modern, demokratik ve katılımcı bir toplum çıkar. Bu model dünyanın farklı yerlerinde modernleşmekte olan bütün toplumlar için geçerlidir ve bu yönüyle evrenselidir (Lerner, 1958: 43-47). Batı'daki örneklerle bakıldığında genel olarak modernleşmenin sekülerleşme ile birlikte geliştiği görülmektedir. Dolayısıyla sekülerleşme bu evrensel modelin bir parçası olarak algılanmakta ve bu modeli kendi ülkesine uyarlamak isteyen liderler tarafından uygulanmaktadır. Fakat Batılı toplumlarda dinin sosyal hayatın dışına çıkması tedrici olarak doğal seyrinde gerçekleşmişken, aynı tecrübeyi yaşamak uğruna devlet zoruyla politikalar uygulamak Batılı olmayan toplumlarda derin kırılmalara yol açabilmektedir. Tunus, Arap Mağrip'inde bulunmaktadır ve bu bölgedeki seküler elitlerin ortak noktası, kiliseye karşı savaş açmış olan Fransız düşünce okulunun takipçisi olmalarıdır. Bu ülkelerdeki anayasaların hepsinde devletin dininin İslam olduğu açık bir şekilde belirtilmesine rağmen, seküler bir elit tarafından yönetilen devlet, dini ve bütün kurumlarını kontrol etmektedir. Bu bağlamda devlet başkanı bir tarafta emir el-müminin iken diğer tarafta modernizasyonun öncüsüdür. Burgiba, devletin görevinin Tunus toplumunu medeni milletler seviyesine çıkarmak olduğunu söylemektedir. Buna göre, devlet toplumun üzerinde üstün bir güçtür ve insanları çıkarları konusunda aydınlatarak yönlendirmekte, gerektiği zaman cezalandırmaktadır (Al-Ghannouchi, 2002: 97).

Burgiba'nın bu anlayışla getirdiği yenilikler bir yanda Batılı hayat tarzını benimseyen bir kitle yaratırken, diğer yanda Tunusluların değerlerine ve geleneklerine müdahale olarak algılandığı için geleneksel toplum kesimlerinin tepkisiyle karşılaşmıştır. Yapılan mülakatlarda katılımcılar, modernleşmenin, geleneksel toplum sürecinden modern toplum sürecine geçiş ile dönüşüm süreci olduğunu belirtmekte ve bu dönüşümün ani değil zaman içerisinde belirli ivme ile olması gerektiğini vurgulamaktadır. Araştırmada kendisiyle mülakat yapılan kişiler, Tunuslu yöneticilerin toplumu modernleştirmek için yasaların etkili olabileceğini düşündüğünü, daha önce aynı uygulamayı yapmış ülkelerin örnek alındığını belirtmiş ve bu durumun halk için bir bütün olarak faydalı olmadığını vurgulamıştır. Katılımcıların ayrıca, toplumlar arasında modernleşme sürecinin farkına değindiği ve toplumdan topluma değişiklik gösterdiğini

vurguladığı, Tunus'un hem muhafazakâr hem de modern bir toplum olduğunu belirttikleri görülmüştür. Modernleşme ile ilgili yeni gelen uygulamaların ve yasal hakların bir kısmının insanlar tarafından benimsendiği, bir kısmının ise istenmediği anlatılmıştır. Benimsenmeyen ve tepkiye sebep olan uygulamaların geleneksel değerlere müdahale eden uygulamalar olduğu özellikle belirtilmiştir.

Bu çalışmada Nahda Partisi'nin modernleşme ve sekülerleşme bağlamında yaşadığı tecrübe, hem taraftarlarının, hem muhaliflerinin, hem de kendisine karşı tarafsız olan kişilerin gözünden anlatılmıştır. Böylece partinin geçirdiği dönüşümün Nahdalılar, muhalifler ve Nahda'ya karşı tarafsız olan kişiler tarafından nasıl algılandığı gösterilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda, Tunus'ta Burgiba liderliğinde devlet elitlerinin zoruyla bir modernleşme süreci yaşandığı ve bu sürecin Burgiba'nın temsil ettiği devletle geleneksel değerleri benimseyen kesimler arasında bir kırılmaya sebep olduğu görülmüştür. Bunun neticesinde, geleneksel değerleri benimseyenler bir tepki olarak modernleşmeyi toptan reddetme yoluna gitmiş, ancak Nahda partisi süreç içinde modernleşmeye karşı ılımlı bir yol izlemeye başlayınca bu tepki yumuşamıştır. Nahda Partisi, kitlelerinin sisteme entegre olmasını sağlamıştır.

Nahda Partisi dinin veya Müslüman kimliğinin modernleşmeye engel olmadığını savunduğu için bir bakıma geleneği yeniden üretmiş, böylece Tunus'ta önemli bir rol oynamıştır. Dindar ve geleneksel kesimleri temsil iddiasındaki Nahda Partisi'nin, modernleşme sürecini otoriter devlet yönetimi altında yaşayan Tunus için bir başarı olduğu söylenebilir. Geleneği temsil eden Nahda, Tunus'taki modernleşme sürecinde İslami kimliği savunmak adına ortaya çıkarak bir mücadeleye girmiş ve sonuçta toplumda önemli bir yer edinmiştir. Dolayısıyla Nahda Partisi'nin Tunus modernleşme sürecinde söz konusu mücadeleyi temsil ettiği, bir bakıma gelenekle modernleşmenin mücadelesinden doğduğu söylenebilir.

Yöneticilerin zoruyla modernleşme süreci yaşamış olan Tunus, modernleşme ve sekülerizm bağlamında bir başarı örneği olarak değerlendirilebilir çünkü günümüzde Tunus'ta modernleşme ve sekülerleşme toplumun geniş kesimleri tarafından kabul görmektedir. Bu başarıda Nahda Partisi'nin de payı olmuştur. Araştırmada yer alan her üç grubun üyeleri, Nahda'nın geçmişten günümüze kadar gelen köklü bir parti olması nedeniyle Tunus'ta rolünün ve etkisinin büyük olduğunu belirtmektedir.

Nahda Partisi, muhalifleri tarafından seçmen kitlelerini iyi tanıyan ve siyaseti iyi bilen bir parti olarak, demokrasiye ulaşabilmek için garanti olarak görülmektedir. Partinin yıllar

içerisinde modernleşme bağlamında olumlu bir değişime uğradığı ve bu bağlamda mesela kadınların partide daha fazla görev aldığı ifade edilmektedir. Nahda içinde modernleşmeyle ilgili farklı bakış açısına sahip gruplar olmasına rağmen, modernleşmeyi destekleyen kişilere partide üst düzey kademelerde kadro verildiği anlatılmaktadır. Nahda Partisi'nin müzakerelere açık ve pozitif olması önemli bir gelişme olarak görülmekte, önemli konularda gerek tavizler vererek, gerekse diyalog kurarak ülke için olası kötü sonuçlardan toplumu korumayı başardığı değerlendirilmektedir.

Nahda Partisi'nin günümüzde muhafazakâr kesimleri temsil iddiasıyla, modernleşmenin bir parçası olan siyasi parti kimliğiyle var olması hem modernleşmeyi kabul ettiğini hem de modernleşme süreci içinde evrimleştiğini göstermektedir. Bununla birlikte toplumun bütün kesimleriyle etkileşim halinde olarak modernleşme süreciyle ilgili görüşlerini ifade etmesi, gerek kendine karşı tarafsızlarla gerekse muhalifleriyle ortak noktalarda buluşabilmesi ve kendini kabul ettirmesi modernleşme sürecini etkileyebildiğine işaret etmektedir.

Nahda Partisi üzerine yapılacak yeni çalışmalar, şüphesiz özelde Tunus genelinde İslam ülkelerindeki modernleşme süreçlerinin anlaşılmasına katkıda bulunacak, toplumun farklı kesimlerinin demokratik taleplerinin kabul edilmesinin önemini ortaya koyacaktır. Demokrasinin içselleştirilmesi ve geleneksel İslami kesimlerle seküler kesimlerin birbirini kabul etmesi, toplumsal bütünlüğün sağlanması açısından çok önemlidir. Nahda Partisi uzlaşmacı tavrıyla iyi bir örnek teşkil etmekte ve yeni çalışmaların konusu olma potansiyelini barındırmaktadır.

EXTENDED ABSTRACT

The research investigates the place of Ennahda Party in the modernization process of Tunisia. The experience of Ennahda Party in terms of modernization and secularization is described from the eyes of Ennahda supporters, Ennahda opponents and neutral people. In this way, how the transformation of the party is perceived by the supporters, the opponents and the neutrals is demonstrated. In this regard, it is found out that a top-down modernization process was forced in Tunisia and this process caused a crash between the state represented by Burgiba and those embracing the traditional values. As a result, the ones embracing the traditional values totally rejected modernization as a reaction but their reaction was eased when Ennahda Party started to follow a moderate policy against modernization. It is seen that Ennahda Party caused its supporters to integrate with the system.

Since Ennahda Party has defended that the religion or Muslim identity do not hinder modernization, it, in one respect, has reproduced the tradition and thus played an important role in Tunisia. From this perspective, it could be claimed that Ennahda Party, which claims to represent the religious and traditional Tunisians, is a success for Tunisia, which experienced the modernization process under an authoritarian government. Ennahda Party, representing the tradition, struggled to defend the Islamic identity in Tunisia's modernization process and, consequently, acquired a significant place in the society. Therefore, it can be claimed that the party represents this struggle in the modernization process of Tunisia and, in one sense, it was born as a result of the struggle between the tradition and modernization.

In terms of modernization and secularization, Tunisia, which has gone through a top-down modernization process, can be seen as a success because modernization and secularization are accepted by large segments of the society in Tunisia. As a matter of fact, Ennahda Party has a share in this success as it is seen in the comments of the three groups, namely supporters, opponents and the neutrals, who have taken part in the study. They all state that Ennahda Party has a big role and influence in Tunisia as it has deep roots in the country.

Ennahda Party is seen as a guarantee to achieve democracy and described by its opponents as a political party which knows the politics and electorate very well. The participants in the study state that the party has been positively transformed over the years within the context of modernization and the fact that women take more responsibilities in the party administration is an indication of this transformation. Although there are groups with different opinions about the modernization in the party, it is explained that the ones who support modernization are assigned important duties in the administration of the party. That Ennahda Party is open to negotiations and positive is seen as a significant development. Furthermore, it is elucidated that the party has achieved to protect the society from possible bad results by both compromising on crucial issues and having dialogues.

The fact that Ennahda Party exists today as a political party with a claim to represent the conservative segments of the society not only indicates that the party has accepted modernization but it also demonstrates that it has evolved in the modernization process. In addition, the fact that Ennahda Party, with its conservative stance, has achieved to be recognized by every segment of the society indicates that the party has managed to influence the modernization process itself.

KAYNAKÇA

- Al-Ghannouchi R. (2002). Secularism in the Arab Maghreb. *Islam and Secularism in the Middle East* içinde. Tamimi A. ve Esposito J. L. (eds). London: Hurst Company, s. 97.
- Altun F. (2011). *Modernleşme Kuramı*. İstanbul: Küre Yayınları, 12-13.
- Appelbaum R. P. (1987). *Toplumsal Değişme Kuramları*. Türker Alkan (Çev.), Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 32.
- Aydın S. (2000). *Modernleşme ve Milliyetçilik*. İstanbul: Gündoğan Yayınları, 25.
- Christians G. C. (2005). Ethics and Politics in Qualitative Research. *The Sage Handbook of Qualitative Research* içinde. Denzin K. N. ve Lincoln S. Y. (eds). California: Sage Publications, 157.
- Coşkun İ. (1989). *Modernleşme Kuramı Üzerine*. Sosyoloji Dergisi. 3: 1, 291-315.
- Drisko J. W., Maschi T. (2016). *Content Analysis*. New York: Oxford University Press, 2.
- Freeman M. (2015). Narrative as a Mode of Understanding: Method, Theory, Praxis. *The Handbook of Narrative Analysis* içinde. Fina A. D. ve Georgakopoluou A. (eds). Oxford: John Willey & Sons Publishing, s. 27.
- Giddens A. (1994). *Modernliğin Sonuçları*. Ersin Kuşdil (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 9.
- Habermas J. (1981). *Modernity versus Postmodernity*. New German Critique, 22: 3-14
- Kongar E. (1981). *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 217.
- Lerner D. (1958). *The Passing of Traditional Society*. New York: The Free Press, 43-47.
- Marshall G. (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*.: O. Akınhay, D. Kömürcü (Çev.). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 261.
- Özdamar K. (2017). *Modern Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. İstanbul: Nisan Kitabevi.
- Platteau J. P. (2017). *Islam Instrumentalized Religion and Politics in Historical Perspective*, New York: Cambridge University Press, 387.
- Poole R. (1993). *Ahlak ve Modernlik*. Mehmet Küçük (Çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 10.
- Riessman C. K. (1993). *Narrative Analysis*. California: Sage Publications, 19.

Stepan A. (2012). *Tunisia's Transition and the Twin Tolerations*. Journal of Democracy, 23 (2), 89.

Sevgi M.A. (2023). The Invisible Inhabitants of A Cultural Limbo: Religion Identities Among Iğdir Ja'faris. Anthropology of the Middle East, 18(1), 20-34.

Walter A. S., Jones M. D. (2020). Using the Narrative Policy Framework in Comparative Policy Analysis. *Handbook of Research Methods and Applications in Comparative Policy Analysis* içinde. Editörler: Peters B. G., Fontaine G. (eds.). Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 349-350.

ÇOK YÖNLÜ BİR OSMANLI AYDINI, HEKİM İSMAİL PAŞA*

Ayten CAN¹, Tolga İpek²

Özet

Hekim İsmail Paşa, kimi kaynaklara göre 1807 kimilerine göre de 1812 doğumlu Osmanlı devlet adamıdır. Rum kökenli olan İsmail Paşa, genç yaşta Sakız adasından esir alınmış ve İzmir’de bir cerraha satılmıştır. Esaret döneminde efendisinden cerrahlık eğitimi almış ve Müslüman olmuştur. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında cerrah olarak görev yaparak mesleki becerilerini geliştirmiştir. Daha sonra Cerrahhane-i Mamûre’ye kayıt olmuş ve buradan mezun olmuştur. Tıp eğitimine devam etmiş, 1840’ta Mektep-i Tıbbiye-i Şahane ‘den mezun olduktan sonra da "Hekim İsmail Efendi" olarak anılmıştır.

Hekim İsmail Efendi 13 kişilik bir grupla Paris’e gönderilmiştir. Dönüşünde önce Cerrahhane ‘nin Hassa Müdüriyeti ‘ne atanmış, ardından 1845’te Hekimbaşı olmuştur. İsmail Paşa bu görevde bulunduğu sırada öncelikle tıp eğitimini geliştirmeye odaklanmıştır. Sultan Abdülmecid ile 1846’de Rumeli seyahatine katılarak çiçek hastalığı aşılama çalışmalarına katkı sağlamış ve salgın hastalıklarla mücadelede Çiçek Risalesi ve Kolera Risalesi gibi önemli eserler yazdırmıştır.

1848’de Nafia Nazırlığına atanan Hekim İsmail Efendi "Paşa" unvanını almıştır. Onun nazır olduğu dönemde Ticaret Nazırlığı da Nafia Nazırlığına bağlanmıştır.

İsmail Paşa 1853’te İzmir Valiliği’ne, 1861’de Girit Valiliğine atanmıştır. 1866’daki Girit İsyanının bastırılmasında başarılı olamadığından azledilmiştir. Daha sonra da birçok göreve getirilmiş olan İsmail Paşa 1874’te İstanbul Şehremini olarak atanmış ancak felç geçirdiğinden emekli edilmiş, 1880’de vefat ederek II. Mahmut türbesine gömülmüştür.

Bu çalışmada yukarıda hakkında kısaca bilgi verdiğimiz Hekim İsmail Paşa’nın Modernleşme Dönemi Osmanlı Bürokrasisinde üslendiği görevler üzerinden döneme ışık tutulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hekim İsmail Paşa, Tıp Eğitimi, Osmanlı Modernleşmesi, Bürokrasi.

HEKİM ISMAIL PASHA, A VERSATILE OTTOMAN INTELLECTUAL

Summary

Hekim Ismail Pasha is an Ottoman statesman who was born in 1807 or 1812. Ismail Pasha was taken captive from the island of Chios at a young age and sold to a surgeon in Izmir. During his captivity, he received surgical training from his master and became a Muslim. He improved his professional skills during the Ottoman-Russian War of 1828-1829. Later, he enrolled in Cerrahhane-i Mamûre and graduated from there. In 1840 graduating from Mektep-i Tıbbiye-i Şahane and called as "Hekim İsmail Efendi".

He was sended to Paris with a group of 13. On his return, he was first appointed to the Hassa Directorate of the Cerrahhane, and then became a Hekimbaşı in 1845. While he was in this position, Ismail Pasha focused primarily on improving medical education. He participated in the Sultan Abdülmecid’s Rumelia trip in 1846 and

* Bu çalışmanın hazırlanmasında Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında Dr. Öğretim Üyesi Ayten CAN danışmanlığında Tolga İPEK tarafından hazırlanan ve jüri tarafından kabul edilen “Hekim İsmail Paşa ve Kolera Risalesi” başlıklı yüksek lisans tezinden yararlanılmıştır.

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, atunali@adu.edu.tr

² Tarih Uzmanı, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, tolgaipek10@gmail.com,

take part in the smallpox vaccination campaign. And, wrote notable works such as the *Risale-i Smallpox* and the *Risale-i Cholera* to fight against epidemics.

Hekim İsmail Efendi, who was appointed as the Minister of Nafia in 1848, received the title of "Pasha". During his time, the Ministry of Trade was also affiliated to the Ministry of Nafia.

Ismail Pasha was appointed as governor of Izmir in 1853 and Crete in 1861. He was dismissed for his failure in the Cretan Rebellion of 1866. Ismail Pasha, after appointed to many positions, was appointed as the Şehremini of Istanbul in 1874, but was retired due to a stroke. He died in 1880 and buried in tomb of Sultan Mahmut II.

Keywords: Hekim Ismail Pasha, Medical Education, Ottoman Modernization, Bureaucracy.

GİRİŞ

İlber Ortaylı'ya göre “Tanzimat hareketi bir devrimin atmosferini ve dünya görüşünü taşımaktadır. Tanzimat yöneticileri kişiliklerinde tutuculuk ve faydacı reformculuğu birleştirmiş, dünya görüşleri, davranış biçimleri ve politikalarıyla XIX. Yüzyıl Osmanlı Toplumundaki yeni insan tipinin temsilcileri veya öncüleri olmuşlardır.” (Ortaylı, 2007:9). Çalışma konumuz olan Hekim İsmail Paşa da İlber Ortaylı Hoca'nın ifade ettiği Tanzimat Dönemi Reformları sürecinde ortaya çıkan yeni insan tipini simgelemektedir.

Tanzimat Dönemi her ne kadar 3 Kasım 1839 yılında Tanzimat Fermanı'nın ilanı ile başlatılıyorsa da bu dönemdeki birçok alanda yürütülen yenileşme hareketlerinin temelleri daha eski dönemlere kadar uzanmaktadır. Osmanlı Devleti'nde 1699'da Osmanlı –Avusturya savaşı sonrasında yapılan Karlofça Antlaşmasıyla devletin toprak kayıpları başlamış, Hristiyan devletlerinin Osmanlı Devleti'ne verdiği haraç vermesi uygulaması kaldırılmış ve özellikle de Osmanlı Devleti Uluslararası diplomatik arenada en büyük devlet olma özelliğini kaybetmiştir (Berkes, 2002: 41). 1715-1718 tarihleri arasında Osmanlı- Avusturya ve Venedik arasındaki savaşın da 1718'de Pasarofça Antlaşmasıyla sonuçlanması da Osmanlı Devleti'nin mevcut konumunu daha da kötü bir duruma getirmiştir. Bu dönemden itibaren Osmanlı Devleti'nde eski Osmanlı Kurumları'nı yeniden hayata geçirmek yerine Batı'daki yöntemlerin alınmasına başlandığını görmekteyiz. 1718-1830 yılları arasında “Lale Devri” olarak da tanımlanan dönemde Osmanlı Sarayı ve Devlet Adamları tarafından ilk çağdaşlaşma fikirleri ve girişimleri ortaya atılmıştır. Her dönemde olduğu gibi Lale Devri'nde de reform hareketleri askeri alanda başlamıştır. Osmanlı'da ilk matbaanın kurucularından biri olarak bilinen İbrahim Müteferrika Avrupa'da askeri yeniliklerinden söz etmekte ve askeri taktikler ve stratejiler, yeni silahlar hakkında da yazdığı *Risale-i İslamiye* adlı eserinde *Nizam-ı Cedid* kavramından da söz etmektedir (Berkes, 2002:54). Bu eserin 1710 yılında yazıldığı göz önünde bulundurulacak olursa Osmanlı Devleti'nde kötü gidişe dur demek için yapılmaya çalışılan yeni düzenlemeler

konusu çok önce düşünölmeye başlamıştır diyebiliriz. Niyazi Berke'se göre ise bu kitabın yazılışı 1790 yılıdır. Berkes Türkiye'de Çağdaşlaşma adlı eserinin 53. Sayfasında konu ile ilgili şu ifadeleri kullanmaktadır; “İbrahim'in Türk oluş tarihi 1692'dir. Risale-i İslamiye denen yazıyı 8 yıl sonra yazmıştır...” demektedir. Bu da bize bu eserin yazılış tarihinin 1790 yılı olduğunu ifade etmektedir. Yine Berkes'e göre İbrahim Müteferrika bu eserinde “nizam-ı cedit” kavramıyla dönemin modern Avrupa orduları ve savaş yöntemleri hakkında verdiği bilgileri ifade etmektedir.

Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde ilk yenilik hareketleri askeri alanda yapılmıştır. Bu alanda ilk yenilik 1730 Yeniçeri ayaklanmasından önce Bostancı Ocağı'ndan seçilen askerlerden oluşan bir birlik kurulmuş ve bu birlik Haydarpaşa Sahrasında Avrupa usulü talimlere başlamış fakat Patrona Halil İsyanı sonrasında bu birliğin faaliyetlerine de son verilmiştir (Berkes, 2022:63). Askeri alanda yapılan diğer bir yenilik ise Müslüman olduktan sonra Humbaracı Ahmet Paşa adını alan Fransız bir Aristokrat olan Comte de Borneval tarafından Humbaracı Ocağı'nın modernleştirilmesidir. Humbaracı Ahmet Paşa aynı zamanda Bosna'dan İstanbul'a gelirken yanında gerdirdiği humbaracı askerlerle Bostancı Ocağı'ndan seçilen askerlerden oluşan 1733 yılında humbaracı kıtasını kurmuştur. Ayrıca Üsküdar'da da ilk askeri fen ve uygulama okulu diyebileceğimiz Hendesehane açılmıştır (Berkes, 2002: 64). Humbaracı Ahmet Paşa'ya göre Ekonomik alanda çağdaşlaşma sağlanamadıkça yeni askeri teknolojiler uygulanamazdı. Daha sonra yeniçeri ayaklanmasından çekinildiği için Hendesehane kapatılmış, Humbaracı Ocağı da dağıtılmıştır. III. Mustafa'nın padişahlığı döneminde Hendesehane tekrar açılmak istendiyse de bunda başarılı olunmadığı görölmektedir.

Osmanlı Devleti'nde yenileşme hareketlerinin yürütölmesinde birçok engel bulunmaktadır. Yeniçeri Odsusu ve Ulema bu engellerden en önemli ikisidir diyebiliriz. III. Selim'in tahta çıktığı 1789 yılına kadar yapılan yenilikler bu iki unsur nedeniyle çok da başarılı olamamıştır. Nizam-ı Cedit Ordusu'nun kurulmasından önce askeri alanda yapılan yeniliklerin sürdürülebilir olmamasının nedenini Osmanlı devlet ekonomisi ve Maliyesinin içinde bulunduğu durum olarak da açıklayabiliriz. Özellikle ekonomik zorluklar nedeniyle batıdaki askeri alandaki teknolojik gelişmeleri yakından izleyememiş ve bu teknolojileri uygulayamamıştır. Batı'da askeri teknoloji gelişirken ve orduları yeni silahlarla donatılırken ve yeni askeri stratejiler uygulanmaya başlamışken Osmanlı Devleti'nde geleneksel uygulamalar süregelmekteydi.

Nizam-ı Cedid'den önce askeri alanda yapılan yenilikler yukarıda saydığımız nedenlerden de dolayı bir kesintiye uğramış, ancak 1782 yılında dönemin sadrazamı Halil Hamit Paşa tarafından Eyalet Askerleri olan tımar sisteminin ıslahına çalışılmıştır. Bu süreçten sonra askeri alanda yapılacak yenilikler Fransa'nın güdümünde başlamıştır. Fransa'dan Osmanlı Topraklarına subaylar, mühendisler, haritacılar, coğrafyacılar, top mermi uzmanları gelmiştir (Berkes, 2002, :81). Hendesehaneyi yeniden açma ve iyileştirme görevi verilen Baron de Tott da bunlardan biridir.

Avusturya ve Rusya'ya karşı savaşlarda alınan yenilgiler ordunun yeniden düzenlenmesini gerekli kılmaktaydı. 1787-1792 Osmanlı- Rus Savaşı Osmanlı Devleti açısından çok ağır kayıplara neden olmuştur. Kendisinden önceki Osmanlı padişahlarının yaptığı gibi modernleşmenin öncelikle askeri alanda yapılması gerektiği düşüncesinde olan III. Selim tarafından *Nizam-ı Cedid Ordusu* kurulmuştur (Karpaz, 1998:339). Aslında III. Selim döneminde Osmanlı toplumuna yönelik yapılmak istenen tüm yenilikler Nizam-ı Cedid olarak tanımlanmaktadır (Gökbilgin, 1988: 309). Bu dönemde sadece askeri alanda değil sosyal ve idari alanlarda da yenilikler yapılmasına özen gösterilmiştir. Bu dönemde yeniliklerin yapılmasında Avrupa'dan ilham alınmış, devlet sisteminin özüne dokunulmadan mevcut yapıda düzenlemeler yapılmaya çalışılmıştır (Tanör, 2008: 33-36). Aynı zamanda askeri eğitim alanına da eğilinmiştir. Hendesehane'den sonra 1775 yılında açılan (Beydilli, 2006: 514) ve özellikle yabancı uzmanlar tarafından eğitim verilen Mühendishane-i Bahri Hümayun'da sonra III. Selim Dönemi'nde Mühendishane-i Berri Hümayun açılmıştır. Mühendishane-i Bahri Hümayun 1881 yılından sonra Mühendishane-i Tersane-i Amire veya Tersane Mühendishanesi adıyla anılmıştır. Okul 1792 yılında tekrar düzenlenmiş ve gemi inşası başta olmak üzere coğrafya ve harita biliminin öğretilmiştir (Kaçar, 2008:59). Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonraki dönemde okulun adı Mektep-i Bahri – Bahriye Mektebi olarak değiştirilmiştir. 1795'te açılan Mühendishane-i Berri Hümayun ile birlikte Osmanlı Devleti'nde Batı kaynaklı bilim yapılmasında yeni bir aşamaya gelinmiştir (Beydilli, 2006:516). Ayrıca Humbarahane ve Topçu Okulu da kurulmuştur (Eryılmaz, 2006: 46). III. Selim saltanatı döneminde yalpan yenilikler özellikle yeniçerilerin ve ulamanın nüfuzunu kırmak, Osmanlı Devleti'nde Avrupa'daki ilerlemeleri uygulamak amacıyla olmasına rağmen bir ayaklanma ile son bulmuştur. Batı modeline uygun olarak kurulan Nizam-ı Cedid ordusu lağvedilmiş ve askerler dağıtılmıştır. Nizam-ı Cedid'in kaldırılmasına rağmen özellikle batı tarzı açılan okulların da etkisiyle Osmanlı Devleti'nde yeni bir aydın tipi oluşmuştur. III. Selim Dönemi'nde yapılan

Batı tarzı reformları bir başlangıç olarak görebiliriz. II. Mahmut Döneminde daha kapsamlı reformlar yapılmıştır.

II. Mahmut tarafından yapılan ve Tanzimat Dönemi sürecini hazırlayan reformlar yine askeriye başta olmak üzere, bürokrasi, eğitim, sosyal ve kültürel hayat hakkında olmuştur. Öncelikle merkezi idarenin gücünün zayıf düşmesine neden olan ve yerel otoritelere güç sağlayan ayanlık kurumu ile *Sened-i İttifak* imzalanmış, merkezi otoritenin üstünlüğünü sağlamaya çalışmıştır. Halil İnalcık'a göre ise *Sened-i İttifak* ayanların merkezi yönetime zorla kabul ettirilmiş bir belgedir (İnalcık, 1962: 603). İdari alanda yapılan reformları şöyle sıralayabiliriz. Divan-ı Hümayun ya da Bab-ı Asafi yerine Nezaretlerin kurulması, Şeyhülislamlığın hükümet organı olmaktan çıkarılması, yapılacak yeni düzenlemeler için 1835'te Umur-ı Mülkiye Nezareti'nin 1, 1836'da Umur-ı Hariciye Nezareti, Maliye Nezareti ve Adliye Nezareti'nin, 1837'de Umur-ı Dâhiliye Nezareti'nin kurulmasıdır. Ayrıca Dar-ı Şura-i Bab-ı Ali, Meclis-i Vala- yı Ahkâm-ı Adliye, Dar-ı Şura-yı Askeriye Meclisleri de kurulmuştur. 1838'de kurulan Meclis-i Vükela hükümet işlerinden sorumlu bir meclistir. Yine II. Mahmut tarafından kurulan Tercüme Odası diplomatik ilişkilerde görev alacak kişileri yetiştirmenin yanı sıra yeni tip bir Osmanlı Aydınının yetişmesinde de etkili olmuştur. II. Mahmut'un askeri alanda yaptığı reformlar ise şöyle sıralayabiliriz. 1808'de Sekban-ı Cedid Ocağı'nın kurulmasıdır. Fakat bu ocak pek uzun ömürlü olamamıştır. Askeri alanda yapmak istediği yenilikler bir süre ara veren II. Mahmut 1821 yılında çıkan Yunan İsyanının ardından yeni bir odu kurmak gerektiğini fark etmiş ve 1826'da Eşkinici Ocağı'nı kurmuş, Yeniçerilerin bu yeni ordunun kuruluşuna karşı çıkmaları ve isyan etmeleri Yeniçeri Ordusunun lağvedilmesi ile sonuçlanmıştır. Aynı yıl kurulan Asakir-i Mansure-i Muhammediye Ordusu yeni yöntemlerle düzenlenmiş bir ordudur.

Hekim İsmail Paşa'nın da eğitim gördüğü Mektep-i Tıbbiye Asakir-i Mansure-i Muhammediye Ordusu'nun ihtiyaçlarını karşılayacak tabip ve cerrahların yetiştirilmesi amacıyla kurulmuştur. Orduya subay yetiştirmek için de 1835 yılında Mektep-i Harbiye açılmıştır. 1826 yılında Yeniçeri ocağının kaldırılması Mehterhane'nin de kaldırılması sonucunu doğurmuştur. Yeni ordu için ihtiyaç olan bando takımının kurulması gerektiğinden bando takımına eleman yetiştirilmesi amacıyla Mızıka-i Hümayun Mektebi açılmıştır. Sosyal alanda reformlar yapan II. Mahmut 1829'da kıyafet kanunu çıkarmıştır (Berkes, 2002, 196). İlk kez Nüfus sayımı II. Mahmut döneminde yapılmıştır. 1834'te Posta Teşkilatı kurulmuş,

müsadere uygulamasına son verilmiş, pasaport uygulamasına geçilmiştir. Sağlık, sosyal ve kültürel alanda da II. Mahmut Dönemi'nde birçok yenilik yapılmıştır. Bu Dönemde yapılan reformlar ondan sonra tahta çıkan Sultan Abdülmecid Dönemi'nde de artarak devam etmiştir. 3 Kasım 1839'da Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinin ardından Osmanlı Devleti'nde siyasi, idari, iktisadi ve sosyal alanda değişim ve dönüşüm süreci başlamıştır. Osmanlı modernleşmesinin çok önemli bir aşaması olan Tanzimat Dönemi çok yönlü yeni bir aydın tipinin de yetişmesini sağlamıştır. Hekim İsmail Paşa karşımıza bu aydın tipi olarak çıkar.

I. BÖLÜM

I.I. Hekim İsmail Paşa'nın Kökeni

Hekim İsmail Paşa'nın doğum tarihi ile ilgili iki görüş vardır. Bunlar 1807 ya da 1812 yılında doğduğu görüşüdür. Paşa hakkında yazılan eserlerde yine nerede doğduğuna dair ortak bir görüş bulunmamaktadır. Sinan Kuneralp'in "*Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)*" adlı eserinde 1807 doğumlu olduğu belirtilmektedir. (Kuneralp, 1999: 85; İpek, 2023:4). Mehmed Süreyya tarafından kaleme alınan "*Sicil-i Osmani*" adlı eserde Paşanın İzmirli olduğu belirtilmektedir (Süreyya,1996: 833). İbrahim Alaettin'nin "*Meşhur Adamlar*" adlı kitabının 3.cildinde ise Paşa'nın Sakız Adası'ndan ya da İzmir doğumlu olduğu söylenmektedir (Hatemi ve Kazancıgil, 1998: 208; İpek, 2023: 4.) "*Türk Sularında Seyahat*" adlı anı kitabında George William Frederick Howard'ın 8 Ekim 1853 tarihli anısında onun hakkında Mora doğumlu olduğunu belirtmektedir (Howard, 1987: 82; İpek, 2023: 4). Serap Tabak "*İzmir Valileri*" adlı kitabında ise İsmail Paşa'nın Sakızlı olduğunu ifade etmektedir (Tabak, 2016: 290). Nuran Yıldırım "*Tıphane-i Amire ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den İstanbul Tıp Fakültesi'ne*" adlı kitabında Paşanın Sakızlı bir aileden olup Mora isyanında esir edildiğini söylemektedir (Yıldırım,2019: 191; İpek, 20023: 4). İsmail Paşa hakkında yapılmış olan tüm çalışmalarda O'nun Rum kökenli, Mora İsyanı sırasında esir alındığı ve daha sonra Hacı İsmail Ağa adında bir cerraha satıldığı bu süreçte İslamiyet'i kabul ettiği anlatılmaktadır. (Alaaddin, 1933: 804; İpek, 2023: 4). Mehmet Süreyya Sicil-i Osmani'nin 3. Cildinde Paşa Hakkında şu bilgileri vermektedir.

"İsmail Paşa (Hekim)

İzmirlidir. Rumdan dönmedir. Mekteb-i Tıbbiye'de yetişip cerrahlık ve eczacılıkta ustalaşıp yükselerek cerrahhane müdürü olup 1261'de (1845) sâniye rütbesiyle ser-etıbbâ olmuştur. 1263'de (1847) sûr-ı hümayâyûnda sünnetçi vazifesini yapınca ûlâ-sınıf-ı evveli

olmuştur. Zika'de 1264'de (Ekim 1848) vezirlikle Yanya valisi ve haftasında nâfia nazırı ve Rebiyülâhir 1265'de (Mart 1849) ticaret nâzırı olup Zilhicce 1267'de (Ekim 1851) ayrıldı. Muharrem 1268'de (Kasım 1851) tıbbiye nâzırı, Ramazan 1269'da (Haziran 1853) İzmir ve Cemaziyelevvel 1271'de (Ocak-Şubat 1855) İşkodra valisi olup Receb'de (Mart-Nisan 1855) istifa eyledi. Zilka'de de (Temmuz-Ağustos) Tanzimat meclisi azası, Rebiyülâhir 1273'de (Aralık 1856) ikinci defa ticaret nazırı olup Ramazan 1274'de (Nisan-Mayıs 1856) azl ile Şevvâl'de (Mayıs-Haziran) Tanzimat Meclisi Azası ve Zilhicce 1276'da (Haziran-Temmuz 1860) Meclis-i Hazâin azası ve Zilka'de 1277'de (Mayıs 1861) Girit Valisi olmuştur. 1283 ortalarında (1866 sonları) Girit'de karışıklık çıkınca İstanbul'a çağrıldı. O senenin Şevvâlinde (Şubat 1867) zabtiye müşiri ve Zilka'de 1284'de (Mart 1868) İzmir valisi olup 1286'da (1869/70) azledildi. Cemaziyelâhir 1288'de (Ağustos-Eylül 1871) Selânik valisi olup Muharrem 1289'da (Mart 1872) azledildi. O senenin Ramazanında (Kasım) ikinci defa zabtiye müşiri, 18 Zilhicce 1289'da (16 Şubat 1873) ikinci defa nâfia nâzırı, 11 Muharrem 1290'da (11 Mart 1873) Şûrâ-yı Devlet azası, 15 Cemaziyelevvel'de (21 Temmuz) Şehremini, 8 Ramazan'da (30 Ekim) üçüncü defa nâfia nâzırı, Zilhiccenin son gününde (17 Şubat 1874) ikinci defa Şehremini oldu. Tevcih gününde Bâbiâlî'de hariciye nâzırının odasında felç geçirince birkaç gün orada kalmış, sonra evine götürülmüş ve 24 Muharrem 1291'de (14 Mart 1874) hastalığının uzamasıyla azl ve emekli edilmiştir. 1297'de (1880) vefat eyledi. Dil bilir, siyasi işlere vakıf, ılımlı, yumuşak huylu ve uyumluydu. Kadri Paşave Sırrî Paşa'ya iki kızını vermekle onlardan torunları vardır. Oğlu bahriye zabitlerinden Fuad Bey'dir." (Süreyya, 1996: 833-83).

Birden fazla üst düzey göreve getirilen İsmail Paşa Hekimbaşılik, Nazırlık, Valilik, Şehremini'lik görevlerini üstlenmiştir. Bu görevlerinin kimileri uzun süre devam etmiş bazı görevlerinin süresi ise çok kısa olmuştur. Bu nedenle bütün görevleri hakkında ayrıntılı bilgi bulunmamaktadır. Hekim İsmail Paşa hakkında en ayrıntılı bilgilere Hekimbaşıliği, Nafia ve Ticaret Nazırlığı, İzmir ve Girit Valilikleri hakkında ulaşmaktayız (İpek, 2023: 5).

I.II. Hekim İsmail Paşa'nın Eğitimi

Küçük yaşta esir alındıktan sonra İzmir'de bir cerraha satılan İsmail Efendi'nin ilk eğitimini burada aldığını düşünmekteyiz. Cerrah Hacı İsmail Ağa'nın yanında yaşamaya başlayan İsmail Efendi burada hem cerrahlığı öğrenmiş hem de Müslüman olmuştur. Yıldırım'a göre İsmail Efendi 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Ustası Cerrah İshak ile birlikte

savaşa katılmış ve bu sırada cerrahlık becerisini de geliştirmiştir (Yıldırım, 2019:191; İpek 2023: 6). Cerrahlık mesleğinde ilerleme kaydeden İsmail Efendi hem küçük yaştan itibaren ustasından aldığı bilgilerin hem de 1928-1929 Osmanlı-Rus Savaşı'nda edindiği deneyimlerden sonra 9 Ocak 1832 yılında açılan Cerrahhane-i Mamûre'de de eğitim almıştır (Yıldırım, 2019:191; İpek 2023: 6). İsmail Efendi'nin Cerrahhane-yi Mamureden ne zaman mezun olduğu tam olarak bilinmemekle beraber eğitimin üç ya da dört yıl olduğunu varsayacak olursak 1835 ya da 1836 yılında mezun olduğunu düşünebiliriz (İpek, 2023: 6). Daha sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de de eğitim alan İsmail Efendi buradan 1840 yılında mezun olmuştur (Alaattin, 1993:804; Hatemi- Kazancıgil, 1998: 208; Tabak,2016:290, İpek, 2023: 6).

Bu tarihten itibaren Hekim İsmail Efendi olarak tanınmaya başlarken İsmail Efendi Mekteb-i Tıbbiye'den mezuniyetinden sonra Sultan Abdülmecid tarafından Paris'e tıp eğitimi almak üzere yollanmıştır (Yıldırım, 2019:191; İpek, 2023: 6). Hekim İsmail Efendi'nin de içlerinde bulunduğu 13 kişilik bir grup 1840 yılında ise tıp alanında eğitim almaları için Fransa'ya yollanmıştır (Çetin ve Doğan,2018:91; İpek, 2023: 7). Arşiv belgelerinden elde ettiğimi bilgilere göre Paris Sefiri aracılığı ile kendisine maaş gönderilen Hekim İsmail Efendi'ye “*cerrahlar müdürü*” diye hitap edildiği görülmektedir. (BOA., C..MF., 69/3402 H.08.11.1256); BOA., C..MF., 181/9031 H.26.07.12579, BOA., C..DH., 300/14961 H.28.03.1258, BOA., C..MF., 45/2232 H.19.08.1260). Bu durum da bize kendisinin Cerrahhaneye müdür olarak atandığını göstermektedir.

Paris'te tıp eğitimini tamamlayan Hekim İsmail Efendi bir süre Londra ve Paris Hastanelerinde çalışmış ve buralarda hastane yönetimi de dâhil olmak üzere birçok alanda gözlem yapmıştır. Eğitimini tamamladıktan sonra yurda dönen Hekim İsmail Efendi önce Cerrahhan-ı Hassa Müdüriyeti 'ne atanmış (saray cerrahbaşılığı) (Yıldırım, 2019: 191; İpek, 2023:7), 1845 yılında da sâniye rütbesiyle ser-etıbbâ (Hekimbaşı) olmuştur (Süreyya, 1996:833; İpek, 2023: 7).

II. BÖLÜM

II.1. Hekim İsmail Paşa'nın Tıp Alanında Yaptığı Çalışmalar

1845 yılında Hekimbaşı olan Hekim İsmail Efendi Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de eğitimin daha kaliteli bir hale getirilmesi için çalışmalar yapmıştır. Öncelikle eğitim süresini on yıla çıkarmış, tıp eğitiminde gerekli olan disipline dair bir nizamname çıkarmış ve dönemi açısından devrimci bir uygulama olarak tanımlayabileceğimiz Tıp öğrencilerinin kadavralar

üzerinde çalışmasını sağlamıştır. Bunu esir pazarında hayatını kaybeden kimsesiz esirlerin cesetlerinin tıp öğrencilerinin eğitim amacıyla Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane 'de incelenmesini sağlayarak yapmıştır. Bu şekilde öğrenciler kadavralar üzerinde çalışma olanağı bulmuşlardır (İpek, 2023:7; Yıldırım, 2019:191). Hekim İsmail Efendi karışımıza 1847 yılında sûr-ı hümayâyûnda sünnetçi olarak çıkar. Serap Tabak'a göre Şehzade Abdülaziz'i sünnet ettiği iddia edilse de 1830 doğumlu olan Şehzade Abdülaziz'in 17 yaşında sünnet olamayacağı göz önünde bulundurulmalıdır (Tabak,2016:290). Bizim görüşümüze göre Hekimbaşı İsmail Efendi Sultan Abdülmecid'in şehzadeleri Mehmet Murat ve Abdülhamiti'n sünnetleri görevini yerine getirmiştir. Bunun üzerine Hekim İsmail Efendi'ye *ûlâ-sınıf-ı evveli* rütbesi verilmiştir (İpek 2023: 8).

Salgın ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele edilmesi konusunda da çalışmalar yürüten Hekim İsmail Efendi Çiçek hastalığı ile mücadeleye büyük önem vermiş ve aşılama çalışmaları için büyük bir çaba harcamıştır (İpek, 2023:8; Yıldırım, 2019: 191). Osmanlı Devleti'nde ilk kez yerli aşı üretilmesi ve ülkedeki herkesin aşılınması hususundaki fikir 1811 yılında Mehmet Ataullah Efendi tarafından dile getirilmiştir. Onun ülkedeki herkesin aşılınması gerektiği düşüncesi ancak 1892 yılında gerçekleşebilmiştir (Keleş, 2011: 41). Mehmet Ataullah Efendi'den 26 yıl sonra 1837 yılında yerli aşı üretimini denemiş fakat bu aşıyı güvenilir bulmadığından 1945'te Viyana'dan aşı ithal etme yolunu seçmiştir (Mercan, 2020:20; İpek, 2023:9). Hekim İsmail Paşa çiçek hastalığı ile mücadeleye büyük önem veren ve kendisi de çiçek hastalığı geçirmiş olan, yüzünde hastalığın izlerini taşıyan Sultan Abdülmecid ile birlikte Rumeli Seyahat'ine katılmıştır. Sultan Abdülmecid gittiği yerlerde çocukların aşılatılmasına önem vermiş, aşılama işlemleri sultanın huzurunda yapılmıştır (İpek, 2023:9; Mercan, 2019: 25-26). Ayrıca Hekim İsmail Efendi çiçek hastalığı hakkında 1846 yılında "*Menâi'ül-Etfal*" adıyla bir risale yayınladığı da bilinmektedir (İpek, 2023: 9; Yıldırım 2019:191). Çiçek hastalığı ile mücadelede yararlılıkları görüldüğünde Hekim İsmail Efendi'nin rütbesi 22 Şubat 1846'da saniye rütbesinden, rütbe-i evveli sınıf-ı seviyesine yükseltilmiştir (Keleş,2011: 41; İpek, 2023: 9).

Erdoğan Keleş Hekim İsmail Efendi'nin çiçek hastalığı ile mücadele hakkında bir lahiya hazırladığında bahsetmekte ve çiçek hastalığı ile mücadelede yapılması gerekenleri şu şekilde aktardığı belirtilmektedir. Öncelikle aşısız çocuk kalmaması, ekonomik durumu iyi olmadığı gerekçesiyle ve aşı merkezlerine gidemeyecek durumda olan çocukların aşılabilmesi

amacıyla yerel aşı merkezlerinin açılmasını, halkın konu hakkında bilgilendirilmesi, bunun için Türkçe, Rumca, Ermenice ve İbrani dillerinde kitapçıklar basılması, Anadolu ve Rumeli bölgelerine doktorlar gönderilmesi, bu doktorların şehirlerde ve kasabalarda 15-20 günlük sürelerle kalması ve yereldeki doktorları konu hakkında bilgilendirilmelerinin sağlanması olarak tanımlanabilir. Yukarıda belirttiğimiz üzere bu önerilerden özellikle çocukların aşılmasına büyük önem verilmiştir. Çocuklar Sultan Abdülmecid'in gittiği yerlerde O'nun huzurunda aşılanmışlardır (Keleş, 2011:41-43; İpek, 2023: 9).

Hekim İsmail Efendi'nin Osmanlı Devleti'nde de görülen Kolera ile mücadele konusunda da çalışmalar yapmıştır. O'nun 1847 yılında ise İstanbul'da başlayan ikinci kolera salgını hakkında da halkı bilinçlendirmek amacıyla yine 1847 yılında yazdığı ve yayınladığı "*Kolera Risalesi*" (Yıldırım, 2019:192) aynı zamanda Osmanlı Devleti'nde 1831 yılında Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi tarafından yazılan *İlleti Cedide* adlı bir risaleden sonra yazılmış ikinci risaledir (İpek,2023:10). Hekim İsmail Efendi'ye sadece sağlık alanında görevler verilmemiştir. Tanzimat Dönemi ile beraber Osmanlı Devleti'nde görülmeye başlayan yeni aydın ve bürokrat tipinin önemli bir örneği olan İsmail Efendi'yi incelediğimizde Osmanlı Devlet Adamlarının değişen zihniyetini de açık olarak görebiliriz. Sultan Abdülmecid'in annesi Bezmiâlem Valide Sultan'ın doktorluğunu da yapmış olan Hekim İsmail Efendi (Yıldırım, 2019:192; İpek, 2023: 10). 1848 yılı Ekim ayında Yanya Valiliği'ne atanmıştır. Aynı hafta içinde bu kez de Nafia Nazırlığı'na atanmıştır. Hekim İsmail Efendi Nazır olmasıyla paşalık unvanını da almıştır (Süreyya, 1996: 8; Kuneralp, 1999; 8; İpek, 2023: 11).

II.II. Nafia ve Ticaret Nazırı Hekim İsmail Paşa

Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerinden elde ettiğimiz bilgilere göre Nafia Nazırı Hekim İsmail Paşa'ya 10 Ekim 1848 tarihinde törenle nişan verilmiştir (BOA. İ.DH. 180/9881 H.12.11.1264). 23. 10.1848'de de Nafia Nazırı olduğuna dair menşuru verilmiştir (BOA., İ.DH., 181/9917 H.25.11.1264); İpek, 2023: 11).

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu mali sıkıntılar nedeniyle Paşanın Nafia Nazırlığı dönemi pek de kolay olmamıştır. Ağır bir mali kriz içinde olan Osmanlı Devleti yöneticileri aynı zamanda yenileşme çalışmalarına karşı olan dirençle de uğraşmak zorunda kalmışlardır. Devlet özellikle XIX. Yüzyılda uluslararası düzeyde rekabet gücünü arttırmak, varlığını koruyabilmek için denge politikası izlemek durumunda kalmış, bunun içinde reform hareketlerine büyük önem vermiştir.

Osmanlı Devleti ilk defa Kırım Savaşı sırasında artan para talebini karşılamak için Avrupa'dan borç almak zorunda kalmıştır. Daha sonraki yıllarda da borç alınmaya devam edilmiş ve nihayetinde 1876 yılında moratoryum ilan ederek iç ve dış piyasalara artık borçlarını ödeyebilecek ekonomik durumunun kalmadığını bildirmiştir (Erdem, 2006: 15; İpek, 2023: 12). Böyle bir dönemde Nafia Nazırlığı görevini yürütmeye çalışan Hekim İsmail Paşa Osmanlı Devleti'nde iskân ve ticaretin geliştirilmesine yönelik girişimlerde bulunmasına rağmen özellikle ekonomik sıkıntılar nedeniyle bu girişimlerinin birçoğunu sonuçlandıramamıştır. Örneğin Karadeniz'i Anadolu üzerinden Arabistan'a bağlayacak olan Trabzon- Bağdat Şosesi bunlardan biridir. Bu yolun yapımı projesi Hekim İsmail Paşa tarafından incelenmiş fakat maliyeti yüzünden iptal edilmiştir (Çadırcı,2017: 76-77).

Hekim İsmail Paşa'nın Nafia Nazırı olduğu dönemde daha birçok proje incelenmiş ve bu konular hakkında raporlar yazılmıştır. Bu raporlardan birkaç örnek verecek olursak, örneğin; Beyrut'ta Şam-ı Şerif caddesine ait olan yolun keşif ettirilip tanzim edilen defterin incelenmesi, (BOA., A.}MKT., 164/56 H.22.01.1265), Azapkapı ile Galata Mevlevihanesi arasındaki bozuk yolun tesviyesine dair tezkire,⁽ BOA., A.}MKT., 170/79 H.29.02.1265), Kadıköy'de bulunan Çavuşbaşı iskelesinden Haydarpaşa iskelesine giden yolun tamiri (BOA., A.}MKT., 203/53 H.13.07.1265) bunlardan sadece birkaçıdır. Nafia Nezaretine Ticaret Nezareti'nin de eklenmesiyle Hekim İsmail Paşa'nın iş yükü daha da artmıştır. Arşiv belgelerinden elde ettiğimiz bilgilere göre H.18.04.1265 (M.13.03.1849) tarihinde Paşa'ya Ticaret Nezareti'nin Nafia Nezareti'ne ilhakı dolayısıyla Vükela nişanı almıştır. Bu da bizim iki nezaretin bu tarihten kısa bir süre önce birleştiğini düşünmemize neden olmaktadır (BOA., İ.DH., 189/10576 H.18.04.1265). Ayrıca Paşa bu atama sonrasında Meclis-i Vala Azalığı için aldığı tayinatı Deavi Nezaretine vermek zorunda kalmıştır (BOA., A.}MKT., 188/19 H.10.05.1265; İpek 2023:15).

Nafia ve Ticaret Nazırlığına getirilen Hekim İsmail Paşa Osmanlı Devleti'nde tarım ve sanayinin geliştirilmesi, fabrikaların kurulması, ülkede üretilen ürünlerin daha kaliteli ve ucuz hale getirilmesi, inşa ve onarım işleri ile uğraşmak zorunda kalmıştır (Akyıldız, 2018: 169; İpek, 2023: 16). Yeni oluşturulmuş olan kurumların düzgün bir biçimde işlemesini sağlamak amacıyla H.12.04.1265) tarihinde bir Nizamname hazırlanarak H.29.05.1265 H.29.12.1265) tarihinde padişaha takdim edilmiştir (BOA., A.}AMD., 15/45 H.29.12.1265 ; İpek, 2023: 16). Bu süreçten itibaren Nafia ve Ticaret Nezareti uluslararası ticaret konusunda da çalışmaya

başlamıştır. Hazırlanan Ticaret Nizamnamesi Türkçe dışında Arapça ve Fransızca baskıları da yapılarak gerekli yerlere gönderilmişti (BOA., A.MKT.NZD., 7/26 H.29.06.1266; İpek, 2023: 16).

Ticari konularda dönemin batılı devletleri ile ticari ilişkilerin güçlendirilmesi açısından Ticaret Nizamnamesinin Fransızca baskısının da yapılması çok önemlidir. Nizamnamede Osmanlı topraklarındaki çiftçilik, sanayi ve zanaat işleri ile uğraşılması gerektiği belirtilmekte, parasal konulara da değinilmektedir. Yapılacak işlerde önceliğin y inşa işleri verilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Nafia ve Ticaret Nezareti'nin işlerinin çok fazla olacağı göz önünde bulundurularak nezarete ait bir meclis açılması emredilmiş ve çalışmaların yürütüleceği binalar için önemli bir yer ayrılmıştır. Nezaret inşa işlerinde maliyetinin düşürülerek devlet zararının en aza indirilmesini amaçlamaktadır (Mutlu, 2012: 120-121; İpek, 2023: 16).

Nafia Nazırı Hekim İsmail Paşa Darülfünun binasının inşaatı, Gemlik Yolu İnşası, gibi çalışmaların yansıra Trabzon'da bulunan maden hakkında araştırmalar yaptırmış hatta bizzat kendisi çalışmaları yerinde incelemek için bölgeye gitmiştir (İpek, 2023:17). H.17.12.1267 (M.13.10.1851) tarihinde Nafia ve Ticaret Nazırlığı görevinden azledilen Hekim İsmail Paşa H.10.01.1268 (M.05.11.1851) tarihinde Mekteb-i Harbiye Nazırlığı görevine getirilmiştir (BOA., A.}DVN.MHM., 9735 H.10.01.1268). Aynı yıl Kasım ayında Tıbbiye Nazırı olarak atanan Paşa (Süreyya, 1996:833-834; İpek, 2023: 17) Haziran 1853'te de İzmir Valisi olarak atanmıştır (Süreyya, 1996:-834; İpek, 2023: 17).

II.III. İzmir Valisi Hekim İsmail Paşa

Hekim İsmail Paşa İzmir Valisi olarak atandığı dönem bölgede önemli sorunların olduğu bir döneme rastlamaktadır. Bu sorunlar şöyle sıralayabiliriz, Eşkiyalık faaliyetleri, Büyük İzmir yangını ve Avusturya elçisi ile yaşanan sorunlar (Arıkan, 2000: 763-764; İpek, 2023: 18). Zeki Arıkan'ın aktardığına göre 1852 yılında İzmir'de Diyarbakirli Arapoğlu Yako isminde bir Yahudi kendi manav dükkânını yakmış ve bu yangın şehirde büyük bir zarara neden olmuştur. Tüm müdahalelere rağmen söndürülemeyen ve kâgir binalara gelince kendiliğinden sönen yangın sırasında *“beş yüz altmış dükkân ve mağaza, bir mescit, bir medrese, bir hamam, elli bab Yahudi odaları, bir mektep ve iki sebil toplam 616 gayrimenkul kül olmuştu”*. (Arıkan, 2000: 764; İpek, 2023: 18).

Uluslararası bir sorun haline gelen eşkiyalık olayları nedeniyle özellikle Batı Anadolu ve Mora bölgesinde önemli sorunlar yaşanmaktaydı. Aydın Vilayetinin tarıma elverişli verimli

topraklara sahip olması nedeniyle tarımsal üretim artmış, bölge halkı zenginleşmişti. Bunun bir sonucu olarak da bölgede olarak artan zenginlikle birlikte eşkıyalık olayları da artış göstermiştir. 1850’lilerden itibaren, özellikle de Hekim İsmail Paşa’nın valiliği döneminde Katırcı Yani denen eşkıya bölgede büyük terör estirmektedir. Bölge yöneticileri büyük çabalarına rağmen Katırcı Yani’yi yakalayamamışlar, bu durumdan zarar gören ve rahatsız olan bölgede yaşayan ve faaliyet gösteren yabancı elçiler, zenginler ve özellikle Hristiyan Rumlar Yani’in eşkıyalık olaylarından şikâyet etmişlerdir. Fakat Katırcı Yani’yi şikâyet edenler aynı zamanda onu koruyup kollayan, posta güzergâhları hakkında bilgi verenler de bunlar olmuştur (Arıkan, 2000: 766-768; İpek, 2023: 18) Batı kamuoyunda “*Postacı John*” olarak tanınan eşkıya Katırcı Yani Yani zengin bir adamın yanında postacılık yaptığı dönemde Aydın-İzmir yolculuğu yapıldığı sırada güvenliğinden sorumlu olduğu altın keselerini çalmış, hırsızlığı anlaşılması üzerine dağa çıkmış ve uzun bir süre Osmanlı Devleti’ni uğraştıracak olan eşkıyalık faaliyetlerine başlamıştır. Katırcı Yani hakkında Barı kamuoyu için “*Müslümanlar ile mücadele eden asil bir şövalye*”, dönemin “*Robin Hood’u*” tanımlamalarını yapmıştır (Özçelik,2019:34343) Katırcı Yani’yi yakalamak için büyük bir çaba sarf eden Vali Hekim İsmail Paşa (Tabak, 2016: 47) ve Osmanlı Merkez Hükümeti konuyla ilgilenecek özel birini görevlendirerek bu kişiye maaş tahsisi verilmesini kararlaştırmış ve Varna Muhafızı Zeynelabidin Paşa bu göreve getirilerek kendisine aylık 15.000 kuruş maaş verilmiş, ayrıca İzmir Mal Müdürü’ne de Zeynelabidin Paşa’ya yüz bin kuruşa kadar yardım edilmesine dair bir emir yollanmıştır. İstenmiştir. Bu süreçte önce Katırcı Yani’nin adamlarından biri, daha sonra da dördü daha yakalanmıştır (İpek, 2023: 20). Aynı dönemde İzmir’in Gavurtepe Karyesi’nde Sisam vekillerinden üç kişiyi soyan ve ikisi için de fidye isteyen Katırcı Yani 1853 yılı Ekim ayı ortalarında yakalanmıştır. Bunu düşünmemize neden olan şey ise onun sorgusuna dair H.13.01.1270) tarihli bir belgedir (BOA., İ.DH., 281/17631 H.13.01.1270) sorgusu sırasında İngiliz tüccarların kendisine yardım ettiklerini belirtmişse de herhangi bir isim vermemiştir (İpek, 2023: 20).Yapılan sorgulamalar sonrasında iki adamının idamına karar verilmiş, Yani ve diğer adamlarına da farklı cezalar verilmiştir. Bir süre İzmir’de tutuklu kalan Yani daha sonra Dersaadet’e gönderilmiş, orada çarptırılmış olduğu kürek cezasının ardından 1863 yılında Tersane-i Amire’de prangada olan Katırcı Yani’nin cezasını Magosa’da Kalebend olarak çekmesi kararlaştırılmıştır (İpek, 2023: 21).

Hekim İsmail Paşa İzmir Valiliği sırasında zahire kıtlığı ve aşar yolsuzluğu sorunları ile de uğraşmak zorunda kalmıştır. Klasik bir tarım imparatorluğu olan ve nüfusunun büyük

çoğunluğu tarım ile uğraşan Osmanlı Devleti için büyük bir vergi kaynağı olan aşar vergisidir (Findley,2016:170). Osmanlı Devleti'nde birçok defa âşar vergisinin kaldırılması düşünüldüyse de bu teknik açıdan mümkün olamamıştır Devletin en önemli gelir kaynağı olan aşar gelirlerinde azalma olmasının devlete büyük etkileri olmaktadır. Âşar vergisi nihayet 1925 yılında Türkiye Cumhuriyet döneminde kaldırılmıştır (Gürpınarlı, 2002: 19). Hekim İsmail Paşa'nın İzmir Valiliği döneminde âşar yolsuzluğu bir ihaleye fesat karıştırılıp devletin gelirini azaltma iddiası üzerine çıkmıştır. İddiaya göre Sıgla (İzmir) ve Saruhan (Manisa) âşar gelirleri Mehmed Efendi üzerinde kalmış ve bundan dolayı devletin zarar ettiği söylenmiştir. İzmir tahrir-i emlak ve tefrik-i tebaa memuru Ali Nihad Efendi'nin yazdığı rapora göre Mehmed Efendi ve ortağı olan Takfor'un âşar'dan büyük kazanç elde edeceğini ve hazinenin önemli miktarda zarara uğratıldığı ifade edilmektedir (Gürpınarlı, 2002: 23; İpek 2023;24). Ali Nihat Efendiye göre Vali Hekim İsmail Paşa bu durumu hazineye bildirmediği için suçludur. Ayrıca İsmail Paşa'nın bunu hazineye bildirmemesinin nedenini İstanbul'da Maliye Nazırı dâhil olmak üzere birçok kişiye dokunacağı gerekçesi ile olduğunu iddia etmektedir. Ali Nihad Efendi'nin hazırladığı rapor üzerine âşar vergisinde yolsuzluk ve ihaleye fesat karıştırma iddialarının incelenmesi için Beyrut tahrir-i emlak ve tefrik-i tebaa memuru Mehmed Emin Efendi'nin müfettiş olarak atanmıştır (Gürpınarlı, 2002: 24; İpek 2023;24).

İzmir Vilayeti'nde yaşanan zahire kıtlığının nedenine gelince Mehmet Emin Efe İsmail Paşa'nın İzmir Valiliği döneminde yaşanan diğer bir olay ise zahire kıtlığı olayıdır. Mehmed Emin Efendi bu konuda da araştırma yapmış, zahire kıtlığının temelinde yöneticilerin beceriksizliğinden daha çok yaz aylarında suyun çekilmesi sonucu su değirmenlerinin yeterli miktarda çalışmaması olduğu ve bu nedenle de un fiyatlarında artış yaşandığını belirtmiştir (Gürpınarlı, 2002: 29; İpek 2023;24). Ayrıca bu dönemde İzmir'de bulunan yabancı elçilerin de zahire sorununa müdahale ettikleri görülmektedir. Paşa'ya göre Aşar yolsuzluğu hakkında bir rapor hazırlayan Ali Nihad Efendi yüzünden Fransız Konsolosu da konuya dâhil olmuş, Avrupalı devletler zahire kıtlığı sorununa müdahale etmişlerdir. Fransız Konsolosu Hekim İsmail Paşa'nın zahire sağlayacak komisyona Fransız tüccarları almadığı gerekçesiyle ondan şikâyetçi olmuştur (Gürpınarlı, 2002: 29-30; İpek 2023;24). Aşar Yolsuzluğu ve zahire kıtlığı nedeniyle Müfettiş Mehmed Emin Efendinin yaptığı incelemeler sonucunda; İzmir'deki çarşı Ağasının değiştirilmesine, Menemen âşarının toplanmasında yolsuzluğu ortaya çıkan Takfor'dan bu paranın tahsil edilmesine karar verilmiş, İsmail Paşa âşar ihalesi ve zahire kıtlığı konusunda masum bulunmuş olsa da kendisi hakkında uyarılara kulak asmadığı iddiası şüphe uyandırmıştır. Hakkında yapılan suçlamalara cevap vermek için İstanbul'a giden Hekim İsmail

Paşa'nın İzmir Valiliği görevine Mehmed Emin Efendinin İsmail Paşa hakkında "*Vali-i müşarünileyh hazretlerinin henüz rütbe-i sübuta gelmiş bir kabahatleri yoğise de idare-i mahalliyesi dahi yolunda ve ahalice suret-i makbuliyetde olmadığı anlaşıldığı*"ndan cümlesi üzerine son verilmiştir. (Gürpınarlı, 2002: 301-34; İpek 2023;25).

Ocak-Şubat 1855 tarihinde İşkodra Valiliğine atanan Hekim İsmail Paşa aynı yıl Receb ayında (Mart-Nisan 1855) bu görevden istifa etmiştir. Kısa sürecek yeni görevlere atanan Paşa Zilka'de de (Temmuz-Ağustos) Tanzimat Meclisi Azası, Rebiyülâhir 1273'de (Aralık 1856) ikinci defa Ticaret Nazırlığı görevlerini yürütmüştür. Daha sonra da Ramazan 1274'de (Nisan-Mayıs 1858) bu görevden de azledilmiş, ardından Şevvâl'de (Mayıs-Haziran) Tanzimat Meclisi Azası ve Zilhicce 1276'da (Haziran-Temmuz 1860) Meclis-i Hazâin Azası olmuştur. Zilkade 1277 (Mayıs 1861) yılında Girit Valiliğine getirilmiştir (Süreyya, 1996: 834; İpek, 2023: 25)

II.IV. Girit Valisi Hekim İsmail Paşa

Zilkade 1277 (Mayıs 1861) yılında Girit Valiliği'ne atanan İsmail Paşa (Kuneralp, 1999: 31) bu görevi süresinde 1866 yılında patlak veren Girit olayları ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Paşa H.18.02.1278 (M.25.08.1861) tarihinde ise görevine başlamıştır (İpek, 2023:26). Mora İsyanının ardından Osmanlı topraklarında genişleme politikası izleyen Yunanistan'da İngiltere'nin de desteği ile 30 Mart 1830'da Kral I. Yorgi'nin tahta çıkmasının ardından (Türkmen, 2001: 227), 1864'te Yedi Ada Yunanistan'a verilmiş, bu durum Yunanistan'ın genişleme arzusunu daha da körüklemiştir (Tukin,1996: 89). Dönemin büyük Avrupa devletleri ve Yunanistan Girit'te isyan çıkarmak amacıyla çalışmalar yürütmekte, Hristiyan ada halkını kışkırtmaktaydılar. Yunanistan'ın birçok bölgesinden altyapısı hazır olan isyanı başlatmak üzere Girit'e gelmişler ve 1863 yılından itibaren İsfakiya adlı yerde toplanmaya başlamışlardır. Bölgede terör estiren isyancılar tutuklu olan yandaşlarının serbest bırakılması isteğiyle özellikle Müslüman adalıları kaçırmakta, kaçırdıkları kişilere işkence etmekteydiler. Bir süre sonra isyancılar ada halkına askerlik bedellerinin de ödenmemesini söylemeye başlayınca Vali Hekim İsmail Paşa durumu Bab-ı Ali'ye bildirmiş ve asker getirterek isyancıların üzerlerine Mirliya Mehmed Paşa komutasında askerler yollamıştır. Mirliya Mehmed Paşa Komutasındaki askerlerin amacı kaçırılan Resmolu zengin bir Hristiyan'ın kızını kurtarmak ve askerlik bedellerini almak, Yunanistan'dan gelen isyancılardan adayı temizlemektir. Mehmed Paşa'nın komutasındaki ordunun Kalikrati köyüne geldiğini gören halk hemen dağa kaçıp saklandığı için bu operasyon başarısız olmuştur (Bayhan,2011: 149).

Başarısızla sonuçlanan bu harekât sonrasında Hekim İsmail Paşa Hanya'ya Kandiye ve Resmo'dan 40 kişiden fazla Hristiyan ve Müslümanı getirtip bir meclis oluşturmuş, mecliste gelenleri ikaz etmiş ve itaat sağlanana kadar deniz ve kara ablukası gerçekleşeceğini anlatmıştır. İnsanlar isyandan vazgeçip vergilerini ödemeyi kabul etmeleri Paşa'nın bu sözlerinin etkili olduğunu göstermektedir. Osmanlı askeri güçleri de sorunsuz bir şekilde bölgelere yerleşmiş, isyancılara karşı hareket edebilmişlerdir. Yapılan operasyonlarda Resmolı Hristiyan kız kurtarılmış ve 26 isyancı da yakalanmıştır Yunanistan'dan gelen isyancılar da deniz yoluyla adadan kaçmaya başlamışlar, bunun üzerine Hekim İsmail Paşa Osmanlı askerini İsfakiya'dan İstanbul'a geri göndertmiştir. Girit'te olayların yeniden başlama tarihi 1866'dır. 1963-1866 yılları arasında adada isyan çıkarmak isteyenler adaya silah ve mühimmat getirmeye devam etmişlerdir. (Bayhan,2011: 149-150, İpek, 2023:27). 1866 yılında adada geniş çaplı bir ayaklanma çıkmış (Gemici, 2009:283) İsyancılar *"hatt-ı hümayunun hükümlerine riayet edilmesini, vergilerin hafifletilmesini, mekteplerin düzeltilmesini, limanlar açılmasını ve bir ziraat bankası kurulmasını"* talep etmişlerdir (Tükin, 1996: 89; İpek, 2023: 27). Dönemin Avrupa Devletleri de isyancıları desteklemişler, Müslüman tüccarların kontrolünde olan Hanya, Kandiye ve Resmo Limanlarının yansıra. Hristiyanların kontrolünde olan yeni limanlar açılmasını talep etmişlerdir. Buradaki amaçlarının ticaretin Müslümanların tekelinden alınıp kendi kontrollerinde mallarını satabilmek istenmeleri olarak da ifade edebiliriz (Bayhan,2011: 148, İpek, 2023:28).

Hacı Mihal liderliğinde 1866 yılında çıkan Girit İsyanına katılım kısa sürede artmış, 23 Ağustos itibariyle isyancıların sayısı 12.000 kişiye ulaşmıştır (Cengiz, 1999:26). Hacı Mihal yayınladığı bir bildiri ile herkesi isyana çağırmakta ve gelmeyenleri ise ölümle tehdit etmekteydi (Türkmen, 2011:229). Vali Hekim İsmail Paşa Girit'teki Rumlara yönelik bir beyanname yayınlamış ve Rumların kendilerini rahatça ifade edebileceklerini belirtmiştir. Yunanistan'a bağlanmak isteyen Girit'li Rumlar açısından bu beyanname pek de önemli görülmemiştir. Taleplerinin yerine getirilmediğini söyleyen Girit Rumları bir hükümet ve meclis kurmuşlar, Vali Hekim İsmail Paşa'nın kurulan bu meclisin dağıtılmasını istemesine rağmen Paşayı dinlemeyen. Rumlar 28 Ağustos 1866 tarihinde kendilerinin Yunanistan ile birleştiklerini duyurmuşlar, bu Müslüman Giritliler de Rum saldırılarından korunmak için kalelere sığınmak zorunda kalmışlardır (Değirmenci, 2013:307). Girit İsyanı sırasında gerekli kontrolü sağlayamadığı gerekçesiyle 2 Eylül 1866 tarihinde valilik görevinden alınan Hekim İsmail Paşa'nın yerine Mustafa Naili Paşa Vali olarak atanmıştır (Türkmen, 2011:232; ipek,

2023: 28). Girit sorun artarak devam etmiş ve ada nihayet 1913 yılında Balkan Savaşı'ndan sonra resmen Yunanistan'a bağlanmıştır (Gemici, 2009: 284).

II.V. Hekim İsmail Paşa Yeniden İzmir Valisi

1868 yılının Mart ayında yeniden İzmir Valisi olarak atanan Hekim İsmail Paşa'nın bu görevi de çok kısa sürmüştür. İzmir Valiliği sırasında 1867'de yayınlanan ve ülke genelinde uygulamaya konulan Vilayet Nizamnamesi gereğince 1869 yılında Aydın Vilayeti Umumi Meclisini faaliyete geçiren İsmail Paşa başkanlığında toplanan Meclis toplantıya katılan 17 kişiyle birlikte çalışmalarını 5 Ocak 1869'da tamamlamış, alınan kararlar Hekim İsmail Paşa imzalı bir üst yazı ile birlikte İstanbul'a yollanmıştır (Can, 2022:273). Paşa'nın İzmir valiliği çok uzun sürmemiş, 1869-70 yıllarında sona ermiştir.

II.VI. Hekim İsmail Paşa'nın Atandığı Diğer Görevler

Hekim İsmail Paşa Girit Valiliği'nden alındıktan sonra 1283 yılının Şevval ayında (Şubat 1867) Zabtiye Müşirliği'ne Zilka'de 1284'de tekrar (Mart 1868) İzmir Valiliğine, Cemaziyelâhir 1288'de (Ağustos-Eylül 1871) Selânik Valiliğine, Ramazan 1288'de (Kasım 1871) ikinci defa Zabtiye Müşirliğine, 18 Zilhicce 1289'da (16 Şubat 1873) ikinci defa Nâfia Nâzirliğine, 11 Muharrem 1290'da (11 Mart 1873) Şûrâ-yı Devlet Azalığına, 15 Cemaziyelevvel'de (21 Temmuz) İstanbul'da Şehreminiliğine, 8 Ramazan'da (30 Ekim) üçüncü defa Nâfia Nâzirliğine, Zilhiccenin son gününde (17 Şubat 1874) ikinci defa Şehreiniliğe atanmıştır. Kendisine verilen son görev nedeniyle Bâbîâlî'ye teşekkür etmek için giden Hekim İsmail Paşa Hariciye Nazırı'nın odasında felç geçirmiş, Hariciye Nezareti'nde birkaç gün kaldıktan sonra evine gitmiştir. Hastalık süreci uzayan ve iyileşmesi geciken Hekim İsmail Paşa'nın 24 Muharrem 1291'de (14 Mart 1874) görevinden alınmış ve emekliliğe sevk edilmiştir. H.1297 (M.1880) yılında vefat eden (Süreyya, 1996: 834: İpek, 2023: 30) Hekim İsmail Paşa'nın mezarı İstanbul'da Eminönü Sementi'nde Sultan II. Mahmut türbesindedir (İpek, 2023: 30).

Sonuç ve Değerlendirme

Çok yönlü bir Aydın Olan Hekim İsmail Paşa Osmanlı Devleti'nde Lale Devri ile başlayan ve Tanzimat Dönemi'nde doruğa çıkan Osmanlı Modernleşmesinin bir ürünüdür. Esirlikten hekimliğe ve nazırlığa kadar giden yükselişinde Osmanlı Devleti'nin en sorunlu

olduğu dönemlerde valilik, Meclis azalıkları, şehremilik gibi birçok üst düzey görevde çalışmıştır. Öğrenmeye açık ve zeki olduğu çok net anlaşılan İsmail Paşa kendisini satın alan cerrahın yanında cerrahlık öğrenmiş, bununla yetinmeyerek önce Cerrahane-i Amire’de cerrahlık eğitimi, sonra da Mekteb-i Tıbbiye_i Şahane’de tıp eğitimi almıştır. Tıp eğitiminden sonra eğitime devam etmek için bir grup öğrenciyle Paris’e gönderilen Paşa Mekteb-i Tıbbiye-i Şahae’de başta öğrencilerin kadvralar üzerinde çalışmasını sağlamak üzere bir dizi reformlar yapmıştır. Hekim İsmail Paşanın Nazırlık görevleri ve Valilik görevleri Osmanlı Devleti’nin en sorunlu dönemine rast gelmektedir. Buna rağmen Paşa görevlerini layıkıyla yerine getirmeye çalışmıştır. Onun atandığı önemli görevler bize bu düşüncüyü vermektedir. Bir bu çalışmayla hakkında pek fazla bilgi olmayan Hekim İsmail Paşa’nın araştırmacılar tarafından daha iyi tanınmasını sağlamaya çalıştık.

Extended Abstract

Reform movements in the Ottoman Empire were generally in the military field. But we can see military defeats through centuries. With the Treaty of Karlowitz signed in 1699, the Ottoman Empire lost its status as a great world power, and the situation became even worse with the Treaty of Passarowitz signed in 1718. In this process, Ottoman rulers embarked on a series of reforms in the state during the Tulip Age.

With the Nizam-ı Cedid reform, Sultan Selim wanted to implement the Nizam-ı Cedid Movement, which started in the military and administrative fields.

We see that more comprehensive reforms were made during the reign of Mahmud II. During this period, radical changes were made in social and cultural life, education, and administrative areas, especially in the military. To meet the doctor needs of the army, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane and for officer training Mekteb-i Harbiye opened. Ministries were established and, assemblies were formed by making changes in the state administration. The reforms made with the abolition of the Janissaries in 1826 became more comprehensive.

Reform efforts that started in this period continued increasingly under the reign of Sultan Abdülmecid. The proclamation of the Edict of Tanzimat in 1839 started a new process for the Ottoman Empire. Again, reforms in the military, political, administrative, economic, educational, and social fields led to the formation of a new Ottoman Intellectual Type. This type of intellectual is the new Ottoman intellectual who received a Western-style education,

knows Western languages, and follows the West closely. Hekim Ismail Pasha, about whom we tried to convey information in our study, is an example of this intellectual type.

It is not known clearly where Hekim Ismail Pasha was born. There is a general opinion that he was born in Peloponnese. After he was taken prisoner, he was sold to a surgeon in Izmir, became a Muslim, and learned surgery from his master. After becoming a Muslim, he took the name Ismail. He participated in the Ottoman-Russian War of 1828-1829 with his master Ismail and gained experience during the war. Later, he studied at Cerrahhane-i Mamure and continued his education at Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane. Hekim Ismail Efendi, who graduated from here in 1840, was sent to Paris by Sultan Abdülmecid with 13 physicians who graduated from the School of Medicine to continue his medical education, and when he returned, he was appointed to the Cerrahhane-i Hassa Directorate. Later, he was promoted to physician. During this duty, he made significant changes in the School of Medicine. Hekim İsmail Efendi, who also undertook important tasks in the fight against epidemic diseases, made efforts in the fight against smallpox. Some of these studies are the vaccination of children in the country *and the writing of the pamphlet called "Menâi 'ül-Etfal"*, which describes what should be done to protect against this disease. His work is also seen in the fight against cholera in the Ottoman Empire. He wrote and published the *Risale-i Cholera* in 1847, in which he explained the methods of protection and fight against cholera.

In 1848, he was appointed as the Governor of Ioannina and shortly after, he was appointed as the Minister of Nafia. After becoming a Minister, he received the title of Pasha, and after that, he started to be known as Hekim Ismail Pasha. All the tasks undertaken by Pasha coincide with the most turbulent periods of the Ottoman Empire. During the Nafia Ministry times, many projects could not be carried out due to economic reasons.

After his ministerial duty, we see Pasha as the Governor of Izmir in 1853. His period as the Governor of Izmir had to deal with many problems, including the turbulent past of banditry. He became the Governor of Crete in 1861. Pasha's governorship of Crete was not easy either. This period was marked by the Cretan Rebellions. Pasha was also dismissed from this position in 1866, as he was not deemed sufficient to suppress the rebellions and maintain control of the island. He became the Governor of Izmir again in 1868 and the Governor of Thessaloniki in 1871. After that, Pasha was appointed as the Minister of Nafia twice more, as the Counsellor of the Police twice, and as the Mayor of Istanbul twice. Pasha, who was reappointed as the

Mayor of Istanbul in 1874, had a stroke in the Ministry of Foreign Affairs, where he went to thank him for his new duty, and was sent to retirement because the healing process was prolonged. The tomb of Pasha, who died in 1880, is located in the mausoleum of Mahmut II. in Eminönü District in Istanbul.

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı

Cevdet Dahiliye

BOA., C..MF., 69/3402 H.08.11.1256 (M.01.01.1841); BOA., C..MF., 181/9031 H.26.07.1257 (M.13.09.1841); BOA., C..DH., 300/14961 H.28.03.1258 (M.09.05.1842); BOA., C..MF., 45/2232 H.19.08.1260 (M.03.09.1844).

İrade Dahiliye

BOA., İ..DH., 180/9881 H.12.11.1264 (M.10.10.1848); BOA., İ..DH., 181/9917 H.25.11.1264 (M.23.10.1848); BOA., İ..DH., 189/10576 H.18.04.1265 (M.13.03.1849); BOA., İ..DH., 281/17631 H.13.01.1270 (M.27.10.1853).

Sadaret Amedi Kalemi

BOA., A.}AMD., 15/45 H.29.12.1265 (M.15.11.1849).

Sadaret Mektubi Kalemi Evrakı

BOA., A.}MKT., 164/56 H.22.01.1265 (M.18.11.1848); BOA., A.}MKT., 170/79 H.29.02.1265 (M.24.01.1848); BOA., A.}MKT., 203/53 H.13.07.1265 (M.08.06.1849); BOA., A.}MKT., 188/19 H.10.05.1265 (M.03.04.1849).

Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı

BOA., A.}DVN.MHM., 9735 H.10.01.1268 (M.05.11.1851).

Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı

BOA., A.}MKT.NZD., 7/26 H.29.06.1266 (M.12.05.1850).

YAYINLAR

Alaettin, İ. (1933). Meşhur Adamlar Cilt:3.

Arıkan, Z. (2000, 7-9 Nisan 1999). Âli Paşa, İzmir ve Kapitülasyonlar. Aköz, A., Ürekli, B., ve Özcan R. (Editörler). Yayımlanmış Bildiri. Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi. Konya.

Armaoğlu, F. (1999). 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Bayrakdar, B. (2018, Ekim). Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Devletler Hukuku Açısından 19. Yüzyılda Osmanlı'ya Sığınan Lehistan ve Macar Mültecileri Hakkında Bazı Düşünceler. Sözlü Bildiri, XVIII. Türk Tarih Kongresi. Ankara.

Beydilli, K. (2006), "Mühendishâne-i Bahrî-i Hümayûn", DİA, C.31, İstanbul.

Beyhan, M. A. (2011). Girit'e Ait Önemli Bir Kaynak: Mahmud Celaledin Paşa'nın Girit İhtilali Tarihi. Sosyoloji Dergisi. (22).

Can, A. (2022). Aydın Vilayet Meclisi Kararlarında Nazilli Kazası. Akkurnazoğlu, S., Sepetçioğlu, T. E., ve Önver, A. Önver. (Editörler). Kurtuluşunun 100. Yılında Geçmişten Geleceğe Nazilli. Ankara.

Cengiz, H. A. (1999). Girit İsyanları (1866-1908). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çadırcı, M. (2017). Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi. Ankara: İmge yayınevi.

Değirmenci, K. (2013). Mustafa Naili Paşa'nın Hayatı ve Girit Valiliği. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.

Demirci, G. (2019). Osmanlı Basın Kaynakları Işığında Girit Meselesi (1866-1869). Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Zonguldak.

Erdem, E. (2006). Osmanlı Para Sistemi ve Tağşiş Politikası: Dönemsel Bir Analiz. Bankacılar Dergisi. (56).

Eryılmaz, B. (2006). Tanzimat ve Yönetimde Modernleşme, İstanbul: İşaret Yayınları.

Findley, C. V. (2016). Modern Türkiye Tarihi İslam, Milliyetçilik ve Modernlik 1789-2007. (Çev.Ayas, G.). İstanbul: Timaş Yayınları.

Gemici, N. (2009). Girit'e Ait 1870 Tarihli Bir Belge. İstem. (7-13).

Gökbilgin, T. (1988). Gökbilgin, "Nizam-ı Cedid", MEB. İslam Ansiklopedisi, C. 9.

Hatemi, H.H. ve Kazancıgil, A. (1998). Hekim İsmail Paşa. Tarih ve Toplum 10.cilt.

Howard, G.W.F. (1978). Türk Sularında Seyahat. (Çev. Türer, S.). İstanbul: Tercüman Yayınevi.

İnalcık, H. (1962). "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", Belleten, XXVII (112).

İpek, T. (2023). Hekim İsmail Paşa ve Kolera Risalesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Aydın.

Kaçar, M. (1998), "Osmanlı İmparatorluğunda Askeri Teknik Eğitimde Modernleşme Çabaları ve Mühendishânelerin Kuruluşu (1808'e kadar)", Osmanlı Bilimi Araştırmaları-II, S.2, 69-137.

- Karpat, K. (1988). "Türkler (Osmanlı)", MEB. İslam Ansiklopedisi, C. 12/11.
- Keleş, E. (2011). Sultan Abdülmecid'in Rumeli Seyahati. Ankara: Birleşik Yayınevi.
- Mercan, B. (2020). XIX. Yüzyılda Devlet-i Aliyye'de Çiçek Hastalığı Salgınları ve Hastalığa Mücadele Yöntemleri., Akçiçek, E., Büke, A. Ç., Çakmak, F. ve Köse, Ş., (Editörler), Tarihsel Süreçte Anadolu'da Çiçek. Ankara: Gece Kitaplığı.
- Mutlu, N. Y. (2012). Osmanlı Devleti Nâfi'a Nezaretî'nin İlk Nizâm-nâmesi. Belgeler. c.XXXIII. (37).
- Özçelik, A. (2019). Batı Anadolu Eşkıyalığının Bir Mit Haline Geliş Serüveni. Tarih ve Günce. II, (5).
- Pınar, H. (2008). Kapitülasyonlar ve XIX. Yüzyıl Osmanlı Yönetim Gerçeğine Bir Örnek: Âli Paşa'nın İzmir Valiliği. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. 9.
- Roberts, J.M. (2010). Avrupa Tarihi. İstanbul: İnkılap Kitapevi.
- Süreyya, M. (1996). Sicil-i Osmani Cilt: 3. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt yayınları.
- Tabak, S. (2016). Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmir'de Mülki İdare ve İdareciler (1867-1950). Konya: Kömen yayınevi.
- Tukin, C. (1996). Girit. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi 14.cilt, İstanbul: TDV Yayınları.
- Türkmen, Z. (2001). Girit Adasını Osmanlı İdaresinden Ayırma Çabaları: Yunan İsyanını Takip Eden Dönemdeki Gelişmeler (1821-1869). OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi. c.12, (12).
- Yıldırım, N. (2019). Tıphane-i Amire ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den İstanbul Tıp Fakültesi'ne. İstanbul: Betim yayınevi.

İRAN SİYASETİNE KARŞILAŞTIRMALI BİR BAKIŞ: RAFSANCANI VE HATEMİ DÖNEMİ (1989-2005)

Baha Ahmet YILMAZ ¹

Özet

İran kuruluşundan bu güne toplumsal ve siyasi hayatında oldukça değişken dönemler yaşamıştır. Ancak 1979 yılında yaşanan devrim süreci ve ardından sürecin İslami yönetimi konsolide süreci İran İslam Cumhuriyeti'nin kurulmasına yol açmıştır. Devrimden bir süre sonra başlayan reform süreci ise İran İslam Cumhuriyeti'nde yeni tartışmaların ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu bağlamda çalışmanın ilk bölümünde; devrimin kurucu aktörü olan Humeyni'nin sağ kolu ve ölümünün ardından kurulan sistemin temel aktörlerinden biri olan ve yeniden inşa komutanı olarak adlandırılan Rafsancani'nin, yükselişine sebep olan olaylar ve buna reaksiyonları analitik bir bakış açısıyla analiz edilmeye çalışılacaktır. Ardından iktidar döneminde büyük beklentileri ekonomik liberalizm temelinde çözmeye çalışması ve bu süreçte karşılaştığı sorunlar bağımlı ve bağımsız değişkenler özelinde başarı ve başarısızlıklarıyla ele alınacaktır. İkinci bölümde ise Humeyni'nin kültür devriminin en temel aktörlerinden olan ancak daha sonra reform hareketleri temelinde hem dini hem liberal öğeleri bünyesinde birleştirerek, ekonomik liberalizmden ziyade siyasal ve kültürel liberalizme odaklanan Hatemi dönemi ele alınacaktır. Sonuç bölümünde ise reform hareketinin başarıya ulaşamaması sorgulanmaya çalışılarak her iki lider özelinde bir karşılaştırma yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İran, Rafsancani, Hatemi, İran İslam Cumhuriyeti.

A COMPARATIVE PERSPECTIVE TO IRAN POLITICS: RAFSANCHANI AND KHATEMI PERIOD (1989-2005)

Abstract

Iran has experienced very volatile periods in its social and political life since its founding. However, the revolution in 1979 and the subsequent consolidation of Islamic management led to the establishment of the Islamic Republic of Iran. The reform process that started some time after the revolution led to the emergence of new discussions in the Islamic Republic of Iran. In this context, in the first part of the study; The events that led to the rise of Rafsanjani, who was the right-hand man of Khomeini, the founding actor of the revolution, and one of the main actors of the system established after his death, and was called the commander of reconstruction, and his reactions to it will be analyzed from an analytical perspective. Then, his attempt to solve the great expectations during his period of power on the basis of economic liberalism and the problems he encountered in this process will be discussed with his successes and failures in terms of dependent and independent variables. In the second part, the Khatami period, which was one of the main actors of Khomeini's cultural revolution but later focused on political and cultural liberalism rather than economic liberalism, by combining both religious and liberal elements on the basis of reform movements, will be discussed. In the conclusion section, a comparison will be made specifically for both leaders by trying to question the failure of the reform movement to succeed.

Keywords: Iran, Rafsanjani, Khatami, Islamic Republic of Iran.

¹ Dr. Ege Üniversitesi İletişim Fakültesi Halkla İlişkiler ve Tanıtım Anabilim Dalı İletişim Araştırmaları Doktora Öğrencisi, bahaahmetx2@gmail.com

GİRİŞ

İran halkı, uzun yıllar boyunca içeride Şah diktatöryalarına, dışarıda ise emperyalist devletlere karşı mücadele vermiş, bu mücadeleyi 1979 yılında bir devrim ile taçlandırmıştır. Daha milliyetçi eğilimde olanlar bu mücadelenin başlangıcını Musaddık'ın devrildiği 1953 yılına, daha sol eğilimde olanlar 1971 yılına, ulemaya yakın olanlar ise 1963 Beyaz devrimine dayandırırılar. Hangi tarih yazımını kullanırsak kullanalım, kendi içinde eşi benzeri görülmemiş bir bileşene sahip olan İran halkı kazandığı zaferin ardından büyük umutlar ile beklediği özgürlük ortamını çok geçmeden yeniden kaybetmiştir. Devrimden 2-3 yıl gibi kısa bir süre sonra İran, Humeyni etrafında birleşen mollaların baskı ile yönettiği, dünyadan izole edilmiş, basmakalıp tanımlamalara maruz kalmış bir ülkeye dönüşme sürecine girmiştir. Bu süreçte neredeyse tüm muhalif unsurları devre dışı bırakan İmam Humeyni, Irak ile yaşanan savaşı ütöpik dünyasında bir Şii İslam mücadelesine çevirmiş, bu uğurda 100.000'lerce insan hayatını kaybetmiş veya yaralanmıştır. Neticede İslam'ın Seküler içtihatlarını benimseyen ve Humeyni Şiizmine karşı gelen din adamları başta olmak üzere İran halkının bir bölümü özgürlük savaşından hiçbir zaman vazgeçmemiş ve damla damla da aksa kursaklarında bırakılan mücadelelerine devam etmiştir.

Bu noktadan hareketle, 1989-2005 arası dönemde İran toplumsal yapısının karakteristik özellikleri ve siyasi kültürü ile beraber ele alınacak olan reform hareketinin analizi, çalışmamızın ana eksenini oluşturmaktadır. Humeyni geleneğinden gelmesine rağmen reform söylemlerinden dolayı halkın umut kaynağı olan Rafsancani ve Hatemi hareketi her ne kadar literatürde çoğunlukla bir bütün olarak ele alınsalar da politik anlamda keskin farklara sahiptirler. Bu nedenle ayrı ayrı başlıklarda analiz edilmeye çalışılarak, birleştikleri ve ayrıştıkları noktalar özelinde karşılaştırılacaklardır.

Çalışmanın ilk bölümünde; Humeyni'nin sağ kolu ve ölümünün ardından kurulan sistemin temel aktörlerinden biri olan ve yeniden inşa komutanı olarak adlandırılan Rafsancani'nin, yükselişine sebep olan olaylar ve buna reaksiyonları analitik bir bakış açısıyla analiz edilmeye çalışılacaktır. Ardından iktidar döneminde büyük beklentileri ekonomik liberalizm temelinde çözmeye çalışması ve bu süreçte karşılaştığı sorunlar bağımlı ve bağımsız değişkenler özelinde başarı ve başarısızlıklarıyla ele alınacaktır. İkinci bölümde ise Humeyni'nin kültür devriminin en temel aktörlerinden olan ancak daha sonra reform hareketleri temelinde hem dini hem liberal öğeleri bünyesinde birleştirerek, ekonomik liberalizmden ziyade siyasal ve kültürel liberalizme odaklanan Hatemi dönemi ele alınacaktır. Sonuç

bölümünde ise reform hareketinin başarıya ulaşamaması sorgulanmaya çalışılarak her iki lider özelinde bir karşılaştırma yapılacaktır.

1. DEVRİMCİ COŞKUDAN, DEVRİMCİ AKIL ÇAĞINA: RAFSANCANI VE YENİDEN İNŞA DÖNEMİ

İran İslam Cumhuriyetinin konsolidasyonu (yerleşiklik kazanması) sürecinde, dönüm noktalarından biri olan Başbakan Beni Sadr'ın görevden alınmasıyla birlikte Sovyetler Birliği çizgisindeki Tudeh Partisi ve Marksist çizgide daha radikal bir anlayışa sahip Fedai örgütünde meydana gelen bölünmeler İslam Cumhuriyetine en ağır muhalefetin Halkın Mücahitleri² kanadından gelmesine yol açmıştır. Beni Sadr'ın gidişiyle birlikte İslami Cumhuriyet Partisi'nin (ICP) en önemli simalarının parti genel merkezine yerleştirilen bir bomba ile ölümüne sebep olan Halkın Mücahitleri örgütü, çok geçmeden 30 Ağustos tarihinde terörizm tehdidine yönelik tartışmaların yapıldığı Milli Güvenlik Konseyi toplantısına da bir saldırı düzenleyerek emniyet genel müdürü ve yeni Cumhurbaşkanı Recai'yi öldürdü (Axworthy,2020:282-284). Bombalama ve suikast eylemleri rejimin üst düzey bürokratlarının ve devrimin ağır taşlarının neredeyse tamamını silip süpürerek, o güne kadar adı pek duyulmasa da şu veya bu nedenle saldırılardan sağ kalarak yaşayan şehitler olarak adlandırılan Ali Ekber Haşimi Rafsancani ve Ali Hamaney gibi isimlerin ön plana çıkmasına yol açmıştır.

Halkın Mücahitleri örgütünü münafık (iki yüzlü) ilan eden Humeyni'nin Irak ile dışarıda muhalefet ile içeride verdiği savaş ülkede korku ve belirsizlik ortamının en üst seviyelere çıkmasına sebep olmuştur. 1981 yazından itibaren devrim ile birlikte gelen nefes alma dönemi belki de pek çok kişinin tahmin edemeyeceği şekilde sona ererek liberal veya sosyalist fikirler ile birlikte farklı İslami anlayışlarında tasfiye edileceği bir döneme girilmesine yol açtı. Uzlaşma zorunluluğunun yavaş yavaş ortadan kalktığı bu dönemde Humeyni'ye en yakın isimlerden biri olan Ali Hamaney Cumhurbaşkanlığına seçilirken Rafsancani'nin devrimci coşkunun canlı tutulmasında ve siyasi çoğulculuğun sona erdirilmesinde önemli bir araç olarak kullanılan Irak-İran savaşının gidişatına ve koordinasyonuna yoğunlaşması sağlandı (Atacan,2004:172). Bu süreçte başlatılmasına karar verilen şafak operasyonları dikkatleri savaş sahasına çevirdiyse de Meclis Başkanı Rafsancani'nin ideolojik bir sarhoşluk ile “Fecr Harekâtı

² 1965 yılında Cephe-i Milli hareketinin içinden doğan Özgürlük Hareketinden ayrılarak daha radikal bir vizyon edinen Halkın Mücahitleri örgütü Ali Şeriatî'den İslamcı, Sosyalist ve Milliyetçi birçok bileşeni bünyesinde barındıran bir harekettir. Bkz.: (Abrahamian, 1982:480-496).

savaşı bitirmeye yönelik nihai bir hamledir ve bölgenin nihai kaderini belirleyecektir” şeklinde sarf ettiği sözler operasyonun başarısızlık ile sonuçlanmasını ve bin İran askerinin esir düşmesini engelleyemedi. Ardından kararlı bir şekilde Fecr operasyonlarının devam edeceğini ilan edilmesi kararı, içeride Tudeh Partisinin resmen yasaklanmasıyla birlikte işletilen bir süreci de beraberinde getirdi (Axworthy,2020:293-294). Siyasi muhalefetin tasfiye edilmesi ve Montazeri’nin Uzmanlar Heyeti tarafından resmen Humeyni’nin halefi olarak onaylanmasının ardından ICP içinde meydana gelen iç anlaşmazlıklar, dışarıda verilen mücadeleyi görmezden gelir bir tavır ile birleşerek kitlelerin partiye karşı hayal kırıklığına uğramasına yol açtı. Nihayetinde Rafsancani ve Hamaney 1987 yılında Humeyni’ye bu yönde bir rapor sundu ve Humeyni’de bu iki ismin tavsiyelerine uyarak partiyi feshetti (Abrahamian,2002:124).

1.1. Velayet-i Fakih Anlayışından Velayet-i Mutlak Doktrinine

ICP’nin feshedilmesine yönelik birçok spekülasyon olmakla birlikte asıl sebebinin Humeyni’nin ölmeden önce kurduğu sisteme çekeceği son ayarın ilk adımları olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar siyasi çoğulculuk yok edildiyse de bu sefer Humeyni’nin kendi takımı içinde tartışmalar baş göstermiş ve bu adım Humeyni’nin sisteme yeniden çeki düzen verecek dönüşümün temel adımı olarak tasarlanmıştır. Ardından bu bağlamda velayet-e mutlak doktrinin ilk temellerini attığı konuşması, o ölene kadar çok daha ürkütücü bağlamda etkisini göstermiştir (Axworthy,2020:339).

Allah’ın Peygamber’inin mutlak velayetinin (velayet-e mutlak) bir parçası olarak hükümet İslam’ın başlıca buyruklarından birisidir ve diğer tüm ikincil önemdeki buyrukların, hatta namazın orucun ve haccın üstündedir. Bu niteliği haiz bir hükümet, şayet insanlara kılavuzluk eden herhangi bir şer’i İslam ülkesinin çıkarlarıyla çelişiyorsa, onu tek taraflı olarak yürürlükten kaldırmaya yetkilidir (Axworthy,2020:342).

İran’da yeni bir dönemi başlatacak olan ateşkes kararının alınmasının arkasındaki en önemli figür Sepah ile düzenli ordu arasındaki koordinasyonu sağlayan Savunma Yüksek Konseyi Sözcüsü ve Meclis Başkanı Rafsancani’dan başkası değildir (Adelkah,2015:146). Her ne kadar 1988 yılında savaşın sona ermesinin ardından verdiği röportajda kendisinin en başından savaşın devamına karşı olduğunu söylese de bu “başarının babası çoktur başarısızlık ise yetimdir” sözünün Rafsancani’de hayat bulmasından başka bir anlam taşımamaktadır. Zira daha önce de belirtildiği gibi Fecr operasyonlarına verdiği destek bunun en açık göstergedir. Yine de ilerleyen süreçte başrolünde yer aldığı ve bu operasyonların devamı olan Kerbela-4 operasyonunda yaşanan ağır kayıpların ardından Rafsancani’nin savaşa yönelik tutumunun

değişmeye başladığını ve savaşa son verilmesinin gerekliliğine inanmaya başladığını söylemekte yanlış olmayacaktır.

Halepçe katliamı, ABD'nin Irak'a olan desteğini arttırması ve son İran saldırılarında elde edilen vahim sonuçlar Rafsancani'nin savaşa yönelik değişen tutumunu Humeyni ile paylaşmasına sebep oldu. Ardından Humeyni başkomutanlık sorumluluğunu Rafsancani'ye devredip, savaştaki durumun değerlendirmesini yapması ve Sepah ile diğer silahlı güçlerin düzenlediği operasyonların durumuna yönelik yeni adımlar atması talimatını verdi. Nitekim cepheyi ziyaret ederek Sepah komutanı Muhsin Rızai ile görüşen Rafsancani, gerek Sepah'ın ilk yıllardaki coşkusunun yerini moral bozukluğuna bırakması gerekse istenilen teçhizatın karşılanma olanağına olmadığı sonucuna vararak durumu bir mektup ile Humeyni'ye bildirdi. Ardından yüz yüze yapılan görüşmelerde mektup uzun uzadıya tartışıldıktan sonra Humeyni savaşı sonlandırmayı kabul etmenin kendisi için zehir içmekten beter olduğunu fakat yüce Allah için, onu memnun etmek için bu zehir dolu kadehi içeceğini belirterek Rafsancani'ye ülkedeki karar vericileri bir araya toplayıp ateşkesi kabul etme kararına destek vermeye ikna etmesi gerektiğini söyledi. Ardından bir dizi görüşmenin ardından ateşkes metni BM'ye ulaştırıldı (Axworthy,2020:345). Ancak Saddam 8 yıldır ağır borçlanma içine girdiği bu savaştan pay almadan savaşı bitirmemeye kararlıydı. Nihayetinde 22 Temmuz'da güneyden kuzeye tüm cephe hattı boyunca bir saldırı başlatıldı. Bu saldırılardan en önemlisi ise 26 Temmuz'da Halkın Mücahitlerinden oluşan 7000 kişilik saldırı oldu. İlk etapta Irak'ın ciddi ölçüde sağladığı hava desteğinin de yardımıyla ilerleyen birliklerin ilerlemesi kara kuvvetleriyle durdurulduktan sonra savaş uçaklarıyla vurulmasına yol açtı (Dabashi,2008:186). Böylece Saddam oynadığı son kumarı da kaybettiyse de Humeyni nezdinde bu saldırı, ölmeden önce içeride yapacağı katliamın yalnızca ön gösterimiydi.

1988 yılına gelindiğinde İran'da Evin ve Gohar Deşt kendi çocuklarını yiyen devrimin cezaevleri olarak adlandırılmaktaydı. Çoğu orta sınıf liberal anne babanın radikal evlatları olan 20-30 yaşındaki gençler, 1981 yılından itibaren kültür devrimi başta olmak üzere çeşitli bahanelerle İCP'ye muhalif olmalarının cezasını türlü işkencelere maruz bırakılarak çekmekteydiler.³ Irak'ta yaşayan Halkın Mücahitlerinin saldırısına sinirlenen Humeyni kurunun yanında yaşı da yakmayı ihmal etmedi ve ölümüne az bir süre kala kendine yakışır bir

³ 1981-1986 yılları arasında infaz edilen 8000 mahkûmun 6.500'ünün Halkın Mücahitlerinden olmuş olması bunun en açık göstergesidir. Bkz.: (Abrahamian, 2002:106-109).

katliam ile vedasını süsledi. 28 Temmuz'da bir kararname çıkararak Allah'a savaş açtıkları için ülkenin bütün cezaevlerinde bulunan, münafıkları (Halkın Mücahitleri) desteklemeye devam edenlerin idam cezasına mahkûm edilmesine karar verdi. Nihayet yeni velayet-i mutlak doktrini ilk meyvesini vermişti, 5000 civarında kişi infaz edildi ve toplu mezarlara gömüldü (Axworth,2020:356-357). İmam (Humeyni), rehine krizini kullandığı gibi bu katliamları da liderler arasında bir suç ortaklığı yaratmak, velayet-i mutlak şeklinde yenilenmiş radikalizmini güçlendirmek ve bağlılığı az olanları elemek için kullanmıştı.

1.2. İdeolojik Yaklaşımdan Pragmatist Yaklaşım: “Onarım Cihadı”

1989 yılına gelindiğinde İran siyasi manzarasının ICP'nin kapatılması, velayet-i mutlak doktrininin yüzünü acı bir şekilde göstermesi ve bunu güçlendirmek için Düzenin Yararını Teşkil Konseyinin (DYTK) kurulması gibi olaylardan dolayı büyük oranda değiştiğini söylemek mümkündür. Son değişiklik ise, devrimin onuncu yılı sebebiyle İran'ın önde gelen bazı isimlere düşüncelerinin sorulmasıyla yaşandı. Rafsancani, savaşın patlak vermesine engel olurum sözleriyle ideolojik yaklaşımından yavaş yavaş uzaklaştığının sinyallerini verdiyse de esas eleştiri Humeyni'nin fiiliyatta hala halefi olarak görünen Montazeri'den geldi. Montazeri, devrimin başında hüküm süren birlik ve adanmışlığa ne olduğunu sorgulayarak hataların muhasebesinin yapılmasını ve bunlardan dolayı tövbe edilmesi gerektiğini savundu (Hunter,1992:59). Bu belki de ulemanın büyük bir kısmı dahil çoğu İranlıların aklında olan şeydi ancak onlar Humeyni'nin zehir dolu kadehinin acı tadını tatmaya devam etmeyi seçmekteydiler. Nihayetinde Humeyni yerine teslim edecek iki yeni halefi olan Ali Hamaney ve Rafsancani ile 26 Mart'ta düzenlendiği Uzmanlar Heyeti oturumunda meseleyi tartıştıktan sonra Montazeri'ye öfkeli bir mektup yazarak kendisinin ardından devletin meşru lideri olmaya artık uygun olmadığını bildirdi (Hunter,1992:61).

Humeyni'nin yeni bir halef bulma zorunluluğu, Cumhurbaşkanı'nın, Başbakanın rollerine dair belirsizlikler Humeyni'nin ağır derecede kalp ve kanser hastalığı ile boğuşması ile birleşince çözülmesi gereken en acil konu olarak görüldü ve 24 Nisan 1989'da Anayasayı Değiştirme Konseyi oluşturularak, üyeleri atandı. Bu konseyin en önemli görevlerinden biri de Humeyni'nin kendisinden sonra lider olarak seçtiği kişinin bir merce olmayan Hamaney olması dolayısıyla ona uydurulmasıydı. Humeyni 3 Haziran'da öldüğünde konsey henüz işlerini bitirmemiş olmasına rağmen iktidara bir an önce sarılan egemen grup 4 Haziran'da Uzmanlar Heyetini alelacele toplatarak bir merce olmamasına rağmen Hamaney'i yeni rehber olarak seçti ve Başbakanlık makamını kaldırarak Cumhurbaşkanlığının yetkilerini genişletti

(Axworthy,2020:379). Heyetin başında olan ve Cumhurbaşkanı olmasına kesin gözüyle bakılan Rafsancani'nin burada önemli bir rol oynadığı aşikardır. 28 Temmuz'da gerçekleşen seçimde kullanılan 16.5 oyun 15.5 milyonunu alan Rafsancani İran'ın gelmiş geçmiş en geniş yetkilere sahip Cumhurbaşkanı seçilmeyi başardı (Khosrokhavar, Roy,2018:31).

Humeyni'nin kendi yaşamında kişisel karizmasıyla kazandığı otoriteyi velayet-i mutlak doktrini vasıtasıyla Rafsancani ve Hamaney'e aktarmasında özellikle Rafsancani'nin siyasi zekasının etkisi oldukça fazladır. Kimi kaynaklarda Humeyni'nin ölümü ile gelen dönem bir Thermidor hatta daha da ileri gidilerek İkinci Cumhuriyet olarak adlandırılrsa da bu adlandırmalar birçok önemli hususun ıskalanmasının bir sonucudur. Nitekim Rafsancani en başından beri siyasi hizipler arasında bir denge sağlanmasında ve savaşın idaresinde belirleyici bir figür olarak Meclis Başkanlığı ve Savunma Yüksek Konseyi sözcüsü görevlerini yerine getirirken Humeyni'nin altında güç ve hakimiyete ulaşma çabası içinde Hamaney'in rehber konumuna yükselmesini Hamaney'den daha fazla desteklemiştir (Axworthy,2020:385). Bu durum bir Thermidor dan çok klasik bir Makyavelist hamle şeklinde okumak daha doğru bir analiz olacaktır.

Dini referanslarının zayıflığı ile kötürüm bırakıp sembolik bir lider haline getirdiği Hamaney'e karşı gerçek karar alma gücünü büyük ölçüde Cumhurbaşkanı olarak kendisinde toplayan Rafsancani, devrimci akıl çağına geçtiğinin sinyallerini daha en başından vermeye başladı. Humeyni'nin 1979'da söylediği "Ekonomi aptalların ve eşeklerin işidir, halkımız İslam için devrim yaptı kavun yemek için değil" söyleminin aksine Rafsancani daha az ideolojik ve daha çok pragmatist bir yaklaşım ile savaşın yıkımlarının onarılacağı endüstriyel bir ekonomi kurarak yaşam standartlarını yükseltme hedefinde olduğunu vurgulamıştır (Çakır, Oğuz, 2000:49-51). Onarım Cihadı (Cihanı Sazandegi) adını verdiği hareketinin ilk adımı olan beş yıllık kalkınma planı temelinde bir yanıla Mostazafan⁴ tarafından yürütülmekte olan birçok fabrikanın özelleştirilmesine dair düzenlemelere diğer yanıla ise devlet mülkiyetindeki toprakların özel sektöre açılmasına ve alt yapının iyileştirilmesine dayanmaktaydı. Ekonominin liberalleşmesinin ilk adımı olarak görülen bu politikaların gerçekleşmesi için gerekli olan şey ise yatırımdı ancak Humeyni'nin, kavun yemek olarak algıladığı ekonomiyi pekte umursamadan devam ettirdiği katliamları nihayetinde Rushdie⁵ meselesinin de etkisiyle İran'ın

⁴ Önceki adı (Ezilenler Vakfı) daha sonra Canbazan (kelime anlamı hayatını tehlikeye atan) olan vakıf, İran'ın en önde gelen vakıflarından biridir.

⁵ Rushdie meselesine ilişkin detaylar için Bkz.: (Axworthy, 2020: 373-374).

yalnızlığına yalnızlık katarak birçok yatırımcıya İran'ın kapılarını kapatmıştı. Tamda bu sebeple "Açık Kapı" politikası izlemeye karar veren Rafsancani, ilk olarak bu yatırımların yapılabilmesi için meclisi borçlanmaya ikna etti ve İran'ın uluslararası ticaretini, dış politikasını ve bir ölçüde de ülke içindeki kültür politikasını daha açık hale getirmeye karar verdi. Bu bağlamda Körfez Arap Ülkeleri İş birliği Konseyi üyesi ülkelere yönelik bir uzlaşma siyaseti izleyerek Irak'ın 1990 yılında Kuveyt'i işgalini kınadı. Ardından pragmatizmini 1991 Aralık'ında yaptığı bir konuşma ile taçlandırdı:

Şu an İslam Cumhuriyeti başka her şeyden çok ihtiyatlı bir siyasete ihtiyaç duyuyor. Hem iç hem de dış politikada fanatikçe laflara değil ihtiyatlı bir siyasete ihtiyacımız var. Hayatta karşılığı olmayan sloganlar atarak, gerçekleştiremeyeceğimiz şeyler söyleyerek yok yere insanları korkutmaya ve kendi ayağımıza sıkmamıza gerek yok.

Ardından Lübnan'da Hizbullah ve ABD arasında yaşanan rehine sorununun çözülmesinde İran'ın yardımı umut verici temaların gerçekleşmesine yol açtı ve ekonomik bir enkaz devralan Rafsancani, 1993 yılına kadar görece başarılı bir grafik çizdi. 1989 yılında resmi rakamlara göre %14 olan işsizlik 1993 yılına gelindiğinde %11'e düştü ve büyüme oranı 1990-1993 yıllarında ortalama %8 arttı. Liberal bir bakış açısının sonucu olarak Özel (Azad) okullarında desteklenmesi eğitim alanında da bazı başarıları beraberinde getirdi (Khosrokhavar, Roy,2018:36).

1993 yılına gelindiğinde ise Çöl Fırtınası Harekâtı ile düşmeye başlayan petrolün varili %50 daha değer kaybederek 14 dolara indi. Rantiye bir ekonomiye sahip İran için bunun sonuçları oldukça kötü oldu ve bu döneme kadar gerçekleştirilen belli başlı ekonomik başarılar yerini yüksek enflasyona bıraktı. Rafsancani 1992 yılında Anayasa Koruyucular Konseyinin veto yetkisini kullanarak meclisteki sol eğilimli vekilleri bertaraf etmeyi başarmıştı ancak beklediğinin aksine meclis reformcu değil tutucu sağın kontrolüne geçmişti. Bu da 1994 yılında meclis tarafından kabul edilen özelleştirilecek yerlerin yalnızca savaşa katılmış eski askerler (Canbazanlar) ve Besiciler tarafından alınmasını öngören kanun tasarısının kabul edilmesiyle sonuçlandı (Atacan, 2004:44-45). Böylelikle özelleştirmeler de sembolik bir hal aldı çünkü başta Mostazafan'ın 800'e yakın fabrika veya binanın dış yatırımcılara açılarak özelleştirileceği ve bunun yeniden inşa sürecinin en temel taşı olacağı düşünülmüştü. Çıkarılan kanun ile para ülke içerisinde bir cepten çıkarılıp ötekine koyulmuş olacaktı. Neticede Rafsancani 1993 yılında yeniden seçildiyse de ekonomik kriz katlanarak arttı ve Hamaney Rafsancani'ye bir mektup yazarak yoksulluk içindeki kitlelerin zor durumuna daha fazla ilgi göstermeye ve ülkenin dış

finansman kaynaklarını azaltmaya çağırdı (Baktiari,2005:149). Bu çok kısa bir süre önce yabancı yatırımcının önünü açmak için şirketler %45'e kadar yabancı sahipliğine izin veren bir mevzuat değişikliğini meclisten geçirmeye çalışan Rafsancani'nin meclisteki tutucu kanadın şiddetli muhalefet duvarının ardından Hamaney'e de çarptığının göstergesidir.

Bu durum bir yandan ikili arasında iplerin gerilmesine neden olurken bir yandan da Rafsancani'nin tutucu kanada karşı 1989'da kabinesinde topladığı ekonomik, toplumsal ve kültürel özgürleşmeyi savunan ve büyük çoğunluğunu teknokratların oluşturduğu 16 kişilik grubun (G-6 veya Onarım Hizmetkarları olarak da adlandırılan) Yeniden Onarım Partisini kurmasına ve beşinci meclis seçimlerinden önce Onarım Hizmetkarları adıyla bildiri yayınlamalarına destek vermesine neden oldu (Çakır, Oğuz,2000:49). Aynı yıl ABD'nin 1996 yılında Suudi Arabistan'da gerçekleştirilen ve on dokuz ABD askerinin öldürüldüğü El-Huber kuleleri saldırısından İran ve Lübnan'ı sorumlu tutmasının ardından İran/Libya Yaptırımlar Yasasını (ILSA) uygulamaya sokması, İran'ın Batı'daki haydut devlet imajının güçlenmesine Rafsancani'nin can çekişen yabancı yatırım planlarının ölmesine sebep olmuştur (Akyıldız,2009:61).

“Onarım Cihadı” adı altında başlatılan ve daha fazla liberalleşme yoluyla, ülkeyi yeniden inşa edeceği büyüyen bir ekonomi söylemleriyle özdeşleşen Rafsancani'nin görev süresinin sonuna yaklaşırken başarısız olduğu ortadaydı. Üstelik imajı da ciddi şekilde sarsılmıştı; yeniden inşa komutanı kalkınma hamlesinde ancak vasat bir ilerleme sağlayabilmiş, savaş sonrasında ekonomik faaliyetlerin restorasyonu çabası inşaat patlamasında ve mülk spekülasyonlarında nefesini tüketmişti. Kimileri onun 1960'lar öncesindeki büyük toprak sahiplerinin yerine Bazarilerden ve rejim asalaklarından oluşan yeni bir elit zümre oluşturduğunu bu sebeple de Cumhurbaşkanlığından İmparatorluk Başkanlığına hatta Şahlığa çevirdiğini söylemekteydi. Tam da bu doğrultuda Rafsancani'nin ve ailesinin servetine ilişkin halk arasında anlatılan fıkralar Rafsancani'nin halk nezdindeki imajını gözler önüne sermektedir.

Geçen akşam birkaç arkadaş bizim evin oradaydık. Arkadaşlarımdan birinin anlattığı fıkrayı sana da anlatmam gerek; Rafsancani'den Devrim'den önceki ve sonraki mali durumu hakkında bilgi vermesi istenince şöyle cevap vermiş: “Devrim'den önce Refsencan'ın merkezinde bir parça arazim vardı... Şimdi ise Refsencan kenti sahip olduğum toprakların ortasında (bir toprak parçası olarak) kalıyor (Alavi, 2005:149).

Ancak burada tüm sorumluluğu Rafsancani'ye yüklemekte fazlasıyla Ortodoks eleştirel bir tavır olacaktır. Zira Rafsancani'nin Onarım Cihadının önündeki en büyük iki engel olan Vakıflar ve Bazariler amacından saparak devrim seçkinleri tarafından rüşvetin hat safhaya ulaştığı bir rant merkezine, mali birer holdinglere çevrilmişlerdir. Devrimin ardından ekonominin %40'ını elinde bulundurarak rehberine bağlı olarak çalışan Vakıflar vergiden de muaf tutulmaktaydı. İçerideki tüm bu çürümeye rağmen Rafsancani döneminde belli alanlarda gözle görülür gelişmeler de yaşanmış, köylerin %85'ine su ve elektrik götürülmüş okur-yazar oranı %80'e kadar artmış ve kadınların daha geniş ölçekte iş hayatına katılımı sağlanmıştır (Göle,2000:72). Bütün bunların ötesinde materyal anlamda yaşanan gelişmeler Rafsancani İran'ın da inşa edilmeye çalışılan ekonomik reformların ötesinde siyasi ve kültürel reformcu hareketin mücadelesini başlatan yeni bir isime kapı aralamıştır: Mohammed Hatemi.

2. MEDENİYETLER ÇATIŞMASINDAN MEDENİYETLER DİYALOĞUNA: HATEMİ VE REFORM

1992 yılında faaliyetlerini askıya alan MRM (Milan Din Adamları Birliği) grubu, 1997 seçimleriyle birlikte faaliyetlerine yeniden başlama kararı alarak Musavi'yi aday olmaya çağırdıysa da Hamaney ile geçmişte yaşanan çatışmalarından dolayı Musavi bu teklifi reddetti. Ardından MRM'nin kurucularından olan ve daha önce liberal unsurları çok fazla öne çıkardığı gerekçesiyle İslami Rehberlik Bakanlığından uzaklaştırılan Hatemi, G-6 (Onarım Hizmetkarları)⁶ grubunun da desteğini alarak resmen aday olduğunu açıkladı (Çakır,Oğuz,2000:68). Rafsancani geleneğinden gelen modern sağ Onarımcılarının ve sol ittifak yanlılarının adayları olan Hatemi'nin sivil toplum platformuna verdiği destek, ilk kez “milli egemenlik” kavramından bahsetmesi ile birlikte insan hakları, azınlık hakları (o zamana kadar hiç görülmemiş şekilde) kadın hakları, sosyal adalet ve gerçek demokrasinin rolünün arttırılması gerektiğini savunması İslam Cumhuriyetine değil onun teokratik yapısına karşı kendine özgü bir biçimde demokratik unsurları da içeren yeni bir model arayışı olarak okunmaktaydı (Oğuz, 2001:36-37). Nitekim 1979 devrimi bunlara duyulan özlem çerçevesinde şekillenmişti. Aynı zamanda bir seyyid olarak güçlü dini referanslara sahip olan Hatemi, bu yönüyle gelenekçilerin saldırılarından da kolayca sıyrılıyordu. Bütün ülkeyi gezip, rejim siyasetçilerinin yıllardır konuşma zahmetine girmedikleri gençlerle, öğrencilerle, Kürtlerle, Araplarla ve en önemlisi kadınlarla konuşan Hatemi, eğitilmiş, ılımlı ve reformist olmasının

⁶ Hatemi'nin seçilmesinde en büyük destek eski Cumhurbaşkanı Rafsancani'nin ekibindeki teknokratların 1996 yılında oluşturduğu G-6 (Altılar) grubundan gelmiştir. Nitekim sonrasında G-6 grubun içinde yer alan Karbaşi, Abdullah Nuri ve Ataullah Mohacerani Hatemi'nin kabinesinde önemli görevlere gelerek, tutucu kesimin hedefi haline gelecektir.

yanında sakince gülümsemesiyle oldukça büyük bir desteği arkasına almaya devam etti (Oğuz, 2001:41). Bunun belki de en önemli sebebi İranlıların bizzat öyle olmak veya ülkelerinin öyle olmasını istemeleriydi. Seçimlerden önceki birkaç günde heyecan iyice artmış, seçime müdahale edileceğine dair endişeler şiddetlenmişti ki Rafsancani'de yönünü Hatemi'ye doğru çevirdi ve 19 Mayıs'ta önemli bir konuşma yaparak "Benim bildiğim en kötü suç seçmen iradesiyle oynamaktır; affı olmayan bir günahdır bu" şeklinde bir açıklama yaptı. Rafsancani'nin eski danışmanına verdiği bu destek kimilerine göre Hamaney'e verdiği bir cevap, kimilerine göre ise Rafsancani'nin yeniden inşa politikasının önüne defalarca kez taş koyan tutucu sağa yönelik bir öfkenin yansımasıydı. Sebebi ne olursa olsun Hamaney, bu günahı işlemekten imtina etti ve Hatemi yüzde seksen gibi yüksek bir katılım ile gerçekleşen seçimlerden yüzde yetmiş bir oy oranına ulaşarak zaferle ve reform planlarına halk tarafından verilmiş çok büyük bir yetkiyle çıktı (Atacan,2004:57).

2.1. Reform ile Gelen Bahar: Birleştirici Bir Aktör Olarak Hatemi

Hatemi döneminin iç dinamiklerini, reform hareketin özgünlüğünü ve belki de başarısızlığının sebeplerini anlamak için ilk olarak çarpıcı ölçüde dini bir karaktere sahip olan bu reformcu hareketi ve şu veya bu sebeplerle bu harekete destek veren isimleri tanımlamak yerinde olacaktır. Dini siyasetten çıkarmak gibi bir amacın ötesinde din ve siyasetin mevcut sistemde ki işleyişini eleştiren ve böylece hareketin içine dahil olan Abdülkerim Sürüş, Mohammed Şebesteri, Muhsin Kadivar ve bizzat Hatemi gibi şahsiyetler daha önce Humeyni'nin en sadık askerleri olarak rejimin konsolidasyonu sürecinde önemli rollere sahiptiler. Örneğin reform hareketinin içinde yer alan Sürüş, kültür devrimi adı verilen tasfiye sürecinde üniversitelerin temizlenmesinden sorumlu organda görev yapmıştır. Ancak daha sonra rejimin tutucu unsurlarını ve sisteme yönelik eleştirilerini yüksek sesle dile getirmeye başlamış ve Mehdi Bezirgân gibi şahsiyetlerin izinden giderek ısrarla İslam'ın yeni koşullara uygulanması ihtiyacını vurgulamaya başlamıştır. Ona göre şeriat, doğa ve bilim anlayışından bağımsız değildi ancak din adamları sınıfının çoğu son derece gelenekçi bir zihinsel yapıya sahipti ve diğer bilgi kaynaklarına yeteri kadar açık değildi. Gerekli olan şey, ideolojik bir İslam formu değil açıklık ve demokratik kurumların sağladığı eşit tartışma ortamında akıl temeli üzerine yürütülecek bir yoldu (Aktaş,2004:164-165). İslami Cumhuriyette dinin siyaset tarafından kirletildiğini gördükçe buna engel olunması için din ve siyasetin birbirinden kesin

bir şekilde ayrılmasından yana tavır aldı. Diğer yandan Şebesteri de “sürekli içtihad”⁷ı savunarak İslam’ın hızlı değişen dünyada bütün cephelerde yeni içtihatlarla ihtiyaç duyduğuna inanmaktaydı. Bu da yalnızca özgür ve demokratik bir toplum ile mümkün olabilirdi çünkü yalnızca özgür seçim insanlığın Allah’a karşı sorumluluklarını tam olarak yerine getirmesini sağlayabilirdi. Kadivar da yine yazılarında dikkatli bir dil kullanmakla beraber Birleşmiş Milletler sözleşmesinde ifade edildiği haliyle insan haklarının kararlı bir savunucusuydu. Şebesteri ile beraber kadın haklarına da büyük önem veren Kadivar düşüncelerini şu şekilde özetlemektedir:

İnanç ve din özgürlüğü ile cinsler arası eşitlik Kur’an ile tamamen uyumludur ve onun gereğidir. Dinden dönmenin ölüm ile cezalandırılması kabul edilemez çünkü İslam ile demokrasi arasında bir uyum vardır. Velayet-e fakih kurumu İslam’ın zorunlu bir unsuru veya mantıksal bir sonucu olmadığı gibi, fıkhn ve içtihat biliminin yanlış bir sonucunu dayanmaktadır. Veli (velayet edecek kişi) seçimle gelmeli ve yine seçimle gelmiş diğer yetkili organların denetimi altında olmalıdır. (Kadivar Montazeri ve Irak’taki Beni Sadr ile benzerlik taşıyan bu görüşe velayet-e intihabi-ye mokayyide adını vermektedir) (Axworthy,2020:415).

Reformcu düşünce hareketinin, Şeriatı ve Humeyni gibi eski düşünürlerin açtığı yoldan ilerleyerek, sosyal bakımdan yalnızca bazı kesimlerin çıkarlarına hizmet eden yapıya karşı İslam’ın özgürlük, temsili hükümet ve insan haklarıyla uyumlu hale getirilmesi amacıyla ulemanın taşlaşmış, eski Safevi Şiiliğine saldırdığı söylenebilir. Her ne kadar bu isimler düşüncelerinden dolayı İslami Cumhuriyette şu ya da bu şekilde bedel ödediyseler de düşünceleri ile birlikte gerek 1997 yılının reform hareketinde gerekse günümüz İran’ın da yaşanan düşünsel tartışmaların ayrılmaz bir parçası olmuşlardır. Hatemi’nin reform hareketinin tuhaf bileşenlerinden biri de İran’ın ilk kadın Cumhurbaşkanı Yardımcısı olacak olan, ABD’li rehinelere Cırtlak Mary adını taktığı Masome Ebtegar’dı. Bir blog yazarı durumu şu şekilde özetlemiştir;

“Komik olan şu anki hükümette yer alan çok sayıda tutucu reformcumuz bu günlerde rejime karşı duran herkesin kendileri gibi olduğunu demeye getiriyor ve konuşmalarında özgürlüğü ve reformu desteklediklerini söylüyor, oysa biz bu insanlardan bazılarının istifa ettiğinde Montazeri’ye saf budala dediklerini unutmadık.” (Alavi,2005:107).

⁷ İctihad, kutsal metinlerin akıl yoluyla yorumlanıp pratik sorunlara uygulanması anlamına gelmektedir.

Dolayısıyla bir kısım reformcular oportünizm ve güvenilmezlik kuşkusuyla lekelenmiş haldeydiler. Kimilerine göre tüm bu eğilimler İran'ın karakteristiğinin bir sonucuydu ve neticede tüm reformcular Hatemi şemsiyesi altında birleşmekteydi, kimileri ise bunun hareketin bir bütün olarak parçalanma dinamiğine yol açacağını savunmaktaydı. Neticede Hatemi İran'da meydana getirmek istediği değişimi seçildikten hemen sonra açığa vurarak iki tanınmış sağ eğilimli bakanı görevinden aldı (Khosrokhavar, Roy,2018:35). Ayetullah Montazeri daha sonrasında ev hapsine alınma pahasına 14 Kasım'da Kum'da bir konuşma yaparak, Hamaney'e ağır eleştiriler yöneltti ve Hatemi'nin reform hareketine desteğini açıkça dile getirdi. İçişleri Bakanlığına Müslüman Sokrates olarak adlandırılan Abdullah Nuri'yi ve İslami Rehberlik Bakanlığına kendisini sansürden sorumlu bir bakan olmaktan çok kültür bakanı olduğunu söyleyen Mohacerani'yi atayarak öncülüğünde bir ifade özgürlüğü politikasının yürütülmeye başlanması, Hatemi'nin ilk döneminde iç siyasette ki başlıca başarılarından biri olarak görülmektedir (Khosrokhavar, Roy,2018:38-39). Bu politikayla yalnızca ifade özgürlüğünde bir ilerleme sağlanmakla kalmamış aynı zamanda yeni ve güçlü bir medya ve kamuoyu faaliyetleri seli de yaratılmıştır. 1998 yılı ortası itibariyle İran'da çoğu önceki yönetim tarzına karşı güçlü eleştirilerde bulunan 740 gazete ve dergi çıkmaya başlaması bu politikanın verdiği özgürlük meyveleri olarak görülebilir (Bayır,2000:8). Bütün bunlara bağlı olarak ortaya çıkan en önemli fenomende İran sinemasında yaşanan hızlı gelişimdir. Şiir'in etkinliğini eskiye oranla kaybetmesine rağmen sinema her daim gelişmeyi sürdürmüş olsa da sansürün kısıtlayıcılığının sona ermesiyle birlikte serbest fikirli yazar ve şairler gerçek düşüncelerini açıkça ortaya koyma imkanına kavuşmuş ve böylece İran sineması daha incelikli, sanatsal ve sık sık sosyal, siyasal mesajları çok daha etkili kılmaya başlamıştı. Ayrıca bazı filmlere maddi destek sağlanmakla birlikte, ilk kez İranlı azınlıkların yaptığı veya azınlıklar hakkında yapılan filmlere de izin verilmiştir.⁸

Hatemi'nin reform programının eksenini ekonomik olmaktan çok siyasal liberalleşmeye dayandırması güzel konuşmalar ve teoriler ile süslediği dış politikasının temelinde İran tecridine son verip gerek Ortadoğu gerekse Batı'daki ülkeler başta olmak üzere tüm dünya ülkeleriyle iyi ilişkilerin tesisi çerçevesine oturtma amacı yatmaktadır. Bu doğrultuda dış politikaya felsefi düzeyde Medeniyetler Diyaloğu düşüncesiyle başlanması Hatemi'nin ince zekasının ürünüdür. Açıkça Samuel Huntington'un Medeniyetler Çatışması teorisine karşı

⁸ Bu dönem çekilen filmler ile ilgili detaylı bir analiz için bkz.: (Axworthy, 2020:419-421)

tasarladığı bu fikre Cumhurbaşkanlığı dönemi boyunca hep merkezi bir rol vermiş ve bir yılın Medeniyetler Diyalogu yılı olarak belirlenmesi fikrini BM'ye belli aralıklarla sunmuştur (Oğuz,2001:81). 1997 Aralığında ilk olarak Tahran'ın ev sahipliği yaptığı İslam İş birliği Teşkilatının toplantısında bir konuşma yaparak; İslam medeniyetinin gelişme kaydedebilmesi için Batı medeniyetinden kaçmak veya onu taklit edip kendi kimliğini yitirmek yerine Batı'yı gerçekte olduğu gibi iyi ve kötü yanlarıyla anlamaya davet etti. Hatemi'nin bu konuşması aynı zamanda İran'ın artık karşılıklı anlamayı kendisine amaç edinecek kadar kendine güvendiğinin de göstergesidir. Hatemi, bu güveni aynı zamanda 1998 yılında CNN muhabiri Amanpour'a verdiği bir röportajda da sergileyerek ABD ile bir tür uzlaşma olasılığını ima etmiştir.

“Kanaatimce insanlık tarihindeki en büyük trajedilerden biri de din ile özgürlüğün bu şekilde birbirinin karşısına konulmasıdır; bu hem dine hem özgürlüğe hem de bu ikisini hak eden insanoğluna zarar vermektedir.” (Ansara,2003:133).

Bu röportaj oldukça önemlidir çünkü Hatemi ABD'yle aralarında geçmişte bulunan ve giderilmesi imkânsız görünen husumete, husumette rol oynayan ideolojik ve dini unsura dolaysız olarak değinerek demokrasinin dinle ve özellikle de İslam diniyle bağdaşmadığı iddiasına da yanıt vermiştir. Her ne kadar birçok Batılı siyasetçi sarıklı ama liberal İran fikrini anlamak istemese de kimi Batılılar Hatemi'ye bir şans vermeye hazırdı. Nitekim Hatemi söylemlerini eylemleri ile destekledi ve dış işleri bakanı Kemal Harazi aracılığıyla 1998 Eylül'ünde New York'ta İngiltere dış işleri bakanı ile görüşülerek, İran ile ABD arasında Rushdie sorununun üstesinden gelinen bir antlaşmaya varıldı (Axworthy,2016:107). Mecliste sağ tutucu kanat buna seslerini yükselttiyse de antlaşma hayata geçirildi ve mayıs ayında elçilikler karşılıklı olarak atandı. Burada dikkat çeken bir diğer nokta Hamaney'in de bunu onaylamasıdır. Böylece Körfez ülkeleri ile ilişkilerinin iyileştirilmeye başlanmasının ardından AB ülkeleri ile de ilişkiler daha dostça bir aşamaya evrilmiş, bu da Clinton yönetiminin Hatemi'yi ciddiye almaya başlamasına yol açmıştır (Axworthy,2016:112). Nihayetinde 1998 yılına gelindiğinde özgür basın serpilip büyümeye başlamış, Hatemi'nin uygulamaya başladığı Medeniyetler Diyalogu projesi oldukça verimli sonuçlar vermeye başlamıştı.

Gelgelelim Hamaney her ne kadar Rushdie sorununda hükümetten desteğini esirgemediyse de reform hareketinin yayılması karşısında uzlaşma yanlısı tutumunu bir kenara bırakarak Koruyucular Konseyi ve Sepah içindeki tutucular ile birlikte Hatemi'nin reform programına son verme noktasında kararlılığını ortaya koymaya bu doğrultuda da İstihbarat Güvenlik Bakanlığının (İGB) tasmaının gevşetilmesine karar verdi (Axworthy,2016:119).

Hatemi'ye doğrudan yapılacak bir saldırı tepki toplayacağından çevresindeki popüler şahsiyetler ve bakanlar hedef alınmaya başlandı. İlk olarak Hatemi'ye ve destekçilerine hatırı sayılır yardımda bulunan Karbaşi hedef alındı ve kamu kaynaklarını zimmetine geçirmek suçundan tutuklanarak 1998 Haziran'ın da beş yıl hapis cezasına mahkûm edildi. Ardından reformcu hareketi eyaletlerde dalga yaymaya çalışan İç işleri bakanı Abdullah Nuri, Meclis'teki tutucular tarafından aylar boyunca suçlandıktan sonra hakkında soruşturma açılarak istifaya zorlandı (Atacan,2004:69). Aslında Hatemi'nin adaylığı sırasında hukukun üstünlüğü tesis etme ihtiyacından bahsederken kastettiği buydu ancak velayet-e mutlak kavramını Humeyni belli ki bu günlere karşı tasarlamıştı.

Nihayetinde bu aşamada tutucular hem aktif ve yetenekli reformculardan bazılarını yönetimden uzaklaştırmayı, hem de tutucu sağa zarar verecek değişimlerin yapılmasını engellemeyi başarmışlardı. Burada asıl sorun ise Hatemi'nin yakınında bulunanları korumada gösterdiği acziyetti. Rafsancani bile Hatemi de tutucular ile cesurca yüzleşecek yürek olmadığına kanaat getirip, reform projesiyle arasına çok az mesafe koymuş kendi çıkarlarını korumanın derdine düşmüştü (Khosrokhavar, Roy,2018:51). Hatemi en başında reformcu girişimin nasıl işlemesi gerektiği konusunda yapılan önerilerde 2 Hordad Cephesinin daha radikal bir tavır takınılması gerektiği teklifine karşı “dinamik sükûnet” adı verilen bir strateji izlenmesi, sakin davranılması ve rehber/ulema ile ilişkilerin iyi tutulmasına karar vermişti. Bu nedenle yapılan yanlışların düzeltilmesi için tekrar tekrar Hamaney'in yanına giderek, diyalog yoluyla sorunların çözüleceğine inanmayı seçmiştir (Atacan,2004:71-72). Oysa Hamaney, tarafsız biri olması gerekse de başından beri ihtilafın tutucu tarafındaydı ve reform projesinin başarısız olduğunu görmeye can atıyordu.

Tüm bu saldırılara rağmen 1999 meclis seçimlerinin reformcuların başarısı ile sonuçlanması tutucuların daha da sertleşerek gücünü kanla pekiştirmeye çalışmasına yol açtı ve eleştirel bir tutum alan bazı gazetecilerin cesetleri yol kenarında bulundu. Hamaney cinayetler ile ilgili en iyi yaptığı şeyi yapıp dış düşmanları suçladıysa da 1999 yılında İGD şaşırtıcı bir duyuru yaparak cinayetlerin kendi içlerinden bir grup tarafından işlendiğini buna karşılık katillerin dış güçler ile iş birliği içinde hareket ettiklerinden şüphe olmadığını bildirdi (Axworthy, 2020:431).

Cinayetlerle amaçlanan şey Karbaşi ve Nuri'ye yapılanlar gibi Hatemi ve Reformculara bir darbe daha vurmaktı. Ancak Hatemi bu sefer zekice davranarak İGB'nin kurulmasında

katkıda bulunan reformcu Haccaryan'ı cinayetleri soruşturmakla görevlendirilen komiteye atamış Haccaryan da cinayetlerin çözülmesinde önemli bir rol oynamıştır (Aktaş,2004:68). Nihayetinde Hatemi Hamaney'den bazı tavizler kopardıysa da ileri gidip sistemin tamamını çökertmek yerine geri adım attı. Hatemi tutucu kampı öldürmek yerine yaralamakla yetinmişti ki bir süre sonra tutucular on üç Şirazlı Yahudi'yi hiç suçları olmamasına rağmen casusluk suçlamasıyla yakalatarak saldırgan tutumlarını yinelediler. Bu adım Hatemi'nin Medeniyetler Diyalogu çerçevesinde açık el politikasını sekteye uğratmakta başarılı oldu; Avrupa Birliği İran ilişkilerin geliştirilmesine yönelik kimi planlarının uygulamasını erteledi ve İngiltere dışişleri bakanı İran'a yapacağı ziyareti askıya aldı (Dağcı,2007:127).

Hatemi'nin bu süreçte tutuklukları kınayamayıp çokta anlamlı olmayacak şekilde adil bir şekilde yargılanacağını ifade etmesinin sebebi bazı yazarlarca Batı'dan destek görememesinden kaynakladığı şeklinde yorumlanmaktadır. CIA'nin izinden giderek İran'ı şeytanlaştırarak Sovyetler Birliğinden boşalan yer onu yerleştirmeleri Hatemi'nin İran halkından aldığı büyük desteği görmezden gelerek kuşku ve belirsizliklerinin üstesinden gelememişlerdir. Nihayetinde daha sonra Obama'nın açık el politikasını öngörülüp, Hatemi BM Genel Kurulu için davet edilseydi Hamaney'in Humeyni kadar güçlü bir figür olmasının da etkisiyle Hatemi'nin eli tutuculara karşı daha da güçlenebilirdi. Yine de –farklı formlarda da olsa- yıllardır tutuculara karşı mücadele eden İran halkı oyunu terk etmedi ve Selam gazetesinin kapatılması bir grup öğrenci tarafından Tahran'da protesto edildi.⁹ Hizbullahlar ve polis bu eyleme yanıt olarak üniversite yurtlarının kapılarını kırıp öğrencileri vahşice dövüp ardından tutuklaması, çok büyük sayıda öğrenci grubunun sokağa dökülmesine sebep oldu. Öğrencilerin Musaddık ve Bezirgân lehine sloganlar atıp yaygınlaşmasıyla başta yurttaki öğrencileri kınayan Hamaney'in ardından Sepah komutanı Hatemi'ye bir mektup yazarak gösterilerin devam etmesi durumunda harekete geçecekleri tehdidinde bulundu. Hatemi 13 Temmuz'da gösteriler ile arasına bir mesafe koydu ve çok sayıda öğrenci yargılanarak Şah döneminden kalan televizyon itiraflarına ve dış güçlerle iş birliği yaptıkları kabulüne zorlanıp ölüm cezasına çarptırıldı (Dabashi,2008:214).

Yaşanan olayların sonlanma şekli ve Hatemi'nin öğrencilere karşı sistemin yanında durması bilhassa genç taraftarlarını hayal kırıklığına uğrattıysa da öğrenci olaylarını takip eden 5 Mayıs 2000 seçimlerinde görülmemiş boyutlara ulaşan ulusal tartışmaların da etkisiyle

⁹ Selam gazetesinin kapatılmasına karşı düzenlenen protesto gösterileriyle birlikte reformist öğrencilerin neredeyse bütün itiraz eylemlerini reform hareketini en çok destekleyen ve oldukça geniş bir kitlesi olan Öğrenci İslami Derneği (Örgütü) düzenlemiştir. Bkz. (Wright, 2001:258-271).

reformcular ezici bir üstünlük sağladı. Seçimlerin ikinci turuna doğru gidilen süreçte tutucular ilk turdaki başarısızlıklarından reformcu basını sorumlu tutarak 1997'den beri serpilen özgür basın, özelde de gazeteler¹⁰ hedef alındı. Birçok gazete kapandı ve muadilleri tutuklandı ama bu saldırgan tutum tutucuların ikinci turda da başarısız olmasını engellemedi. Ardından meclisin açılışıyla birlikte ele alınan ilk konu gazetelerin kapatılmasına karşı yeni basın kanununun çıkarılma çabası olduysa da Hamaney, dini lider makamını daha önce görülmedik şekilde kullanarak meclise bir mektup gönderdi ve meclisi basın kanununu tartışmaktan ve değiştirmekten men etti.¹¹ Bunun ardından sistemin tutucu unsurları medyayı kullanarak Meclisin konuşmalarını akamete uğratmayı başardı. Hatemi'nin uzlaşmacı ve çatışmadan uzak karakteri Hatemi ile birlikte seçilen çoğu liderin tutuklanmasına veya vurulmasına, mecliste reformcu hareketin çaylak vekiller tarafından savunulmak durumuna düşmesine yol açmıştı.

2.2. Dış Politikada 11 Eylül ile Gelen Hayal Kırıklığı: Müesses Nizam'a Dönüş

2000 yılının haziran ayında İran'ın yeni geliştirdiği İsrail ve hatta AB sınırlarındaki ülkeleri rahatça vurabilecek Şahab-3 nükleer füzesinin başarıyla test edilmesi, İran üzerindeki baskıların yeni bir evreye yükselmesine yol açtı (Axworthy,2016:195). Hemen ardından 2001 yılında yapılan seçimlerden de başarıyla ayrılan Hatemi, bu baskıların azaltılması için daha önce de vurguladığımız gibi siyasetinin merkezine aldığı Medeniyetler Diyalogu yılı fikri için BM'ye baskı yapmayı sürdürdü. Nihayetinde BM'nin Milletler Diyalogu yılı olarak seçtiyse de 2001 yılının gündemini Hatemi'nin istediği şeyler değil 11 Eylül saldırıları belirleyecekti. İran'ın Dünya Ticaret Merkezi ve Pentagon'a düzenlenen saldırıya verdiği tepki ABD nezdinde oldukça çarpıcıydı ve birçok kişiye göre ABD-İran ilişkilerindeki çıkmazın aşılmasına ciddi bir fırsat sunmaktaydı: Reformcular ve Tutucular ilk defa birleşmiş hem Mecliste hem liderler cephesinde (Hamaney ve Hatemi) saldırı kınandığı gibi sıradan İranlılar sokaklara çıkıp mumlar yakarak destek gösterileri düzenlemiştir. Ortadoğu'da böyle bir tutum sergileyen ülkenin olmaması, saldırıyı düzenleyen El Kaide militanlarının Suudi Arabistanlı ve Mısırlı Sünni

¹⁰ Gazetelere olan güven...

¹¹ Buna bir de reformcu basının hedefine Rafsancani'yi alıp onu Kızıl Kardinal olarak adlandırması, her ne kadar meclis seçimlerinde konumu sarsılmış olsa da İran siyasetinde güçlü bir figürdü ve sistemi manipüle etme yeteneğine sahip çok az kişiden biriydi. Bu da ilk başta reformcuları desteklemesine karşı, 2000 sonrasında reformculara karşı konumlanıp onlara karşı büyük bir öfke beslemeye başladı. Gölge hükümet kurmakla suçlanıp, reformcu dalgaının sonraki dönemde etkinliğini yitirmesinde büyük pay sahibi olacak olan Rafsancani, 2005 seçimlerinde reformcuların desteğine ihtiyaç duyacak olması tarihin bir oyunu olsa gerek.

militanlar olduğunun ortaya çıkması İran'a yönelik tutumunda yumuşamasına yol açmıştır (Axworthy,2020:444).

Taliban'ı, 11 Eylül saldırılarıyla bağlantılı El Kaide militanlarını vermeyi reddetmesi Taliban'a oldukça pahalıya patladıysa da İran ve ABD ilişkilerine bir çiçek daha ekilmesini sağlamıştı.¹² ABD liderliğindeki bir koalisyon İran'ın da etkin bir şekilde arabuluculuk yaptığı Kuzey İttifakıyla işbirliği halinde Taliban'a karşı askeri operasyonlar düzenlemeye başladı ve İran'ın da askeri güç vasıtasıyla destek olduğu operasyonun sonucunda Kuzey İttifakı Taliban'ın üstesinden gelip ülkeyi yeniden ele geçirdi. İranlı ve Amerikalı diplomatların bütün süreç boyunca Cenevre ve Paris'teki otellerde buluşup bu konuya yönelik tartışmalar gerçekleştirmesi, İran'ın 200'den fazla El Kaide kaçağını sınır dışı etmesi Başkan Hatemi'ye iç politikada yaşadığı sorunların aksine dış politikada Hamaney ve tutucuların desteğini sağlamasına yol açmıştır. İranlılar ve özellikle de Hatemi Afganistan'da sundukları yardımın kendilerine ticari ve diplomatik ilişkiler özelinde bir getirisi olacağı düşüncesindeydi, böylece reform projesinde ilerleme de sağlanabilecekti (Axworthy,2020:446-447). Hatemi'nin ödülü Bush'un 29 Ocak 2002'da yaptığı "Birliğin Durumu" konuşması ile birlikte verilmiş oldu; Irak ve Kuzey Kore ile birlikte Şer İttifakı olarak adlandırılan şeye İran'da dahil edilmişti (Dabashi,2008:217). Bu ifadenin konuşmaya son anda eklendiği, yeterince düşünülüp tartışılmadığı ortadaydı nitekim Bush'un ilan ettiği eksenin adı geçen üç devlet arasında iş birliği ve koordinasyon yoktu. Her ne kadar Karine-A olayı İran'ın Şer eksenine dahil edilmesinde bir gerekçe olarak gösterildiyse de bunun bir bahane olduğu açıktı. Arından İran ve ABD arasındaki aylık gerçekleşen görüşmelere ara verildi. Şer Ekseni konuşması İran'da Hatemi'nin suratına atılmış bir tokat olarak görülmüş, bu zamana kadar Hatemi'yi destekleyen tutucuların ABD ve Batı'ya karşı düşmanlıklarının güçlenmesine yol açmıştır.

ABD tarafının İranlıların El Kaide üyelerine koruma sağladığı yönündeki şikayetlere rağmen bir süre sonra ABD-İran arasındaki aylık görüşmeler yeniden başladı (Baktiari,2005:134). Hatemi yönetimi ABD yönetimine yeni bir yol haritası sunmakta kararlıydı. Bunun sebeplerine yönelik birçok spekülasyon olmasına rağmen bunun asıl sebebinin ABD ve İngiltere'nin 2 ay gibi kısa bir sürede Irak işgalinde gösterdiği başarı olduğu anlaşılmaktadır (Dabashi,2008:219). Her ne kadar sonraki süreçte Bush yönetimi vaat ettiği gibi Ortadoğu'da demokratik Irak merkezli yeni bir demokrasi ve özgürlük çağının başladığı

¹² Afganistan'da 1992 yılında Necibullah'ın düşmesinin ardından Ahmed Şah Mesud liderliğindeki Kuzey ittifakını destekleyen İran ile motivasyonunu Şii düşmanlığından alan ve Taliban'ı destekleyen CIA, Sudi Arabistan ve Pakistan arasında bir vekalet savaşı yürütölmeye başlanmıştı

gibi cüretkar ifadelerinin pek çoğunu yerine getiremediyse de İran tarafındaki kimi unsurlar mümkünse İran'a karşı gerçekleştirilecek bir eylemi engellemek ve bu amaçla iki ülke arasındaki belli başlı ihtilaf konularının (İran'ın Lübnan Hizbullah, Hamas ve İslami Cihada desteği, İsrail'in fiilen tanınması, İran'ın nükleer programı sorunu ve İran'ın ABD'de dondurulmuş mal varlığı vb.) çözümünü kapsayacak bir uzlaşma teklifi hazırlamaktaydı.¹³ Müzakereye zemin yaratması için Tahran'ın İsviçre Büyükelçisi Tim Guldemann'ın da önerileriyle hazırlanan teklif taslağı bir denge gözetilerek oluşturulmuştu. Yol Haritası adı verilen bu taslak, dışişleri bakanı tarafından önce Hatemi ardından da Hamaney'e sunuldu. Hamaney bazı ufak değişiklikler yaptıktan sonra "Yol Haritası" Guldemann tarafından Washington'a iletildi ve ardından Guldemann 'da konuyu etrafıca konuşmak için Washington'a gitti (Axworthy,2020:451).

Karşılıklı güvensizlik ile geçen onca yıldan sonra İran-ABD ilişkileri birdenbire zincirlerinden kurtulma noktasına gelmiş gibi görünüyordu. Ne var ki nu noktadan sonra yaşananlar ise ilişkilerin onarılamayacak bir evreye dönüşmesinde bir dönüm noktası oldu. Teklif Amerikan Dışişleri Bakanlığı'nda memnuniyetle karşılandı. Her ne kadar belli husularda kuşkuları varsa da önlerine gelen şeyin "İran'daki en yüksek otoritenin onayına" sahip olduğuna dair hiçbir kuşkuları yoktu. Dış işleri bakanı Powel ve danışmanları, ulusal güvenlik danışmanı Rice'ın da desteğiyle teklifi Bush'a götürüp, İranlılara olumlu cevap vermesi ve ciddi müzakerelere başlanması konusunda baskı yaptı. Ne var ki bilhassa Irak'taki göz alıcı ABD zaferinden sonra Pentagon dış politika kararlarında başat bir rol oynamaya başlamıştı. 1983 yılında Saddam ile el sıkışmamış gibi "şeytanla konuşmayız" şeklinde bir gerekçe sunan Savunma Bakanı Rumsfeld ve Başkan yardımcısı Dick Cheney teklifi veto etti (Axworthy,2020:452-453). Üç yıl sonra Hatemi dönemi sona erip, yönetim yeniden tutucu, sağ kanadın eline geçti. İran'ın Nükleer hedefi gittikçe daha fazla baskı yaratırken, ABD Irak ve Afganistan'da gerçekten zor durumdaydı; bölgede yeni bir İran hegemonyası çağından bahsediliyor İran dış politikası gittikçe agresifleşiyordu. Pentagon'un kibirli havaları yerini pişmanlığa bırakacak, süreç Bush yönetiminin korkunç bir hatası olarak değerlendirilecektir.

¹³ Sepah lideri de bu süreçte Atina'da düzenlenen bir konferansta ABD, İsrail ve Filistinlilerden oluşan bir gruba İran'a yönelik tecrit siyasetinin durdurulması karşılığında İran'ın İsrail'i pasif tanıma pozisyonunu benimsemeyi taahhüt etmiştir. Bkz.: (Axworthy, 2020:448-449).

2.3. İç Politikaya Yansımaları: Reformun Hayal Kırıklığı ve Eleştirisi

2003 yılı itibariyle Pentagon'un verdiği cevabında etkisiyle İran'da reformu desteklemiş pek çok kişi, ciddi bir hayal kırıklığına uğramıştır. Üstelik Hatemi yönetimi siyasi reformlarda ilerleme kaydedebilmek uğruna ekonomik reformlar doğrultusunda büyük adımlar atmaktan kaçınmıştır. Oysa çoğu sıradan İranlının Hatemi'nin sistemi silkeleme yollu reformlarını desteklemesinin başlıca sebeplerinden biri de yönetici elitin ekonomideki hakimiyetinin kırılıp, herkes için fırsatlar yaratacağı umuduydu (Aktaş,2004:37-38). Her ne kadar 1998 yılında tasarlanan ve İran'da ilk kez geniş çaplı özelleştirme önerisi getiren Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı 2001 yılında uygulamaya konduysa da Rafsancani döneminde olduğu gibi "bonyad" olarak adlandırılan ve devlet içinde devlet olarak davranan vakıfların ile Bazarların engellemeleri ile hedeflenen başarıya ulaşılamadı. Ayrıca reform süreci başta bu kesim olmak üzere Azınlıklar için de – Hatemi'nin en başarılı olduğu yerlerin başında geliyordu- bir hayal kırıklığına dönüşmüştü (Aktaş,2004:189-191). İran kültürünün kapsayıcılığını kullanmak yerine Hatemi ayrıştırıcı ve yeni sorunlar yaratacağı korkusuyla azınlıkların durumunu iyileştirecek programlardan kaçınmıştı. Gençler, 2000 yılında yaşanan olaylardan dolayı Hatemi'ye karşı duydukları hayal kırıklığı üniversiteye yerleşememek veya yerleşse bile iş bulamaktan dolayı daha da artmış, tutucuların bu gençlerin yaşadıkları hüsranslardan kaynaklanan hovardalıklarına verdikleri kırbaç cezaları durumu daha da kötüleştirmiştir. Buna kaçınılmaz şekilde bir de fuhuş ve uyuşturucuya bağımlılıktaki büyük artış eşlik etmekteydi (Khosrokhavar, Roy,2018:47). İslami cumhuriyetin namına gölge düşürmemesi için dünyanın başka hiçbir yerinde görülmeyen "geçici evlilik (sige)" adındaki geleneksel fenomen durumun ne kadar içler acısı olduğunu gözler önüne sermekteydi (Khosrokhavar, Roy,2018:54). İsfahan'da reformcu din adamlarından biri olan Ayetullah Taheri yöneticilerin yolsuzluklarının ve açgözlülüklerinin toplum üzerindeki yansımalarına karşı çıkarak 2002 Temmuz'unda istifa etti ve Hatemi 28 Ağustos'ta yaptığı bir konuşmada Dini Demokrasi adını verdiği şeye bağlılığını bir kez daha yineleyerek programını tazeleme girişiminde bulunduysa da bu sonuç vermedi. Koruyucular Konseyinin yetkilerinin sınırlandırılmasını ve Cumhurbaşkanı'nın yetkilerinin arttırılmasını öngören iki kanun tasarısı tahmin edilebileceği gibi reddedildi ve Hatemi 2004 Nisan'ında teklifleri geri çekerek fiilen yenilgiyi kabul etti (Axworthy, 2016:321). Hatemi daha en başından Hamaney'in 2000 Ağustosundaki basın kanununa yönelik müdahalesine karşı Montazeri'nin önerdiği gibi istifa edip fiilen sistemi çökertme tehdidinde bulunmuş olsaydı, ülkenin yüzde sekseninin desteğini arkasına alıp, tutuculara geri adım attırabilirdi bunun için onun da öngördüğü gibi şiddet gerekmiyordu, sivil itaatsizlik en etkili

yol olabilirdi. Oysa Hatemi devrimle kurulan sistemi sürdürmek ve onu reforma tutmak istiyordu. Nihayetinde bazı başarılar elde edebildiyse de sistemi yıkıp, değiştirme riskini göze alamadı. Böylece 2004'teki yedinci meclis seçimlerinde reformculara verilen destek büyük oranda çekilmiş bunu da 2005 başkanlık seçimlerinde çok düşük bir katılım oranı izlemiştir (Axworthy,2016:336). Reform hareketi Tahran belediye meclisindeki bütün koltukları muhafazakarların kazanması ve Rafsancani'ye karşı beklenmeyen bir ismin zaferi ile sonlandı: Mahmud Ahmedinejad.

SONUÇ YERİNE: BİR DEVRİM, BİRDEN ÇOK İRAN

Nihayetinde reform hareketi tıpkı 1979 devriminde olduğu gibi toplumun her kesiminde farklı umutları tetiklemiştir. Rejimin baskılarından kurtulmayı uman gençler, kadınlar, azınlıkların yanında belki de en önemli kesimlerden biri 1963'ten beri istediklerini alamayan ve toprak reformu içinde olan köylü kesimdir. Nihayetinde Rafsancani ekonomi temelli politikalarıyla bir umut olduysa da netice hayal kırıklığı ile sonuçlanmıştır. Hatemi ve Rafsancani arasındaki en büyük farklardan biri de budur. Zira Hatemi Rafsancani'nin aksine kültürel ve siyasal alanda bir liberalleşme hareketi başlatmaya çalışmıştır. Bir diğer farklılık ise Rafsancani'nin zamana ve şartlara göre değişiklik gösteren tutumundan kaynaklanmaktadır. 1997 yılında G-6 grubuyla birlikte Hatemi'ye desteğini açıkça dile getirmesine rağmen, 1998 yılında Hatemi'nin tutuculara karşı yeterince cesur davranmadığı gerekçesiyle kendini geri çekmiştir. Özellikle 2000 yılında gerçekleşen meclis seçimlerinde Tahran'da ancak son sıradan meclise girebilmesi, reformcuların hedef tahtasına oturtulmasıyla yeniden rejimden yana tavır almış ve Düzenin Yararını Teşkil Konseyinde (DYTK) bir gölge hükümet kurmakla suçlanmıştır. Hatemi ise Rafsancani'nin aksine çizgisini her daim muhafaza etmiştir. Ancak Hatemi'nin en büyük hatası uzlaşmacı tavrını her koşulda sürdürmesi ve var olan durum üzerinde bir dönüşüm yapmaya çalışmasıdır ki İslami rejim ve devrimden sonra elde ettikleri ayrıcalıkları korumak isteyen değişim karşıtı muhafazakârlar ile uzlaşma halinde bu dönüşümü gerçekleştirmek pek mümkün değildi. Vakıfların başında bulunan din adamları, Hamaney ve Sepahtan aldığı güç ile beraber reformun başarılı olmasını engellemeyi başarmıştır. Bütün bunlara rağmen, din adamları asla yekpare bir blok değildir. Düşünen mollaların gevşek bir birliği ve Şiiliğin derin dinsel ilkeleri üzerinde siyasi menfaatçilere ve gücün kötüye karşı direnişinin inşa edilebileceği bir ahlaki sağlam zemin, bir umut kaynağı sunmaktaydı ve birçoğu daha önce Taleghani ve Şeriatmedari'nin yaptığı gibi rejime karşı durmuşlardır.

Nihayetinde tüm bu mücadele 1979 yılından beri anayasanın altında yatan demokrasi ve dini otorite –velayet- ilkesi arasındaki çatışmayı yansıtmaktadır. Tutucuların korkuları dizginsiz bir özgürlük ve demokrasinin verilmesi durumunda İslami devrimin kendileri tarafından inşa edilen kurum ve kazanımlarının Batı'nın kültürel tesirinin altında süpürülüp yok olmasıydı. Reformcular ise bu din maskesi altında her türlü yolsuzluğu, rüşveti kendine şiar edinmiş kesimin alaşağı edilerek devrimin ilk yıllarındaki özgürlük ortamına geri dönmek istemekteydi.

Humeyni tüm muhalifleri tasfiye ettiyse de mevcut rejim içinden muhalif unsurları yeniden doğurmuştur. İran'da muhalif unsurları görmezden gelen ve İran'ı bir cam fanusta düşünenlere yönelik eleştirel bir cevap sunmayı amaçlayan çalışma, İran halkının özgürlük savaşından bir an bile vazgeçmeyeceğine inanarak, devrim Humeyni ve yandaşları tarafından dönüştürüldüyse de birden fazla İran olduğunu göstermeye çalışmıştır. Umulur ki, İran er ya da geç bu özgürlüğü bir daha vermemek üzere geri alacaktır.

EXTENDED SUMMARY

The Iranian people fought against the Shah dictatorships at home and against the imperialist states abroad for many years, and crowned this struggle with a revolution in 1979. Those with a more nationalistic tendency date the beginning of this struggle to 1953, when Mossadegh was overthrown, those with a more left-wing tendency date it to 1971, and those close to the ulema date it to the 1963 White revolution. Whichever historiography we use, the Iranian people, who have an unprecedented component in themselves, soon lost the environment of freedom they had expected with great hopes after their victory. In a short period of 2-3 years after the revolution, Iran entered the process of turning into a country isolated from the world and subject to stereotypical definitions, ruled by the oppression of the mullahs united around Khomeini. Imam Khomeini, who disabled almost all opposition elements in this process, turned the war with Iraq into a Shiite Islam struggle in his utopian world, and 100,000's of people lost their lives or were injured for this cause. As a result, a part of the Iranian people, especially the clergy who adopted the Secular jurisprudence of Islam and opposed Khomeini's Shiism, never gave up on the war of freedom and continued their struggle, which was left in their tracks, even if it was a trickle.

The Halabja massacre, the increasing US support for Iraq, and the dire results of the recent Iranian attacks caused Rafsanjani to share his changing attitude towards the war with Khomeini. Then, Khomeini handed over the responsibility of the commander-in-chief to Rafsanjani and instructed him to evaluate the situation in the war and take new steps towards the status of the operations carried out by Sepah and other armed forces. As a matter of fact, Rafsanjani, who visited the front and met with Sepah commander Muhsin Rizai, concluded that Sepah's enthusiasm in the first years had given way to demoralization and that it was not possible to provide the required equipment, and reported the situation to Khomeini in a letter. After the letter was discussed at length in face-to-face meetings, Khomeini stated that agreeing to end the war was worse than drinking poison for him, but that he would drink this poison-filled cup to please God Almighty and told Rafsanjani to gather the decision-makers in the country and support his decision to accept the ceasefire. He said he had to persuade him to give

it. Then, after a series of meetings, the ceasefire text was delivered to the UN. However, Saddam was determined not to end the war without getting a share of this war, for which he had been in heavy debt for 8 years. Ultimately, on July 22, an attack was launched along the entire front line from south to north. The most important of these attacks was the attack of 7000 people consisting of the People's Mujahideen on July 26. In the first stage, the advance of the troops, who were advancing with the help of the significant air support provided by Iraq, was stopped by ground forces and then led to them being hit by warplanes. Thus, although Saddam lost his last gamble, for Khomeini, this attack was only a preview of the massacre he would carry out inside before his death.

By 1988, Evin and Gohar Dasht in Iran were called the prisons of the revolution that ate its own children. Young people aged 20-30, most of whom were radical children of middle-class liberal parents, had been subjected to various tortures as punishment for their opposition to the ICP under various excuses, especially the cultural revolution, since 1981. Khomeini, who was angry with the attack of the People's Mujahedin living in Iraq, did not forget to burn the tears as well as the dry ones, and shortly before his death, he decorated his farewell with a massacre worthy of himself. On July 28, he issued a decree and decided that those who were in all prisons of the country and continued to support the hypocrites (People's Mujahideen) for declaring war against Allah would be sentenced to death penalty. Finally, the new doctrine of absolute custody bore its first fruit, and around 5,000 people were executed and buried in mass graves. The Imam (Khomeini) used these massacres, just as he used the hostage crisis, to create complicity among the leaders, to strengthen his renewed radicalism in the form of absolute custody, and to eliminate those with low commitment.

From this point on, the analysis of the reform movement, which will be discussed together with the characteristic features of the Iranian social structure and political culture in the period between 1989 and 2005, constitutes the main axis of our study. Although Rafsanjani and Khatami movements, which are a source of hope for the people due to their reform discourses despite coming from the Khomeini tradition, are often considered as a whole in the literature, they have sharp differences in political terms. For this reason, they will be analyzed under separate headings and compared based on the points where they unite and diverge.

In the first part of the study; The events that led to the rise of Rafsanjani, who was Khomeini's right-hand man and one of the main actors of the system established after his death, and who was called the reconstruction commander, and his reactions to it will be analyzed from an analytical perspective. Then, his attempt to solve the great expectations during his period of power on the basis of economic liberalism and the problems he encountered in this process will be discussed with his successes and failures in terms of dependent and independent variables. In the second part, the Khatami period, which was one of the main actors of Khomeini's cultural revolution but later focused on political and cultural liberalism rather than economic liberalism, by combining both religious and liberal elements on the basis of reform movements, will be discussed. In the conclusion section, a comparison will be made specifically for both leaders by trying to question the failure of the reform movement to succeed.

KAYNAKÇA

Abrahamian, E. (1982). *Iran Between Two Revolutions*, New Jersey: Princeton University Press.

- Abrahamian, E. (2002). Humeynizm: İslam Cumhuriyeti Üzerine Denemeler, Çev. Mehmet Toprak, İstanbul: Metis Yayınları.
- Adelkah, F. (2015). İran'da Modern Olmak, Çev. İsmail Yerguz, 2. basım, İstanbul: Metis Yayınları.
- Aktaş, C. (2004). Dünün Devrimcileri Bugünün Reformistleri, İstanbul: Kapı Yayınları.
- Akyıldız, M. (2009). "Hatemi Dönemi ve Sonrası İran'ın Sosyal ve Ekonomik Açından Karşılaştırılması", Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi,
- Alavi, N. (2005). We Are Iran: The Persian Blogs, New York: Soft Skull Press. Ansara, A. (2003). Modern İran Since 1921, Harlow: Pearson Education Press.
- Atacan, F. (2004). Değişen Toplamlar Değişmeyen Siyaset: Ortadoğu, İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Axworthy, M. (2020). Devrimci İran, Çev. Ali Karatay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Axworthy, M. (2016). İran: Aklın İmparatorluğu, Çev. Özlem Gitmez, İstanbul: Say Yayınları.
- Baktiari, B. (2005). "Dilemmas of Reform and Democracy in the Islamic Republic of Iran" Remaking Muslim Politics: Pluralism, Contestation, Democratication, Ed. by Robert Hefner.
- Bayır, E. (2000). "İran'da Reformistler Çıkmazda", Ankara Stratejik Analiz Dergisi, C. 1, No: 2, s. 1-24.
- Çakır, R, Oğuz S. (2000). Hatemi'nin İran'ı, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Dabashi, H. (2008). Ketlenmiş Halk, Çev. Emine Ayhan, İstanbul: Metis Yayınları.
- Kenan D. (2007). "AB-İran İlişkileri ve Parametreleri", TASAM, C. 2, S.17, s. 118-141.
- Göle, N. (2000). "İslamın Yeni Yüzleri", İslamın Kamusal Yüzleri, İstanbul: Metis Yayınları.
- Hunter, T.S. (1992). Iran after Khomeini, Washington, The Center for Strategic and International Studies.
- Khosrokhavar F, Roy O. (2018). İran: Bir Devrimin Tükenişi, Çev: İsmail Yerguz, 3. Basım.
- Oğuz, S. (2001). Gülümseyen İslam, İstanbul: Metis Yayınları.
- Wright, R. (2001). The Last Great Revolution: Turniol and Transformation in Iran, New York: Vintage.

TÜRKLERDE LİDERLİK VE TÜRK TOPLUMUNUN ATATÜRK'ÜN LİDERLİĞİNE BAKIŞI

Mutlu ADAK ¹

Özet

Çalışmada kadim bir kültüre sahip Türklerin devlet geleneğindeki önemli noktalar ele alınarak, Türk milletinin karakteri ve lider/kağan/hakan seçeceği kişide aradığı özellikleri dile getirilmiştir. Türk devlet geleneği içerisinde liderden beklenen yetenekler, liderde aranan özellikler örnekleriyle açıklandıktan sonra Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurucu lideri Mustafa Kemal Atatürk'ün önemli liderlik özellikleri verilmiştir. Bu şekilde geçmişten geleceğe aktarılan gelenekler içerisinde Türk lider tipi içerisinde Mustafa Kemal'in yerinin anlaşılması sağlanmıştır.

Çalışmadan çıkan sonuç değerlendirildiğinde Mustafa Kemal Atatürk'ün Türk milletinin bir ferdi olarak yetiştiği ortamın onda meydana getirdiği karakter özellikleri ve bağrından çıktığı kültürün taşıyıcısı olarak milletinin kendinden beklediği liderlik özelliklerini taşıdığı görülmüştür. Böylece Türk devlet geleneği içerisinde Türklerde liderde aranan özelliklerin günümüze kadar temel hususlarını koruduğu, sahiplenilen liderin yüceltildiği ve bu yüceltilen liderlerin sonuncusunun Atatürk olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk Devlet Geleneği, Türklerde Liderlik, Liderin Özellikleri, Atatürk.

LEADERSHIP in THE TURKS AND TURKISH SOCIETY'S PERCEPTION OF ATATÜRK'S LEADERSHIP

Abstract

In the study, the important points in the state tradition of the Turks, who have an ancient culture, were discussed and the character of the Turkish nation and the characteristics sought in the person to be elected leader / khan / khan were expressed. After explaining the talents expected from the leader in the Turkish state tradition and the characteristics sought in the leader with examples, the important leadership characteristics of Mustafa Kemal Atatürk, the founding leader of the Republic of Turkey, were given. In this way, the place of Mustafa Kemal in the Turkish leader type within the traditions transferred from the past to the future has been understood.

When the results of the study are evaluated, it is seen that Mustafa Kemal Atatürk, as a member of the Turkish nation, has the character traits created by the environment in which he grew up as a member of the Turkish nation and as the carrier of the culture from which he came out of his bosom, he has the leadership qualities that his nation expects from him. Thus, it is understood that the characteristics sought in the leader in Turks within the

¹ Doç. Dr. Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölüm Başkanlığı, mutlu.adak@adu.edu.tr

Turkish State Tradition have preserved their basic aspects until today, the leader who is embraced is glorified and the last of these glorified leaders is Atatürk.

Keywords: Turkish State Tradition, Leadership in Turks, Characteristics of the Leader, Atatürk.

GİRİŞ

Milletlerin tarihinde dönüm noktaları ve bu dönem noktalarında belirleyici rol oynayan insanları vardır. Bu insanlar o toplumun tarih akışına damgalarını vururlar. Genellikle bu kişiler olağan dışı şartların insanlarıdır, toplumlar onlara lider, der (Vahapoğlu, 1998: 649). Bu nedenle liderler kişisel vasıfları ile belirli zamanlarda şartların sağladığı imkân ve fırsatlar sayesinde ortaya çıkmaktadır (Dönmezer, 1991: 22).

“Türk Devlet Geleneği” incelendiğinde Türk milletinin kaderinde liderlerin önemli bir yeri olduğu görülmektedir. Türklerde, özellikle Mete Han’dan başlayan karizmatik bir liderlik anlayışı hâkimdi² ve gelenek diğer Türk devletlerinde devam ederek günümüze kadar miras ve devlet geleneği olarak yaşamıştır. Liderin / Hakanın Türklerde tahta oturması önce ilahi (Gök Tanrı) takdirle sonra da halkının onu kabul etmesi ile olmaktadır (Ögel, 2016: 67 vd.). Çünkü Türkler, vatanlarına çok bağlıydı (Togan, 1981: 106). Bunu Köl Tegin yazıtında “*Yurt tutacak yer Ötüken Dağları imiş*” ve Barık yazıtında; “*Gökte güneşe ve yeryüzündeki yurduma doymadım*”, şeklinde ifade edildiği görülmektedir (Aydın, 2022: 126-127). Türkler, bu kutsal toprağı idare edecek kişinin de Tanrı tarafından görevlendirildiğine inanır ve onda kendilerindeki gibi toprağı/vatana dair aynı hislerin var olduğuna emin olmak isterlerdi.

Bir toplumun genel özelliklerini ve devlet geleneğini tanımak için o toplumun liderine verdiği önemi, liderinde hangi özellikleri aradığını incelemek gereklidir. Nitekim Amerika’nın 1932-1933 yılları arasında Türkiye büyükelçiliği yapan Charles H. Sherrill bir konuşmasında; “*Büyük adamlar yetiştiren bir ırk, herhalde büyük ırktır. Bir kavmi anlamak için, onun ırkını, liderlerini tetkik etmekten daha iyi vasıta yoktur. Bugün herhangi bir yerde, kendisinden üstün bir devlet adamı bulunmayan Mustafa Kemal gibi büyük, liyakatli bir zatı Türkler yetiştirdiler. Türkiye’yi tetkik etmek için arayacağımız en iyi yol, onun başındaki zatla işe başlamak; kurtarıcı ve millî kahraman olduğu kadar, dünya ölçüsünde devlet adamı olan Cumhurreisini tetkik etmektir,*” diyerek meseleye yaklaşmıştır (Yalçın ve Çetin, 1999: 1033). Buradan

² “*Boy büyüklerinin faydalandıkları gelenek, otorite, saygı ve iktidarın hâkimiyetini görüyoruz. Ama hiçbir yerde günümüzdeki gibi başkalarını yönetmek ve onların idaresini zorla kendi doğrultusuna çekmek için silahlı askeri birlikler, hapishaneler ve diğer vasıtalarla malik sistematik yönetimlerin çıkar ve amaçları uğruna daima zorlayıcı ve baskıcı teşkilatlara sahip olmak maksadıyla gruplaşan münferit insan zümreleri göremiyoruz.*” (Gumilev, 2013: 87).

hareketle Türk milletinde liderin özellikleri nelerdi? Sorusunu Hunlardan başlayarak cevaplamak gerekmektedir.

Türk Milletinde Liderin Özellikleri

Hun Devleti, Türk devletlerinin ilki olarak kabul edilmektedir. Hun Devletinin getirdiği sistem özellikle askeri ve idari teşkilat sistemi daha sonra kurulan Türk devletleri için bir örnek oluşturmuştur. Özellikle Hun Kağanı Mete Han'ın başarıları dikkat çekmektedir. “*Onun en büyük başarısı bütün Türkistan coğrafyasını ve Türk kavimlerini bir araya getirmiş olması*” ve Türklere, *millet olma bilinci* vermiş olmasıdır (Ögel, 2020: 51). Mete Han'dan itibaren başlayan Türk akınları bir cihan hâkimiyeti düşüncesine dönüşmüştür. Maalesef bazı batılı tarihçiler bu gerçeği görememiş Türk akınlarını birer yağma faaliyeti olarak düşünmüşlerdir. Hâlbuki bu olgu bir cihangirlik telakkisinin neticesidir. Bu akın ve fetihler belirli bir plan dâhilinde yapılarak doğudan batıya önemli toprak parçalarının adım adım fethini içeren büyük bir mefkûrenin stratejik adımlarını oluşturmaktaydı (Togan, 1981: 115 vd.). Göktürk Kağanının Bizans İmparatoruna yazdığı mektupta dile getirdiği: “*Yedi milletin efendisi ve yedi memleketin hâkimi büyük kağandan Romalıların kralına*”, şeklindeki ifade Türk hakanlarının cihan hâkimiyeti düşüncesini ortaya koymaktadır (Erdemir, 2003: 13).

Mete Han, Türk kavimlerini bir insan vücudu gibi bir başla hareket eden bir millet ve ordu halinde teşkilatlandırmıştır. Bunu Çinli tarihçi Shi Ji'nin kayıtlarında da görmek mümkündür: “*Bütün bir ülke yönetimi tek vücut halindedir*” (Otkan, 2018: 74). Hun Devletinin ortaya koyduğu bu yapı bir nevi gelenek olmuştur (Akyüz, 2002: 69-70). Böylece, Hun Devletiyle ortaya çıkan bir “*Türk Devlet Geleneği*” söz konusudur.

Devletsiz yaşayamama ya da devlet kurmak için gösterilen aşırı özveri Türk milletinin teşkilatçı yeteneğini göstermektedir. Bu bağımsızlık duygusunun temeli Türk kültüründen kaynaklanmaktadır: “*Bozkırlı Türk önce her zaman yer değiştirmek imkânına sahipti.*” Üstelik “*at ona sürati, güveni ve hükmetme ruhu veriyordu*” (Kafesoğlu, 1998: 233-234). Böylece bağımsızlık ve teşkilatçılık Türk kültürünün ana karakter özelliklerinden biri haline gelmiştir. Zaman içerisinde Türk Milleti devlet halinde özgür ve bağımsız yaşamaya alışmıştır ve bundan vazgeçmemiştir. Bu durum, Mehmet Akif'in Milli Marşımızda dile getirdiği gibi “*Hangi çılgın bana zincir vuracakmış şaşarım*” deyişiyle Türk Milletinin çağlar boyunca özgürlük, bağımsızlık ve egemenlik gibi unsurlara ne kadar düşkün olduğunu göstermektedir.

Türk Milletinin tarihi incelendiğinde gerçekten de Türk toplumları fırtınalı bir tarihe sahiptir. Türkler mekân, din ve uygarlık değiştirmiş, birçok defa kendisinden nüfus bakımından çok kalabalık toplumlarla mücadeleye girmiş fakat bütün bu baskın ve etkili durumlara rağmen dilini, devletini ve milli kimliğini muhafaza etmesini başarmıştır (Akyüz, 2002: 75).

Türk devlet geleneğinin temel öğelerinden bazıları: 1) Kut, 2) Egemenlik, 3) Örgütlenme, 4) Lider-halk bütünleşmesi, 5) Toprak yani vatan, 6) Töre yani yasadır. Bu devlet geleneğinde “*Kut alma, Kutlu olmak*” şartı önceliklidir. Hükümdarlar, kağanlar *Tanrı'nın lütfuyla hakan* olabilmektedir. Bu nedenle Tanrı'nın izni ile baş olan, kağan olan kişiye bağlılık esas tutulmuştur. Kağanın yönetimi “*semavi takdirle*” olduğu için bu kutsal yöneticilerin yani Kağan/Han/Hakan'ın kanı akıtılamazdı, ancak boğularak idam edilebilirdi (Golden, 2002: 119-120). Bu şekilde İskitlerde, Hunlarda, Göktürklerde, Uygurlarda ve diğer Türk devletlerinde gördüğümüz Hakanlar, Kağanlar, Kut sahibi karizmatik liderlerdi. Liderliklerinde Tanrı'dan gelen bir kutsallık olduğu için “*Lideri yüceltmek*” Türk toplumunun en önemli özelliklerinden birisi olmuştur (Akyüz, 2002: 75). Türklerde günümüze kadar da en az değişmeye uğrayan toplumsal değerlerin başında bu özellik gelmektedir.

Orhun Kitabelerinde “kut” ile ilgili ifadeler nettir: “*Tanrı, il veren Tanrı, Türk milletinin adı sanı yok olmasın, diye beni Kağan olarak oturttu.*” “*Tanrı buyurduğu için, devletim ve kısmetim var olduğu için ölecek milleti diriltip besledim.*” (Ergin, 1999: 7, 17 ve 19)

Türk devlet geleneğinde ilk önemli kaynak olan Orhun Kitabelerine göre Hakan yani Kağanlar *Bilge* olmalıdır ve *Alp* olmalıdır. Yani hem bilge hem savaş sanatına hâkim olmalıdır (Gömeç, 2006: 56-57). Milleti sevmeli ve halkı için çok çalışmalıdır. Bu konuda kitabelere bakılacak olursa, liderlerin Alplüğünü şu şekilde vurgulandığı görülmektedir: “*İllyi, ilsizleştirdik; kağanlıyı, kağansızlaştırdık; dizliye, diz çöktürdük; başlıya, baş eğdirdik!*” (Ergin, 1999, 13). Halkı için çok çalışan milletini özünden çok seven liderler olarak Bengü taşa / Orhun Abidelerine şunları naksettirmişlerdir: “*Az milleti çok kıldım, çıplağı giydirdim, Açı tok kıldım. Gündüz oturmam, gece uyumadım*”(Ergin, 1999: 19).

Türk hükümdarlarının “*cihan hâkimiyeti ve dünya nizamı mefkûreleri*” onları milleti ve tebaalarını korumak, beslemek ve umumi ihtiyaçlarını gidermek vazifesi ile mükellef kılıyordu. Bu karizmatik hâkimiyetin başlıca özelliklerinden biri de kağanın görevinde liyakat sahibi olmadığı durumlarda otoritesini kaybetmesiydi (Gömeç, 2006: 43). Öyle ki kağan, askerini, halkını beslediği, giydirdiği ve refahını sağladığı takdirde sevilip hürmet görmüştü (Golden, 2018: 79). Bu vazifelerini yerine getirmeyen kağanın Kut'unun Tanrı tarafından geri alındığına

inanılırdı. Göktürklerde vazifelerini yerine getirmeyen İnal Kağan 716 yılında tahttan indirilmişti (Taşağıl, 2020: 59).

Dede Korkut Destanlarında da bu geleneğin devamı görülmektedir. Dede Korkut Destanlarından birinde bir Oğuz beyi der ki: “*Aç görsem doyurdum, yalnızca görsem donattım; tepe gibi et yığdırdım, göl gibi kıımız sağdırdım.*” (Turan, 2005: 122). Sözlü anlatı kültürünün ürünü olanlar destanlar her milletin tarihinde önemli dönüm noktalarını içeren o ulusun ortaya çıkışını, var olma mücadelelerini anlatan olayları içerir. Destanlar milletin karakterini veren önemli temel kaynaklardır. Bir nevi destanlar milletlerin karakterini ortaya çıkarmaya yarayan sözün arkeolojisidir (Binyazar, 2008: 90). Türk Milletinin ve milletin liderden beklediği özelliklerin Dede Korkut Destanlarında verildiği görülmektedir. Destanlar incelendiğinde “*açı doyurmak, çıplağı giydirmek, töreyi yaşatmak, milletin refahını ve güvenliğini sağlamak*” liderden beklenen hizmetlerdir. Ayrıca “*cesur, alp ve savaşçı*” yeteneklerinin iyi olması liderde olması gereken niteliklerdir.

Bunun dışında siyasi bir vasiyetname niteliği de taşıyan *Orhun Kitabeleri* “*İl tutma*” yani “*devlet kurma*”, devlet düzenini sağlama, güçlü bir millet olarak Türk milletinin varlığını devam ettirme ve devletin bekası ülküsü gibi konuları işlemektedir (Öztürk, 2001: 96-106). Özellikle kağanların tahta oturunca ilk iş olarak ülkeyi ve töreyi düzenlemeleri Köl Tegin anıtında şu şekilde dile getirilmiştir: “*Tahta oturup Türk halkının ülkesini ve töresini tutuvermiş, düzenleyivermişler*” (Aydın, 2022: 367).

Türk milletinin ve liderlerinin diğer önemli özelliği ise “*Asker-Ordu Millet*” oluşudur. “*Her Türk asker doğar*” ve “*Türk at üstünde doğar ve ölür*”, gibi atasözleri bunun yansımasıdır. Dede Korkut gibi destanlar incelendiğinde çocuklar koyunlara at gibi bindiği, talim yapar ve ok attığı görülmektedir. Bugün dahi askere Türk gençleri düğünlerle, toylarla gönderilmektedir, bu denli askerlik mesleğine ve vazifesine bağlı başka bir millet yoktur.

Türk devlet geleneğinde Türk’ün özellikle “*Töre*”si önemlidir. Töre yazısız bir anayasadır. Töre bozulursa devlet bozulurdu. Bu yüzden XI. yüzyıldaki Türk devlet geleneğinin kıymetli eseri Kutadgu Bilig’de ifade edildiği gibi “*İl gider Töre kalır*”dı. Yine bu konuda diğer önemli kaynak Muharrem Ergin’in ifadesi ile “*Bir kavmi bir millet yapabilecek eser*” değerinde olan Orhun Kitabeleri incelendiğinde töresini unutanların, ihmal edenlerin, ilini, milletini terk ederek Çin’de kaybolup Çinlileştikleri anlatılmıştır (Ergin, 1999: 5).

Türklerin yazılı ve sözlü kaynakları arasında yer alan kaynaklarda biraz önce verilen önemli öğeler; “*Kut sahibi olma, bilge olma, savaş sanatına hâkim olma, teşkilatçı olma, milletini çok sevmek, eli açık olma ve çalışkan olma*” şeklinde sayılabilir.

Türk Milletinin Gözünde Mustafa Kemal Atatürk'ün Değeri ve Liderliği

Bu bilgilerle Türklerdeki liderliği özetledikten sonra Mustafa Kemal nasıl yetişti, fikir dünyasını neler şekillendirdi ve *Türk* milletinin gözünde değeri, liderliği nasıl karşılık bulmuştu? sorusuna cevap verilebilir.

Doğduğu topraklar Selanik'ti. Selanik Osmanlı'nın batı ucu, sürekli isyanların ve toprak kopuşlarının yaşandığı bir coğrafyadır. “*Coğrafya kaderdir*” sözü tam da burada karşılığını bulmaktadır. Coğrafya, Mustafa Kemal'in de kaderini çizmiştir. Selanik önemli bir ticaret ve liman kenti idi. Sefarad Yahudileri, II. Beyazıt zamanı gelmişti, şehirde önemli bir Rum ve Yahudi nüfusu bulunmaktaydı. Bu mevcut durum hem bilgi ve azınlıkları tanıma açısından Mustafa Kemal için bir fırsat oluşturmuş hem de milliyetçi duygularını güçlendirmişti. Fikir dünyasının şekillenmesinde doğduğu kent Selanik bu açıdan önemli bir kazanım olmuştur. Çocukluğunda sokağa çıktığında üniformasıyla dikkat çeken Osmanlı askerlerini sürekli görmüştü. Mustafa da bu etkin altında her Türk çocuğu gibi asker olacağını, demişti. Asker olma hayaliyle büyümüştü. Babası daha o çocukken vefat etmişti. Dünya tarihi incelendiğinde liderlerin hep bu şekilde sıkıntılı hayatlarının olduğu dikkat çekmektedir. Kendini ülkesine ve milletine adan Mustafa Kemal'in lider bir kişi olmasının en büyük etkenlerinden biri, babasını küçük yaşta kaybetmesidir (Aslan, 2009: 5).

Mustafa, annesi istemese de askeri sınavları kazanıp askeri Rüştiye okuluna girmişti. Bu tercihi onun *alp ve savaşçı lider* olma özelliğini kazandıracak bir tercih olmuştur. Mustafa, Selanik Askeri Rüştiye'sine 1894 yılında başlamıştır. Bu mektebe girişi şu şekilde olmuştur; Mustafa, bir gün keyifli bir şekilde eve gelmiş, annesi de bu sevinçli farklı halini fark etmiştir. Mustafa da Askeri Rüştiye sınavına girdiğini söylemiştir. Bu duruma Annesi Zübeyde Hanım'ın canı sıkılmıştır. Bunun nedeni incelenecek olursa, Mustafa, altı kardeşi. İki abisi vardı Ahmet ve Ömer. İki abisi 1883 yılında o daha bebekken salgın hastalık (difteri) nedeniyle vefat etmiş, Fatma ablası da o doğmadan aynı hastalıktan daha 4 yaşında vefat etmiştir. Mustafa'dan sonra Makbule ve Makbule'den 4 yıl sonra doğan küçük kardeşi Naciye ise 12 yaşında hayatını kaybedince, ailede sadece Mustafa ile Makbule iki kardeş olarak kalmışlardı. Çocukluk günleri, en küçük kardeş Naciye'nin ölümüyle bozulmuştu (ataturkansiklopedisi.gov.tr, 2023). Mustafa Kemal, Zübeyde Hanım'ın tek erkek ve en büyük evladıydı. Babası da vefat ettiği için ona olan

sevgisi daha çok fazla artmıştı. Osmanlı Devleti'nin parçalanma sürecinde Zübeyde Hanım bir anne olarak hayattaki son oğlunu da bir savaşta kaybetmek istememiştir. Zübeyde Hanım bu nedenle onun asker olmak için sınava girmesine üzülmüştür. Kederlenen annesini Mustafa teskin etmek için doğumunu ona sormuştur. Demişti ki “*Ben doğduğumda babam sana ne hediye etti.*” Annesi de “*Baban kılıcını hediye etti*”, demiştir. Mustafa ise “*babam bu kılıcı ne yaptı,*” demiş Annesi de beşiğinin üstüne koyduğunu ifade etmiştir. Mustafa da bu cevabı alınca “*Demek ki bak Anneciğim benim asker olmam kaderimde varmış, Babam da bunu istemiş. Şimdi de asker olacağım,*” diyerek annesini teselli etmiş ve gönlünü almıştır. Burada Türklerde görülen şekliyle bir “kut” ve “Tanrı’nın takdiri” ile Mustafa’nın kaderinin bir asker-lider olarak yazıldığı anlaşılmaktadır.

Selanik Askeri Rüştîye yıllarında çalışkanlığı ve zekâsıyla Mustafa dikkat çekmiştir. Matematik öğretmeni Mustafa Sabri, onu çalışkanlığı ile takdir etmiş ve okulda iki matematikçi Mustafa ün salmıştır. Bu durumda yani isim karışıklığı karşısında matematik öğretmeni Mustafa Sabri, Mustafa’ya “*Senin adın artık Mustafa Kemal olsun,*” demiştir (Aslan, 2009: 7). Kemal, olgun demektir. Yaşıtlarına göre yetimliğin, evde tek ve en büyük erkek evlat olmanın getirdiği olgunluğa küçük yaşlarında erişmiştir; Mustafa. Bu isim verme olayından sonra Mustafa artık, yavaş yavaş Mustafa Kemal olarak anılmaya başlanacaktır.

Mustafa Kemal, askeri liseyi, Manastır Askeri İdadisinde okumuştur. Manastır o dönem “konsoloslar şehri” olarak ün salmıştır. Çünkü Osmanlı Devleti’nin batıdaki en önemli şehirlerinden biri olarak yabancı konsoloslukların hemen hemen hepsi bu şehirdeydi. Bu nedenle entelektüel ve diplomatik açıdan belli bir seviyede olan bir şehirdi (Öztunç, 2020). Bu durum ve ortam Mustafa Kemal’in düşünce ve kültür hayatını da olumlu etkilemiştir. III. Selim’den itibaren kurulan askeri okullarda Fransızca yabancı dil olarak verilmekteydi. Mustafa Kemal de Fransızcası iyi bir öğrenciydi. Bu şekilde Fransız aydınlarını okumuş, Fransızca gazeteleri Manastır’daki bu kültürel ortamın etkisiyle daha rahat takip etmişti. Savaşlar, isyanlar, Meşrutiyet gibi konular Osmanlı aydınlarının önemli gündem konularıydı. Bu konular Manastır’da Mustafa Kemal gibi öğrencilerin de gündemini oluşturmaktaydı. Çünkü bir askeri okul olarak Fransız İhtilali sonrası başlayan milliyetçilik akımı etkisiyle gelişen isyanlar okul komutanlarını ve öğrencilerini sürekli tedirgin etmekte ve bu konuya kafa yormalarına neden olmaktaydı.

Mustafa, harp akademisini İstanbul'da okumuştur. Akademi'de de bu konular ilgisini çekmeye devam etmiş, sürekli okumuş, arkadaşlarıyla tartışmış, başkentte Osmanlı Devleti'nin nabzını tutmuştur.

O dönemin komutanlarından Asım Gündüz bu hususa dikkat çekerek; *“Gerek Harbiye’de, gerek Harp Akademisi’nde bir şey dikkatimi çekti. Doğu illerinden ve Anadolu’dan gelen arkadaşlar, İstanbullular gibi, yalnız dersleri ile meşguldüler. Sadece Manastır İdadisinden Harbiye’ye gelen arkadaşlarımız daha çok uyanık, daha çok Batı’ya dönüktüler. Onlar, derslerinin dışında, memleketin meselelerini de tartışıyorlar, bu konuda fikir ileri sürüyorlardı. Mustafa Kemal de bunlardandı,”* demiştir (Haytoğlu, 1998: 1141). Buradan yaşadığı coğrafya ve ortamın Mustafa Kemal’in karakterini şekillendirdiği anlaşılmaktadır. Bu hikâyede de ifade edildiği gibi Mustafa Kemal atası Fatih Sultan Mehmet gibi aylarca *Kızıl Elması* için kafa yormuştur. Fatih Sultan Mehmet’i gece gündüz uykusuz bırakan Kızıl Elması: İstanbul’dur. Mustafa Kemal’in Kızıl Elması ise 1905 yılında Harp Akademisinden mezun olduktan sonra Şam’a gitmeden önce arkadaş çevresiyle yaptığı bir toplantıda söylediği *“Bu dava, yıkılmak üzere bulunan bir imparatorluktan önce bir Türk Devleti çıkarmaktır.”*

Giriş kısmında ifade edilen nokta hatırlanacak olursa Türkleri bir araya toplayıp örgütleyen ve millet olma bilinci veren Mete Han’dı. Göktürkler zamanında ise İltiş Kağan, esarete düşen Türkleri, yıkılan Göktürk Devletini yeniden canlandırmak için MS. 681 yılında 17 arkadaşı ile birlikte harekete geçmiştir. Başarıya ulaşan İltiş, Ötüken merkez olmak üzere II. Göktürk Devletini kurmuştur.

Mustafa Kemal de İltiş Kağan gibi parçalanmakta olan bir imparatorluktan milletini teşkilatlandırarak yeni modern bir Türk Devletinin kurucusu olmuştur. Bağımsızlığını Çin’e karşı yitiren Türkleri toplayıp teşkilatlandıran ve bağımsızlığa ulaştıran İl kuran yani devleti tekrar kuran Kağanına Türk Milleti milletini derlediği, yeniden toparlayıp ilini, devletini kurduğu için *“İltiş”* demiştir. Aynı şekilde İngilizlere, Fransızlara, Ermenilere ve Yunanlılara karşı milletini teşkilatlandırıp bağımsızlığa kavuşturduğu için Türk Milleti de hem haklı olarak, hem de geçmişten itibaren devam ettirdiği *“liderini yüceltme”* geleneğinin bir yansıması olarak, Mustafa Kemal’e *“Atatürk”* demiştir.

Mustafa Kemal de Mete Han gibi Türk milletini teşkilatlandırıp (Genelgeler, Kongreler ve Büyük Millet Meclisi yoluyla) halkı tek bir devlet altında toplamış, Türk halkına millet olma bilincini yeniden kazandırmış ve Türk devlet geleneğini devam ettirmiştir.

Millî Mücadele dönemi incelendiğinde Mustafa Kemal'in liderliğinin iki yönü ön plana çıkmaktadır. Millî Mücadele'deki temel motivasyon düşmanın yurttan atılması, vatanın bağımsızlığının kazanılmasıydı. Sonrasında ise bağımsızlığa kavuşturulan Anadolu'nun modern bir devlet yapısına kavuşturularak devletin bekasının sağlanmasıydı. Atatürk'e göre asıl olan Türk milletinin onurlu bir biçimde yaşamasıydı. Bu da ancak tam bağımsızlıkla mümkündü. Yabancı bir devletin koruma ve desteğini kabul etmek, yani *manda* sistemi bağımsızlıktan yoksun olmak demek, diğer devletler karşısında uşak durumuna düşmek demektir. Onun bir konuşmasında “*Daha İstanbul'dan hareket etmeden önce kafamda oluşan düşünce, millet egemenliğine dayalı kayıtsız şartsız bağımsız yeni bir Türk devleti kurmak düşüncesi idi.*” demesi 19 Mayıs 1919'da Anadolu'ya niçin ayak bastığını net bir biçimde açıklamaktadır (Genç, 2014: 40).

Orhun Kitabelerinde ifade edildiği şekliyle her Türk Hakanı gibi Mustafa Kemal de Türk milletine çağdaş dünyada hak ettiği konumu vermek istemiştir. Milletinin “özgür milletler” gibi layık olduğu seviyede yaşaması için çabalamıştır. Türk milletinin yükselmesi için çalışmış, Türk Milletinin adı sanı yok olmasın, varlığı ilelebet devam etsin diye milletine layık bir yönetim kurmuştur. Göktürk Kağanı İşbara, Çin kaynaklarına yansıdığı şekliyle halkının kalbini kazanmıştı. Böylece kuzeydeki kavimlerin hepsi onun buyruğu altında birleşmişti (Ögel, 2016: 135). Mustafa Kemal'in de Türk Milletinin kalbini kazandığını ve halkının onu lider olarak seçtiği gösteren birçok örnek bulunmaktadır. Bunun için çalışmanın sınırlarını aşmadan bir örnek verilecektir.

Manevi kızlarından ilk Türk kadın pilot Sabiha Gökçen'in anlattığı bu anıda (Gökçen, 1986: 316-317) Orman Çiftliğinde atları ile bir gezintiye çıktıkları bir sırada yaşlı bir kadına rastlamışlardır³. Yaşlı kadın ile Mustafa Kemal Atatürk'ün sohbeti Anadolu'da XX. yüzyılda

³ Mustafa Kemal Paşa nereden gelip nereye gittiğini kadına soru sormuştur. Konuşma sırasında Mustafa Kemal Paşayı hiç görmemiş bu kadın şunları söylemiştir:

— Ben Sincan'ın köylerindenim bey, otun güç bittiği, atın geç yetiştiği kavruk köylerinden birindenim. Bizim muhtar bana bilet aldı trene bindirdi, kodum Angara'ya geldim.

— Muhtar niçin Ankara'ya gönderdi seni?

— Gazi Paşamızı görmem için. Başını pek ağrıttım da.... Benim iki torunum gâvur harbinde şehit düştü. Memleketi gâvurdan kurtaran kişiyi bir kez görmeden ölmeyeyim diye hep dua ettim durdum. Rüyalarım girdi Gazi Paşa. Ben de gün demeyip muhtara anlatınca, o da bana bilet aliverip saldı Angaraya, geceleyin geldim. Yolu neyi de bilemediğimden işte akşamdan beri böyle kendimi ordan oraya vurup duruyom bey.

— Senin Gazi Paşa'dan başka bir isteğin var mı?

Kadının birden yüzü sertleşti.

— Tövbe de bey, tövbe de! Daha ne isteyebilirim ki... O bizim vatanımızı gurtardı. Bizi düşmanın elinden kurtardı. Şehitlerimizin mezarlarını onlara çiğnetmedi daha ne isteyebilirim ondan? Onun sayesinde şimdi istediğimiz gibi yaşıyoruz. Şunun bunun gâvur dölünün köpeği olmaktan onun sayesinde kurtulmadık mı? Buralara bir defa yüzünü görmek, ona sağ ol

yaşayan Türk Milletinin liderine verdiği önemi, onu sahiplenmesini ve ona karşı kurtarıcı gözüyle baktığını göstermektedir. Tarih boyunca milleti korumak, açığıydirmek, milleti gözetmek ve milletin refahını sağlamak Türk liderlerinin temel özellikleri olmuştur. Bunun karşılığında da Türk Milleti liderini sahiplenmiş, ona saygı duymuş ve yüceltmıştır.

SONUÇ

“*Bilge, alp, liyakatli, harp sanatına hâkim, kutlu, cesur, çalışkan, halkını gözetten ve koruyan*” niteliklerine sahip liderleri Kağan/Hakan/Han olarak seçen Türkler bu geleneğini yüzyıllardır sürdürmüştür. Kut’a sahip Türk Hakanı milleti tarafından da yüceltilmiş ve sahiplenilmiştir.

Mete gibi askerî ve teşkilatçı liderliği ile Millî Mücadeleyi başarıya ulaştıran; İleriş Kağan gibi dağılmakta/dağılmış olan milleti örgütleyip, teşkilatlandırarak birleştirici bir lider ve Fatih Sultan Mehmet gibi milleti ve devleti geleceğe taşıyacak, devletin bekasını sağlayacak köklü yenilikleri gerçekleştirerek dönüştürücü lider olan Mustafa Kemal Atatürk, üstün vasıfları ile “*Türk Devlet Geleneği*”ndeki eşsiz yerini almıştır.

Geçmişten geleceğe gelenekselleşen Türk lider tipinin tüm özelliklerini karakter olarak taşıyan Mustafa Kemal, Türk milletinin yetiştirdiği ve Türk milletini teşkilatlandırıp bağımsızlığa ulaştırdığı için “*Atatürk*” soyadını almayı fazlasıyla hak etmiş bir liderdir.

KAYNAKÇA

- Akyüz, H. (2002). *Kutadgu Bilig’de Sosyo-Pedagojik ve Siyasal Söylem*, Erzurum: Eser Ofset.
- Aslan, T. (2009). “Mustafa Kemal’de İnkılâp Düşüncesinin Oluşumu ve Gelişimi”, *ERDEM Dergisi*, Sayı: 53, 1-22.
- Aydın, E. (2022). *Eski Türklerde Gündelik Hayat*, İstanbul: Kronik Yayınları.

paşam! demek için düştüm. Onu görmeden ölürsem gözlerim açık gidecek. Sen efendi bir adama benziyon, bana bir yardım ediver de Gazi Paşayı bulacağım yeri deyiver.

Atatürk’ün gözleri dolu dolu olmuştı, çok duyulandığı her halinden belliydi. Bana dönerek,
— *Görüyorsun ya Gökçen, işte bu bizim insanımızdır... Benim köylüm, benim vefalı Türk anamdır bu.*
(Sabiha Gökçen) Attan indim. Yaşlı kadının elini tuttum.

— *Anacığım dedim, sen gökte aradığını yerde buldun, rüyalarını süsleyen, seni buralara kadar koşturan Gazi Paşa işte karşında duruyor.*

Köylü kadın bu sözleri duyunca şaşkına döndü. Elindeki değneği yere fırlatıp, Atatürk’ün ellerine sarıldı. Görülecek bir manzaraydı bu. İki de ağlıyordu. İki Türk insanı biri kurtarıcı, biri kurtarılan, ana oğul gibi sarmaş dolaş ağlıyorlardı. Yaşlı kadın belki on defa öptü Ata’nın ellerini. Ata da onun ellerini öptü. Sonra heybesinden küçük bir paket çıkarttı. Daha doğrusu beze sarılmış bir köy peyniri. Bunu Atatürk’e uzattı;

— *Tek ineğimin sütünden kendi ellerimle yaptım, Gazi Paşa, bunu sana hediye getirdim. Seversen gene yapıp getiririm.*
Paşa hemen orada bezi açıp peyniri yedi. Çok beğendiğini söyledi. Sonra birlikte köşke kadar gittik. Oradakilere şu emri verdi;

— *“Anamızı alın burada iki gün konuk edin. Sonra köyüne götürün. Giderken de kendisine iki inek verin, armağanım olsun.”*
(Gökçen, 1986: 316-317)

- Dönmezer, S. (1991). “Atatürk Liderliğinin Sosyopsikolojik Analizi”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* Cilt: 8, Sayı: 22, 15-32.
- Erdemir, H. P. (2003). *VI. Yüzyıl Bizans Kaynaklarına Göre Göktürk-Bizans İlişkileri*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Ergin, M. (1999). *Orhun Abideleri*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Genç, R. (2014). “Meşrutiyet Dönemi Fikir Akımları ve Atatürk”, *Cumhuriyet’in İlanının 90’ıncı Yılında Atatürk ve Cumhuriyet Sempozyumu 23 - 24 Ekim 2013 Bildiri Kitabı*, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 35-43.
- Golden, P. B. (2002). *Türk Halkları Tarihine Giriş*, Çev.: Osman Karatay, Ankara: KARAM Yayınları.
- Golden, P. B. (2018). *Dünya Tarihinde Orta Asya*, Çev.: Yahya Kemal Taştan, 3. Baskı, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Gökçen, S. (1986). “Atatürk ve Gençlik”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: II, Sayı: 5, 311-318.
- Gömeç, S. (2006). *Türk Kültürünün Ana Hatları*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gumilev, L. N. (2013). *Hunlar*, Çev.: D. Ahsen Batur, 5. Baskı, İstanbul: Selenge Yayınları.
- Haytoğlu, E. (1998). “Cumhuriyet, Türk Tarihindeki Gelişimi ve Atatürk”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 14, 1136-1149.
- <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/makbule-atadan-1885-1956/?pdf=3940> Erişim tarihi: 10.11.2023.
- Kafesoğlu, İ. (1998). *Türk Millî Kültürü*, 17. Baskı, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Otkan P. (2018). *Tarihçinin Kayıtları’na (Shi Ji) Göre Hunlar*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Ögel, B. (2020). *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 5. Baskı, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını.
- Öztunç, H. B. (2020). *Tanzimat Döneminde Bir Rumeli Şehri Manastır Sosyo-Ekonomik Yapı (1839-1876)*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Öztürk, A. (2001). *Ötüken Türk Kitabeleri*, Ankara: MEB Basım Evi.

Taşagıl, A. (2020). *Bilge Türk Tonyukuk*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

Togan, A. Z. V. (1981). *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, 3. Baskı, İstanbul: Enderun Kitabevi.

Turan, O. (2005). *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul: Ötüken Yayınları.

Vahapoğlu, H. (1998). “Atatürk ve Liderlik”, *ERDEM Dergisi*, Cilt: 11, Sayı: 32, 647-658.

Yalçın, E. S., Çetin, A. (1999). “Türklerde Liderlik Geleneği ve Atatürk”, *ERDEM Dergisi*, 11(33), 1029-1036.

TUĞGENERAL ZİYA YERGÖK PAŞA, ENVER PAŞA VE 9'UNCU KOLORDU KURMAY BAŞKANI ŞERİF BEY'İN ANILARINDA “SARIKAMIŞ HAREKÂTI”

Adil Adnan ÖZTÜRK ¹

Özet

Tuğgeneral Ziya Yer Gök Paşanın 1950 yılına kadar gelen ve bin sekiz yüz sayfa tutan anılarının kısa bir özeti ilk kez emekli öğretmen Osman İlker tarafından yayınlandı (İlker, 1992). Sayın İlker'le ilk kez Aydın'da yayın yapan ve ortak yazarlık yaptığımız yerel bir gazetede tanıştık. Zamanla dostluğumuz gelişti. Osman Bey Ziya Paşa'nın kendi el yazısıyla yazdığı içinde çok iyi çizimlerin de bulunduğu anılarını bir tarihçi olarak yayımlamam için bana verdi. Ben de anıların yayımlanması için ailesinden izin alınması gerektiğini kendisine bildirdim. Ziya Yergök Paşa'nın oğlu Dr. Nurullah Yergök Bey'den izin almak için Balıkesir'e gidildi ve 21 Haziran 2001 tarihinde kendisinden gerekli İzin alındı.

Ziya Paşa'nın anıları pek çok açıdan diğer anılardan farklıydı. Ziya Paşa anılarında bizzat yaşadığı olaylara, durumlara bir tarihçi, asker, sosyolog ve edebiyatçı gözüyle bakıyor, olayların geçtiği coğrafyayı, bu coğrafyada yaşayan insanların sosyal ve kültürel yapılarını iyi betimleyerek analiz ediyordu.

Anılar elimize geçtiğinde bir yandan anıları bilgisayara aktararak Word belgesi haline getirmeye çalıştık. Diğer yandan da anılar da geçen olgu ve olayları diğer anılar ve yayınlarla karşılaştırmaya çalıştık. Ancak bunları yaparken aradan uzunca bir süre geçti. Daha sonra bu anılar Sayın Sami Önal tarafından yayınlandı (Önal, 2005). Rahmetli Sami Önal beyefendiyi kutluyorum (Mekânı cennet olsun). Anıların ilk yayınlandığını öğrendiğim anda iki farklı duyguyu bir arada yaşadım. Uzun bir uğraş ve emekle yayımlamak için hazırladığım anıları zamanında yayımlayamayarak ıskalamıştım. Aykırı bir söylemle anıların elimde patlaması beni çok üzdü. Diğer yandan birkaç kişi hariç kimsenin çalışmamdan haberdar olmamasına rağmen anıların yayımlanması ve çok sayıda basım yapması da beni çok sevindirdi.

3 Ağustos 1914'te Osmanlı Devleti'nin seferberlik ilan ettiği esnada Ziya Paşa Alay Komutanı olduğu 83'üncü Alayla Erzurum'un Gez köyüne, Kasım 1914'te birlikleri ile Allahuekber Dağlarına doğru hareket etmiştir. Ziya Paşa'nın da dâhil olduğu 22 Aralık 1914- 05 Ocak 1915 tarihleri arasında olan Sarıkamış Harekâtı yapılış zamanı, askeri Lojistik ve askeri taktik yönleriyle Birinci Dünya Savaşı'nda en çok tartışılan cephelerden birisi olmuştur.

Başta Ziya Bey olmak üzere savaşa katılan subayların büyük bir bölümü; Hafız Hakkı Bey tarafından hazırlanmış ve Enver Paşa tarafından uygun bulunmuş olan saldırı planının kâğıt üzerinde çok başarılı ancak uygulamada eksik olduğunu vurgulamışlardır. Savaşa katılan ve Ruslara esir düşen Hüsamettin Tugac; savaşın başında galibiyet beklediklerini ancak esir olduktan sonra Rusların savaş hazırlıklarını gördükten sonra yenilginin kaçınılmaz olduğunu vurgulamıştır.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Eğitim Fakültesi, adil_adnanozturk@hotmail.com

Ziya Paşa anılarında; seferberlik, Hasan Paşa'nın ordu Komutanlığı, Enver Paşa dönemi olmak üzere Sarıkamış Harekâtını üç döneme ayırmıştır. Seferberlik esnasında Hasan İzzet Paşa'nın çalışmalarını olumlu bulan Ziya Paşa, sınıf arkadaşı olan ve kendisini ordu komutanı olarak atamayan Enver Paşa'yı biraz da bu kırgınlığın etkisi ile başarısız bulmakta ve suçlamaktadır. Ziya Paşa anılarında Sarıkamış yenilgisinin sebeplerini kısaca şu alt başlıklar şeklinde özetlemiştir. Bunlar: mevsim şartlarının kötülüğü, Enver Paşa'nın ve Hafız Hakkı Paşa'nın tecrübesizliği, subayların tutum ve davranışları ile yetersizlikleri, erlerin moralinin bozulması, bölgenin ormanlık olması, Çerkez Köyün top ile tahrip edilmeden Süngü ile Alınmaya çalışılması, dağ topraklarının işe yaramaması. Bu çalışmadaki amacımız 22 Aralık 1914- 5 Ocak 1914 tarihler arasında yapılan Sarıkamış harekâtını, başta savaşa katılmış olan Ziya Paşa'nın hatıralarını o döneme ait diğer anı ve eserlerle karşılaştırarak ortaya koymaktır.

Çalışmada Tarama Modeli kullanılmıştır. Ayrıca Doküman İncelemesi yapıp elde edilen dokümanlar çözümlenerek betimsel analiz yapılmıştır. Çalışmada elde edilen Bulgular karşılaştırılarak ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: I. Dünya Savaşı, Tuğgeneral Ziya Yergök Paşa, Enver Paşa, Sarıkamış Harekâtı, Hafız Hakkı.

“SARIKAMIŞ OPERATION” in THE MEMOIRS of BRIGADIER GENERAL ZİYA YERGÖK PASHA, ENVER PASHA AND 9TH ARMY CORPS EXECUTIVE OFFICER MR. ŞERİF.

Abstract

A short summary of the memoirs of Brigadier General Ziya Yer Gök Pasha, which date back to 1950 and contain one thousand eight hundred pages, was published for the first time by retired teacher Osman İlker (İlker, 1992). I met Mr. İlker for the first time in a local newspaper published in Aydın, where we were co-authors. Our friendship developed over time. Mr. Osman gave me Ziya Pasha's memoirs, written in his own handwriting and including very good drawings, to publish them as a historian. I informed him that permission should be obtained from his family for the publication of the memoirs. We went to Balıkesir to obtain permission from Dr. Nurullah Yergök, the son of Ziya Yergök Pasha, and on June 21, 2001, we obtained the necessary permission from him.

Ziya Pasha's memoirs were different from other memoirs in many respects. In his memoirs, Ziya Pasha looked at the events and situations he personally experienced through the eyes of a historian, soldier, sociologist and literary critic, and analyzed the geography in which the events took place and the social and cultural structures of the people living in this geography by describing them well. When we received the memoirs, on the one hand, we tried to transfer them to the computer and turn them into a Word document. On the other hand, we tried to compare the facts and events mentioned in the memoirs with other memoirs and publications. However, a long time passed while we were doing this. Later, these memoirs were published by Mr. Sami Önal (Önal, 2005). I congratulate the late Mr. Sami Önal (may his soul rest in heaven). When I learned that the memoirs had been published for the first time, I experienced two different emotions at once. I had missed the memoirs that I had prepared for publication with a long effort and labor by not publishing them on time. In other words, I was very

sad that the memoirs exploded in my hands. On the other hand, I was very happy that the memoirs were published and published in large numbers, although no one except a few people were aware of my work. On August 3, 1914, when the Ottoman Empire declared mobilization, Ziya Pasha moved to Erzurum's Gez village with the 83rd Regiment, of which he was the Regiment Commander, and in November 1914 he moved towards Allahuekber Mountains with his troops. The Sarıkamış Operation, which took place between December 22, 1914 and January 05, 1915, in which Ziya Pasha was also involved, has been one of the most discussed fronts in the First World War with its time of execution, military logistics and military tactics.

Keywords: World War I, Brigadier General Ziya Yergök Pasha, Enver Pasha, Sarıkamış Operation, Hafız Hakkı

GİRİŞ

Önceden edinilmiş becerilerin kuşaktan kuşağa aktarılması toplumsal gelişimin temelini meydana getirir (Carr, 1980:252). Kuşaklar arası kazanılan beceri ve birikimlerin gelecek kuşaklara aktarılmasında hatıralar önemli bir yer tutar hatıra veya anı, sıradan bir vatandaşın ya da önemli bir şahsın yaşadıkları dönemde şahit oldukları ya da yaşadıkları önemli olayları gözleyerek bilgilerini de buna katarak kaleme aldıkları bir yazı türüdür. Başka bir söylemle geçmişimizde bir iz bıraktığı için unutamadığımız ve hatırlamaya değer bulduğumuz olayları anlatan yazı türü olan hatıratlar, edebiyat alanının en yaygın türlerinden biridir. Hatırat türünde verilen eserlerin birçok farklı alanda olması nedeniyle, ona belli bir sınır çizme imkânı çok zordur. Bu türün en önemli özelliği, yazarın hayatının belli bir dönemini kapsamaması ve yaşanan olayın süre olarak çok sonrasında kaleme alınmış olmasıdır. Hatıratlarda ana kaygı yazarların kendilerini değil, geçmişte yaşamış oldukları olayları anlatmaları olmalıdır (Özdemir, 1972:378).

Bir gerçeğin kaybolmamasının istenmesi, unutulmamak anıların yazılma gerekçeleri içerisinde yer almaktadır. “...Edebî bir tür olarak anı, bir kişinin aklının erdiği dönemden itibaren görüp yaşadığı, kendisi ve toplum için önemli gördüğü olayları ve durumları belli bir sistem içinde yazıya döktüğü, genellikle, otobiyografik metinlere denir” (Olgun, 1972:405).

Diğer yandan anı bireysel ve toplumsal bilgi içerirken, otobiyografi kişinin yalnızca kendisi ile ilgili bilgi verir (Akalin, 1984:129). Toplum tarafından tanınan kişilerin (sanatçı, siyasetçi, bilim adamı gibi) yazmış oldukları anılar, onların hayatlarını ve o dönemde başlarına gelen önemli olayları anlatması bakımından değerlidir. Önemli birer belge niteliğinde olan anılar, tarihi çalışma yapacaklar için başvuru kaynaklarından birisidir.

Eski Yunan'a dayanan anı tutma geleneği, Batı'da 19. Yüzyıldan itibaren daha da gelişmiştir. Bizde ise anı yazma alışkanlığı "Göktürk Yazıtları" ile 8. Yüzyılda başlamış ve Tanzimat Döneminde gelişim göstermiştir. Ebuziya Tevfik ve Ali Suavi, çıkarmış oldukları gazetelerde anılarını yayımlamışlardır. *Daha sonraları; Akif Paşa'nın "Tabsıra", Namık Kemal'in "Magaza Mektupları" ,Ziya Paşa'nın "Defter-i Amel", Ahmet Mithat Efendi'nin "Menfa" , Muallim Naci'nin "Ömer'in Çocukluğu", Servet-i Fünun Döneminde; Ahmet Rasim'in "Eşkal-i Zaman", "Falaka" " Maharir ", "Şair " Halit Ziya'nın "Kırk Yıl", Saray ve Ötesi Hüseyin Cahit Yalçın'ın" Edebi Hatıralar". Son dönem edebiyatında; Yakup Kadri "Zoraki Diplomat, Vatan Yolunda, Gençlik ve Edebiyat Hatıraları", Ruşen Eşref Üneydin " Atatürk'ü Özleyiş", Falih Rıfkı Atay "Çankaya", Halide Edip" Türk'ün Ateşle İmtihanı", Yahya Kemal"Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım ", Yusuf Ziya Ortaç " Porteler, " Bizim Yokuş", Ahmet Hamdi Tanpınar" Kerkük Anıları", Samet Ağaoğlu " Babamın Arkadaşları", Salah Bırsel"Ah Beyoğlu Vah Beyoğlu", Oktay Rıfat : "Şair Dostlarım" anılardan bazılarıdır. Anıları; siyasî ve askerî konular başta olmak üzere, pek çok alt grupta toplamak mümkündür (Öztürk ve Çetin, 2013).*

Hatıratlar, tarih yazımının yanı sıra tarih ve sosyal bilgiler öğretiminde de önemli yer tutmaktadır (Birinci,1998; Safran, Köksal, 2006; Çukurova, 1999). Özellikle savaşlar sırasında geçen olayları anlatan hatıratların savaşa katılmış kişiler tarafından tutulması önemini arttırmaktadır (Demirtaş, 2017). Araştırmamızda yer alan hatıratlarda konu olan Sarıkamış Harekâtına yol açan gelişmeler şöyle gelişmiştir:

20. Yüzyılın başında Avrupa, İngiliz-Alman ekonomik ve siyasi rekabetinin bir savaşa yol açacağı iki bloğa ayrılmıştır. Bu rekabetin ve bloklaşmanın temelleri 18. Yüzyılda Sanayi Devriminin yol açtığı uluslararası acımasız bir rekabete dayalı paylaşım projeleri ile ulus devletlerin ortaya çıkmaya başlamasıyla atılmaya başlanmıştır. Birinci Dünya Savaşının ortaya çıkmasında iki devlet önemli rol oynamıştır. Bunlar, İngiltere ve Almanya idi. 1871'de Bismark, Alman Birliğini kurmuştur. Bu, ikinci Alman İmparatorluğunun kurulmasıydı. İkinci defa kurulan Alman İmparatorluğu, Bismark (1871-1890) ve Kayzer II. Wilhelm dönemi olarak ikiye ayrılmıştır (Çolak, 2015: 434).

Öte yandan İngiltere, Bismark'ın Alman birliğini kurma çabaları içerisinde iken Danimarka, Avusturya ve Fransa ile yaptığı savaşlarda tarafsız kalmıştır. Fransa ile yapılan Versay Antlaşmasına karışmadığı gibi; Almanya'nın siyasal birliğinin kurulmasıyla dengenin sağlanacağını düşünmüştür. Bismark döneminde Almanlar, yeni kurdukları imparatorluğu güçlendirmekle uğraştırmıştır. Bu dönemde Almanya, Osmanlı Devleti ve Şark meselesiyle

ilgilenmiştir. Bismark’a göre Osmanlı Devleti “.... *bir Promeranya erinin saç teli kadar kıymet taşımaz*”dı.(Çolak, 2015:435). Ancak Bismark’tan sonra başa gelen ve “*Weltpolitik*” anlayışı uygulayan II. Wilhelm için Osmanlı Devleti ve bölge önemli bir yer arz etmiştir. Bu politikanın değişiminde Maxfreiherr Von Oggenheim büyük rol oynamıştır. 1890’dan itibaren Almanya, hızla gelişen teknolojinin ilerlemesi ve sömürgecilikte geri kalmışlığın etkisiyle başta Afrika ve Uzak Doğu’ya doğru yayılma politikası izlemeye başlamıştır (Aybars, 2015: 112).

Almanya, Bağdat-Berlin demir yolu projesi ile Basra Körfezine inmeyi ve oradan Süveyş Kanalı yoluyla Hindistan’a kadar olan bölgede etkin hale gelmeyi düşünmüştür. Bu durum İngiltere’yi rahatsız etmiş ve Almanya’ya karşı izlediği politikayı değiştirme yoluna gitmiştir. Diğer yandan Rusya, II. Wilhelm’in uyguladığı politikadan kaygı duymuş ve 1892’de Fransa, 1907’de İngiltere ile anlaşarak üçlü İtilaf Devletleri bloğunda yer almıştır. Almanya da Avusturya ile anlaşarak birlik kurmuştur. Daha sonra Üçlü İtilaf Devletleri arasındaki ekonomik, sosyal ve siyasi çekişmeler nedeniyle ortaya çıkan ve Dünya Savaşı olarak adlandırılan bu savaş özünde, Almanya ve İngiltere’nin Dünya’ya egemenlik savaşıydı. Balkan Savaşlarında büyük bir yenilgi alan Osmanlı Devleti için bu savaş, Almanya’nın “*güneşin yanındaki yerini*” almasına katkıda bulunurken, nitekim kendisi için de kaybettiği toprakları geri almak ve kendini kurtarmak savaşı olarak görmüştür (Çolak, 2015: 434).

1913’te iktidarı beş sene eline geçiren İttihad ve Terakki liderlerinden Enver Paşa, Savaşa Almanya tarafından girilmesi taraftarıydı (Bardakçı, 2018:121). Öte yandan İttihad ve Terakki lider kadroları arasında fikir ayrılıkları olmuştur. Siviller İngiltere ve Fransa, asker olanlar ise Almanya yanında savaşa girme taraftarıydı (Bardakçı, 2018:121). İlber Ortaylı’ya göre; “.... *tarafsız kalma şansları vardı. Bunu Mustafa Kemal Bey, İsmet Bey, Kazım Karabekir Bey, -ki henüz bunlar daha general değiller-Esad Paşa ve Fevzi Paşa biliyorlardı. Onları iyi tanımış ve nefret etmiş olan bir grup subay, onları katiyyen istemiyorlar veya ‘harbin dışında kalalım yahut geç girelim’ diyorlardı. Öbürleri ise Rusya’nın bir günde İstanbul’a gireceği zannıyla bir an evvel girmek zorunda hiss ediyorlardı*” (Ortaylı, 2018:106). 1914’te Birinci Dünya Savaşında İngiliz Donanma Komutanı daha sonra Başbakanlık yapan Winston Churchill, anılarında “*Hiçbir devlet, Dünya Savaşına Türkiye kadar büyük bir arzu ile atılmamıştı*” (Churchill, 2007:273) diye ifade etmiştir.

Diğer yandan, Balkan Savaşı sonrasında iktidarı ele geçiren Enver Paşa, orduda büyük bir revizyon yaparak başarılı bir değişim ve dönüşüme yol açmıştır (Ortaylı, 2018:105; Bardakçı, 2018:124). Ancak Osmanlı Devleti hala güçsüzdü. Büyük devletlerin gözünde geniş

çaplı bir savaşta kendilerine destek olamaz yük getirirdi. Daha sonra müttefikimiz olan pek çok Alman asker ve politikacı da bu kanıda olmuştur. 2 Aralık 1917'den, 5 Kasım 1918'e kadar Türk orduları Kurmay Başkanı makamında bulunan General Hans Seeck, 4 Kasım 1918'de yazdığı raporda "*bir kadavrayla evlenilmez!*" (Sönmez ve Yıldız, 2008:35) diyerek Osmanlı Devleti'nin durumunu nasıl gördüğünü belirtmiştir.

Nitekim İttihad ve Terakki liderlerine göre Osmanlı Devleti'nin büyük devletlerden birisinin koruyuculuğuna girmediikten sonra varlığını sürdürmesi mümkün değildir. Diğer yandan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile başlayan gelişmeler İngiltere'nin Osmanlı dış politikasındaki yerinin giderek sarsıldığı ve yerini Almanya'nın doldurmaya başladığını gösteriyordu. Buna rağmen Osmanlı Devleti, İngiltere'ye 1913'te İttifak teklifinde bulunmuştur. 1914'te Fransa, Rusya ve Almanya ile Balkan Devletleri olan Bulgaristan ve Yunanistan'a ittifak girişimlerinde bulunmuş ancak reddedilmiştir (Bayur, 1991:535-552). 1914'te başta Alman Büyükelçi Wonenheim ve Askeri Islah Heyeti Başkanı Liman Von Sanders Osmanlı Devleti'nin ittifak olarak bir katkı olmayacağını, bu nedenle Osmanlı Devleti ile bir ittifak yapılmasına gerek yok düşüncesinde idiler.

Ancak, 1 Ağustos 1914'te Osmanlı Devleti üyeleri ile Wonenheim ve Liman Von Sanders'in katılımıyla bir toplantı yapılmıştır. II. Wilhelm'in doğrudan gönderdiği emir ile Wonenheim 2 Ağustos 1914'te Osmanlı Devleti ile bir ittifak antlaşmasını imzalamak zorunda kaldı (Çolak, 2015:435). Bardakçı'ya göre; 2 Ağustos 1914 ittifak antlaşmasından Türk tarafından beş kişinin haberi vardı. Bunlar, Sadrazam Said Halim, Hariciye Nazırı Halil Bey, Dahiliye Nazırı Talat, Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa. Cemal Paşa'nın antlaşmadan haberi olmamıştır (Devlet Arşivleri Genel Md., 2013:90-92). 3 Ağustos'ta seferberlik ilan edildi (Bardakçı, 2018:127-129). Almanya'nın amacı Kayzer II. Wilhelm'in başa geçmesiyle birlikte, temel amaçlarından birisi büyük petrol rezervine sahip Orta Doğu bölgesini egemenlik altına almak ve bu bölgedeki İngiliz ve Fransız gücünü kırmaktır. Bir dünya gücü olmak isteyen Almanya'nın Doğu'daki amaçlarına ulaşmak için Müslümanların Halifesi olan Osmanlı sultanına ve Osmanlı Devleti'ne ihtiyacı vardı. Bu görüşe sahip olan II. Wilhelm, ilk kez kendi adını taşıyan savaş gemisiyle 1889'da ikinci kez 18 Ekim 1898'de Kudüs'e giderken İstanbul'a gelmiş II. Abdülhamid ile görüşmüş ve fotoğraf çekirtmiş ve bu fotoğraflar, propaganda amacıyla başta Müslüman toprakları olmak üzere bütün dünyaya dağıtılmıştır (Özakıncı, 2007:114-116). II. Wilhelm, Kudüs'te tüm aşiret ve cemaat liderlerini toplayarak onlarla görüşmüş ve propaganda yapmıştır. Amaç: "*Kuzey Afrika'dan Hindistan'a*

kadar Müslüman halkların ayaklandırılmasıdır” (Çolak, 2006:35). Bunda en büyük silah ise Halifelik ve İslam Birliğidir.

II. Wilhelm Şam’da Emeviyye Camiini ve Selahaddin Eyyübi’nin mezarını ziyaret etmiş ve mezarın bakımı için ödenek ayırttırmıştır. Selahaddin Eyyübi’nin mezarının başında kendisini karşılayanlara şu konuşmayı yapmıştır: *“Burada gelmiş geçmiş en yürekli asker Sultan Selahaddin’in mezarı önündeyim. Majeste Sultan Abdülhamid’e konukseverliği için teşekkür ederim. Majeste Sultan ve Halifesi olduğu dünyanın her yerindeki 300 milyon Müslüman bilsinler ki, Alman İmparatorluğu onların en iyi dostudur”* (Özakıncı, 2007:133; Ortaylı, 1983:67). Bu konuşma, yaldızlı kâğıtlara basılarak çoğaltılmış ve kâğıtlarda II. Wilhelm’in *“İslam dostu ve koruyucusu Hacı Wilhelm”* olduğu belirtilmiştir (Stoddord, 2003: 69). Ayrıca kanaat önderleri, şeyhler, eşraf ve imamlar vasıtasıyla onun gizli Müslüman olduğu yayılmaya çalışılmıştır (Çolak, 2015:437). Öte yandan Avusturya Veliatı Franz Ferdinand’ın 28 Haziran 1914’te Saray Bosna’yı ziyareti sırasında Sırp Principle tarafından öldürülmesiyle I. Dünya Savaşının kıvılcımları atılmıştır. Nitekim Avusturya-Macaristan 28 Haziran 1914’te Sırbistan’a savaş açmış, Almanya da 1 Ağustos 1914’te Avusturya-Macaristan’ın yanında, Rusya da Sırbistan’ın yanında savaşa girmiştir.

Diğer yandan, başta Yunanistan olmak üzere Balkan Devletlerinin donanmalarını güçlendirmeye çalışmaları üzerine yeni gelişen savaş teknolojisine paralel olarak Osmanlı Devleti denizlerde daha hızlı ve yeni teknoloji ile donatılmış olan dretnot alımına hız vermiştir. İlk olarak Almanya’dan Goeben’in benzeri Moltke’yi almak istemiş ancak fiyatının yüksek olması nedeniyle bu isteğini gerçekleştirememiştir. 1911’de İngiliz Armstrong ve Vickers Şirketi ile yeni bir dretnot yapımı konusunda antlaşmaya varmıştır (Kocatürk, 2011:463-465). Halktan toplanan paralar ile 1914’te iki dretnot ve bir denizaltı siparişi daha verilmiştir (Çolak, 2015: 437). Ancak İngiltere, 3 Ağustos’ta kendisine sipariş edilen *Sultan Osman* ve *Reşadiye* gemilerine el koyarak bunu Osmanlı Devleti’ne bildirmiştir (Kocatürk, 2011:463-465).

Öte yandan Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşına girmesine neden olacak gelişmeler yaşanmaktadır. İtalya’nın Messina Limanından yakıt alan iki gemi Almanya’dan aldığı ani bir emirle İstanbul’a doğru hareket etmiştir. 10 Ağustos’ta Çanakkale Boğazına giren iki gemi 11 Ağustos 1914’te Enver Paşa’nın izniyle Boğaz’dan geçerek Marmara’ya girmiştir. Gemilerin gelişleri büyük sorun olmuş ve bu sorun, Halil Bey’in önerisiyle, yani gemilerin satın alınmasıyla son bulmuştur. 16 Ağustos’ta yapılan bir törenle Amiral Souchon Osmanlı Donanma Komutanlığına atanmıştır. Gemilere Midilli ve Yavuz Sultan Selim isimleri

verilmiştir (BOA, HR.SYS. 2288:1). Daha sonra Amiral Souchon komutasında Karadeniz'e açılan Osmanlı Donanması, 29 Ekim'de Rus limanlarını bombalamıştır. Rusya, 1 Kasım'da Osmanlı İmparatorluğuna harp ilan etmiş (Bardakçı, 2018:132-134) ve Osmanlı Devleti 'de 23 Kasım 1914'te törenle Cihad-ı Ekber ilan edilerek savaşa girdiğini İslam Dünyasına duyurmuştur (Savru, ty:769). Cihadın amacı, 19-20 milyon Rus, 15 milyon Fransız, 70 milyona yakın da Hindistan'da olmak üzere 140 milyondan fazla Müslümanı esaretten kurtararak, İslam ülkelerine saldıran adı geçen ülkelere savaş açarak, Osmanlı Devleti'ni çöküşten kurtarmaktır (Çolak, 2015:437-438). Diğer bir amaç ise Almanların karşısında savaşa girmiş olan ülkelerin sömürgelerinde isyan çıkarmak ve onların sömürgeleriyle uğraşmalarını sağlayarak Almanya'nın savaşıacağı asker sayısını azaltmaktır.

Nitekim Cihadın uygulanabilmesi için Kafkasya'da Ruslara, Süveyş'te İngilizlere karşı Osmanlı Devleti'nin cephe açması gerekmiştir. Osmanlı Devleti, kendi topraklarında Kafkas, Kanal, Filistin-Suriye, Çanakkale, Irak ve Hicaz cephelerinde, topraklarının dışında Galiçya, Romanya ve Makedonya'da savaşımıştır (Savrun, ty:771). Ancak Osmanlı Devleti'nin müttefiki Almanya, Osmanlı Devleti'ne karşı ikiyüzlü politika izlemiştir.

KAFKAS CEPHESİ

Kafkas Cephesi Almanların Rusları Tannenberg Muharebesinde yenmesi, Batum ve Odesa çıkarmalarının gerçekleşmemesi, Köprüköy ve Azap Muharebelerinin Türk güçleri tarafından kazanılması, Rus istihbaratçılarının başarılı faaliyetleri sonucunda bölgede gergin bir ortamın olması ile birlikte Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle Türk ve Müslüman ahalinin isyan edeceklerinin düşünülmesi ve Ruslara karşı Kafkaslardaki Türklerin bağımsızlık mücadelesini desteklemek ve Berlin Antlaşması'yla kaybedilen toprakları geri almak ve Anadolu Türkleri ile Orta Asya'da bulunan Türkleri birleştirmek ve Doğu Anadolu'da Ermeni katliamını önlemek arzulanmıştır (Demirtaş, 2017:169).

I. Dünya Savaşı içerisinde Almanların yükünü biraz hafifletmek amacıyla Enver Paşa'nın girişimi sonucu, açılan Kafkas Cephesi, 1 Kasım 1914'te Rus ordularının Osmanlı sınırlarını geçmesiyle başlamıştır (Demirtaş, 2017:169-178). Kafkas Cephesi, Karadeniz'den Hemedan'a kadar geniş bir cephede "*operatif*" bir savaş olarak gerçekleşmiştir. Barış zamanında Kafkasya'da Rusların I., II., III. Kolorduları vardı (Aydemir, 1978:99).

Osmanlı İmparatorluğu, I. Dünya Savaşına girdiğinde Kafkas Cephesinde savaşacak olan 3. Ordu; 3. Kolordudan, 9., 10. ve 11. Kolordudan oluşuyordu (Aydemir, 1978:98-99). 3. Orduyu Hasan İzzet Paşa ve Alman komutan Yarbay Guse komuta etmiştir. Osmanlı Devleti Planlama ve ulaşımda yaşanan sıkıntılar nedeniyle savaşa hazırlıksız yakalanmıştır. 3. Ordu

birlikleri, Elazığ-Muş-Van-Samsun arasında Şevket Süreyya Aydemir'in deyimiyle “kuş uçuşu 1250-1500 km mesafe içine dağılmıştır” (Aydemir, 1978:98). Bu mesafeler arasında gerçek anlamı ile yol denilebilecek bir şey yoktur. En yakın tren istasyonu Ulukışla istasyonudur. Ulukışla Erzurum arası 900 km ve o günün şartlarıyla yaklaşık bir aylık yoldu. Alman Genelkurmayının hesabına göre 3. Ordunun elinde 840 lokomotif ve 36.060 adet vagonun olması gerektiği idi. Ancak, bir metrelik demiryolu bulunmuyordu (Benazus, 2006:146-149).

Kafkas Cephesinde Savaşın Başlaması ve Sarıkamış Harekâtı

Enver Paşanın planı şu şekilde idi. “*Planım, Ruslarla hemen iki misli faik (üstün) iki kolordu ile arkalarına düşerek, ricata mecbur etmek ve bu suretle XI. Kolordu ve Süvari fırkası ile takip olunan düşmanı karşılayıp, tamamıyla mahvetmektir. IX. Ve X. Kolordu muvaffakiyetle hareketi yaptı. Düşmana taarruz edildi. Fakat mağlup edilemedi*” (Aydemir, 1978:3). 1 Kasım 1914'te Savaş Sarıkamış Bölgesinde de devam etmiştir. Nitekim Ruslar 20 Kasım'da Erzurum'a 50 km yakınındaki Köprüköy Mevkii'ni ele geçirmiştir. Rusların amacı Erzurum'u alarak Türk tehlikesini önlemektir. 9 Kasım'da Üçüncü Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa'nın IX ve XI. Kolordu ile karşı taarruza geçmesi üzerine Ruslar Sarıkamış'a doğru geri çekilmek zorunda kalmışlardır.

23 Kasım'a kadar süren bu savaşta Ruslar 10.000 kayıp vermişlerdir. Osmanlı ordusunun kaybı ise 3070 esir, 2792 firar, 6012 şehit olmak üzere toplam 13.857 kişi civarında olmuştur. Geri çekilen Rus birliklerini coğrafyanın çetin şartlarının yanı sıra içerisinde bulunduğu pek çok sıkıntı nedeniyle büyük kayıplar veren Türk Ordusu geri çekilen Rusları takip etmek yerine daha elverişli bir arazide toplanmak ve Rus taarruzuna karşı koymak amacıyla lojistik destek almak ve hazırlanmak için geri çekilmiştir.

Ancak Enver Paşa geri çekilmeye karşıdır. Emri nettir. “*Geri çekilen Rusları, çekilme yollarını keserek tümüyle yok edecek şekilde şiddetle izleyerek yok ediniz ve Kars yönünde düşman toprağına giriniz*” (Kurat, 1966:32) .

Ancak Hasan İzzet Paşa kış şartlarında hazırlıksız bir saldırıya karşıdır. O günkü şartlarda elde bulunan imkânsızlıklarla bulunan 150 bin askerin bir ay beslenemeyeceğinin farkında olan Enver Paşa hızlı davranılması taraftarıdır. Hasan İzzet Paşa eldeki topçu ve cephanesinin 2 -3 gün sürecek bir çarpışmada tükeneceğini ve cephane gönderilmesini istemiştir (Çülcü, 2005:10). Ancak Enver Paşa'nın isteklerine karşı ilgisiz kalan komutanlar ya görevden alınmış ya da başka görevlere atanmıştır. Nitekim Enver Paşa harekât için isteksiz bulunduğu Ziya Paşa'nın yerine “...Rütbem düzeltilerek bu saldırının uygulanması bana verilirse

ben bu işi yaparım" (Müderrişoğlu, 2015:173) diyen sınıf arkadaşı (Sönmez ve Yıldız, 2008:109). Hafız Hakkı'yı atamıştır.

Dokuzuncu Kolordu Komutanlığı'na Giresunlu Ali Paşa, On birinci Kolordu Komutanlığı'na Abdülkerim Paşa atanmıştır. Kuşatma harekâtında etkisiz olan Ruslara karşı Enver Paşa çevresinin de etkisiyle Almanya'nın Tannenberg'de yaptığı gibi bir kuşatma harekâtı düşünülmüştür (Tutar vd, 2011:27). Nitekim 22 Aralık'ta doğu cephesinde Rus kuvvetlerini bir kuşatma ile imha etmeyi düşünen Enver Paşa taarruz hazırlıklarını yerinde incelemek için 14 Aralık'ta Köprüköy'e Alman Kurmayları ile gelmiştir. Kafasındaki plan On birinci kolordu merkezden Rusları oyalarken, Dokuzuncu ve Onuncu kolordu dağlar üzerinden geçerek Rusları yandan ve arkadan çevirecek sonra ise üçüncü kolordu ile Kars'a girmektir (Tutar vd, 2011:27). Bu plan üzerinde uzun bir çalışma yapan Hafız Hakkı planı rahatlıkla uygulayabileceğini söylemiştir (Sönmez ve Yıldız, 2008:116-121). Savaş öncesi bölgede Türk askeri sayısı 127074 idi (Benazus, 2006: 8).

Tablo 1. Sarıkamış Harekâtı Öncesi ve Sonrasında Türk Ordusunun Mevcudu ve Kayıpları

	22.12.1914	18.01.1915	Kayıpların Sayısı
	Asker Sayısı	Asker Sayısı	
IX. Kolordu	36.784	-	36.784
X. Kolordu	48.943	2.200	46.743
XI. Kolordu	27.019	5.200	21.819
II. Süvari Tümeni	5.428	1.500	3.928
Toplam	118.174	8.900	109.274

Mareşal Fevzi Çakmak'a göre Hafız Hakkı başarılı olamazdı. Mesafe uzaktı. Ayrıca Dokuzuncu ve Onuncu Kolorduya verilen sahra toplarının merkezde kalması ve On birinci Kolordu'nun bunları kullanması uygundu. Ancak böyle yapılmadı ve On birinci Kolordu merkezde yalnız bırakıldı (Tetik vd., 2005:47). Pasif olan Hasan İzzet Paşa'nın yerine komutayı üstlenen Enver Paşa ve Onuncu Kolordu Komutanlığı'na atanan Hafız Hakkı Paşa, Şevket Süreyya Aydemir'in deyiimiyle "*Ultra Aktif*" idi (Aydemir, 1978:120). Fevzi Paşa'ya göre olması gereken ikisinin ortası idi (Çakmak, 2005:48).

Onuncu Kolordu ile Sarıkamış Dağları ve Bardız Yaylası ve Oltu üzerinden Allahuekber Dağlarına çıkarak ve bu dağları aşarak Kars yoluna inecek olan Hafız Hakkı sonuçtan emin ve aşırı iyimserdi. Şerif Bey anılarında Hafız hakkı ile ilgili görüşleri şöyleydi. "*Hafız Hakkı Bey*

bu araziye bu iklimi zerre kadar bilmiyordu. Elinde sınırımız dışında kalan (Yani harekât icra edeceğimiz; Kafkasya'nın pek noksan, pek yanlış, pek aldatıcı ve Rus paftasından çıkarılmış 1/400.000 mikyasında bir haritadan başka bir harita yoktu ve keşke bu harita hiç olmasaydı. Çünkü bir keçi izi bile olmayan dağlarda bu harita şoseler gösteriyordu. Hakkı Bey, mürettep bir Rus tugayını kafasında birkaç saat içinde eziyor, henüz dün gördüğü birliklere gece yürüyüşü yaptırıyor, cüret ve cesaretle dağları aşarak Kars'a ilerliyordu. Asıl bahtsızlık da şuydu ki; ne kimse ona nede o kendine 'Ya bu hesaplar yanlış çıkarsa?' diye sormuyordu. Maiyetindeki tecrübeli kimselerle ise hiç istişare etmiyordu” (Aydemir, 1978:130).

20 Aralık'ta İd'in (Narman) batısında sınırdaki Türk taburları, Ruslarla çatışmaya başlamıştır (Çakmak, 2005:50). Nitekim 22 Aralık'ta Enver Paşa Dokuzuncu Kolordunun başında taarruz harekâtını başlatmıştır. Akşamdan başlayan tipi kimseye göz açtırmamıştır. Bu durumdan yararlanan Dokuzuncu ve Onuncu Kolordu birliklerinin Ruslara görünmeden ilerlemesini sağlamıştır. Hafız Hakkı Bey komutasındaki Onuncu Kolordu'ya bağlı birlikler Alahuekber Dağlarını aşmışlardır. Bu dağı geçmek zorunda kalan askerler Hafız Hakkı Bey'in emriyle yüklerinin büyük bir kısmını atmak zorunda kalmışlar ve yolun uzaması büyük bir facianın yaşanmasına yol açmıştır. (Müderrişoğlu, 2015:256-257).

Sönmez'in deyimiyle, “22 Aralık'ta öldürmek için yola çıkan koca bir ordu yürüyüşüne ölmek için devam etmiştir” (Sönmez ve Yıldız, 2008:122). Erzurum Valisi Tahsin Bey'in ve yerel halkın büyük özveri ve çabalarına rağmen, Kar ve tipinin yanısıra kötü hava şartları ve ulaşım araçlarının yokluğu nedeniyle orduya yeterli erzak ve iâşe sağlanamamıştır (Sönmez ve Yıldız, 2008:120-150; Balcı, 2007:157).

Bütün bu olumsuzluklara rağmen, 23 Aralık 1914'te X. Kolordu, Rusları Oltu'nun doğusuna atmayı başararak kasabayı ele geçirmiştir. Rus askerlerinden 1150 esir, 4 top, 5 makinalı tüfek ele geçirilmiştir (Çakmak, 2005:51). 23 Aralık'ta Türk birlikleri arasında üzücü bir olay gerçekleşmiştir. Kötü hava şartları nedeniyle birbirini göremeyen 31. ve 32. Tümenler, Narman bölgesinde birbirleriyle çatışmıştır (Aydemir, 1978:131; Çakmak, 2005:51). 24 Aralık'ta 10. Kolordu Komutanı Hafız Hakkı Bey emrindeki birliklerin dağlık arazide zorlu doğa şartları altında 30 km. yürüyüş yapmasını istemiş ve bunun sonucu olarak pek çok Türk askeri donmuştur. Ayrıca X. Kolordu Kurmay Başkanı Yarbay Nasuhi Bey üstündeki evrak ve vesikalarla esir olmuş ve böylece harekât planı Rusların eline geçmiştir (Çakmak, 2005:52; Aydemir, 1978:131).

Öte yandan 25 Aralık'ta Vartanut- Bey Köy hattına X. Kolordu ile ulaşacağını söyleyen Hafız Hakkı Bey'i yalnız bırakmak istemeyen Enver Paşa 25 Aralık'ta 25. Tümenin Sarıkamış'a hareket etmesini emretmiştir (Balcı, 2007:18).

Bu sırada Rusların Sarıkamış'ta iki drujin taburu bulunuyordu. Ayrıca 2000 yeni askere ilaveten 120 subay alayı ve 16 mitralyözü Rus Komutan Mizloyevski Bardız (Şenkaya, Gaziler Köyü) yönüne gönderilmiştir. Enver Paşa ilk taarruz emrini verdiği zaman Türk ordusunun karşısında bu birlikler bulunuyordu (Çakmak, 2005:53). 26 Aralık gecesi yapılan hücumda 29. Tümen'e bağlı birlikler Sarıkamış'ın üst bölgesine girmeyi başaran Türk birlikleri zafere ulaşmak üzere idi. Ancak uzun yürüyüşler, zorlu hava şartları ve açlıkla mücadele eden Türk askerleri yıpranmıştı. Buna rağmen Enver Paşa taarruz taraftarıydı. Ancak İhsan Paşa birliklerin yorgun olduğunu belirterek birliklerin dinlenmesini istemiştir. Enver Paşa bu isteğe karşı koyamayarak taarruzu durdurmuştur. Çakmak'a göre taarruzun durdurulması büyük bir hata olmuştur (Tutar vd., 2005:31). Nitekim Sarıkamış'ta Soğanlı Dağları'nda bekleyen birliklere yetişen 17. Tümen ve 29. Tümen'in askerleri aşırı soğuk ve şiddetli tipi yüzünden sabaha kadar donma sonucu var olan asker sayılarının yarısını kaybetmiştir (Tutar vd., 2005:33). 28 Aralık'ta X. Kolordunun asker sayısı 1000'i bulmamaktadır. Öte yandan bu bekleyiş sırasında Rus askerlerine takviye kuvvet gelmiştir. Nitekim 29 Aralık'ta kuşatmak için yola çıkan Üçüncü Ordu kuşatılmaya başlanmıştır (Sönmez ve Yıldız, 2008:160).

Rus ordusunun taarruzu üzerine yenilginin mutlak olduğunu anlayan Enver Paşa 3 Ocak 1915'te cepheden ayrılarak Erzurum'a hareket etmiştir. Hafız Hakkı Paşa savaş alanından canını zor kurtarmıştır (Sönmez ve Yıldız, 2008:166).

Sarıkamış Felaketini Doğuran Nedenler

Sarıkamış cephesine katılmış olan ve anılarını yazan Ziya Paşa'ya göre Sarıkamış cephesinin kaybedilme sebepleri şöyledir:

1.Kış: Türkiye'nin en soğuk yerlerinden birisi olan Sarıkamış'ta özellikle kışın en yoğun yaşandığı aylardan Aralık ve Ocak'ta savaş kararı vermek gerçekten önemli bir karar olmuş ve düşmandan daha çok, Türk ve Rus askeri soğuk nedeniyle büyük kayıp vermiştir. Ordu'nun ihtiyacı için gönderilen ve içi kışlık giyecek, yiyecek ve askeri malzeme dolu olan Bahr-ı Ahmer, Mithat Paşa ve Bezmi Alem gemilerinin Karadeniz'de Ruslar tarafından batırılması (Baytın, 1946:62) ve yeterli demiryolu ve karayolu ve nakliye aracının bulunmaması cephedeki askerleri soğuk karşısında çaresiz bırakmıştır. Nitekim aralık ayının son haftasında bölgede ısı -36 dereceye kadar düşmüştür (Balcı, 2005:275). Öte yandan bu savaşta, Rus askerleri, kışın şartlarına genel olarak iyi hazırlanmışlardır. Rus askerlerinin üstlerinde kürk, yamçı ve kaşe

çizmeleri ve büyük astragan kalpakları bulunuyordu (Tugaç, ty:17). Ne yazık ki kışın çok sert geçtiği, Türk ordusu Aralık 1914'te Soğanlı Dağlarını buzla kaplı arazide kar ve tipi altında üstlerinde sadece bir yağmurluk ve yazlık elbiseyle aşmak zorunda kalmıştır (Tugaç, ty:17). Kış şartları nedeniyle pek çok asker, köylü, donarak ölmüştür (Serhadoğlu, 2005:106-107). Kar, tipi ve soğuk Allahuekber dağlarında binlerce erimizin yanı sıra bazı ordu komutanlarının da donmasına neden olmuştur. Nitekim *“Türkler için tırnağımı kesmem”* diyen Feldman'ın ayağı kesilecek hale gelmiştir.

Ziya Paşa'nın anılarında çok fazla yer almasa da asker Anadolu insanına yayılan en bela tifüstür. Sarıkamış'ta da tifüs belası orduda yaygınlaşmıştır. Eksi otuz derecede açık havada, ormanlık arazide ya da ağaçlık bölgede aylarca yaşayan askerler hem yıkanamadan hem de çamaşırlarını aylarca yıkayamadan giymek zorunda kalmışlardır. Nitekim bazı askerler kıyafetlerini üç ay kadar değiştirmeden giymişlerdir (Sönmez ve Yıldız, 2008: 127-134). Bunun sonucu olarak askerler arasında Tifüs hızla yayılmıştır. Tifüs sadece askerler arasında değil, geniş kitlelere yayılmıştır. Nitekim Kafkas cephesinde ve Erzurum Devlet Hastanesinde nerdeyse tifüse yakalanmamış doktor yoktur (Sönmez ve Yıldız, 2008: 131). Salgın hastalıklar yüzünden kışlalar, okullar hatta samanlıklar ve ahırlar hastaneye çevrilmiştir (Sönmez ve Yıldız, 2008: 131). Ne yazık ki soğuk nedeniyle defnedilemeyen binlerce insan cesetleri ağaç tomrukları gibi üst üste konarak şartların uygun olduğunda defnedilmeyi beklemek zorunda kalmıştır (Tonguç, 1999:33). Ziya Paşa anılarında sınıf arkadaşı olan ve savaşta birlikte görev yaptığı Enver ve Hafız Hakkı Paşalar hakkında okul yıllarında bir anısında güzel şeyler söylemektedir: *“...İmtihana gireceğimiz günün evvelki akşamı 800 sayfalık bir kitabı ezberlercesine bildiğim halde “Ne fikir almışım. Bizi bir yerin tahkimine memur ederlerse ne yapabilirim “diye kendimi bir iskandil ettim. Baktım ki hiçbir şey yok. Yazıklar olsun. Bu kadar bin türlü malumat edindiğim halde bir şey bilmeyecek kadar acizim. Canım sıkıldı. Birincimiz olduğuna şüphe etmediğim Hafız Hakkı'ya gittim. “Yarın imtihana gireceğiz. İstihkam dersini de hocamız kadar belki daha fazla biliyorsun. Söyle bakalım seni bir mevziin tahkimine memur etseler bu işin hakkından gelebilir misin?” Hafız Hakkı gözünü kapadı. Bir 20 saniye kadar düşündü ve cevap verdi. ‘Acz içinde olduğunu görüyorum’ dedi”*. (Ziya paşanın anıları) Ancak daha sonra bu fikirleri çeşitli nedenlerden değişmiştir. Enver Paşa tarihimizde vatan perver kişiliğinden kimsenin şüphe duymaması gereken bir kişidir. Gerek kültürel gerekse askeri açıdan pek çok önemli şeyler yapmıştır.

2. Enver Paşa'nın yaptığı önemli şeylerden birisi de Balkan Harbi döneminde siyasete karışan askerlerin politikadan uzaklaştırmasıdır (Bardakçı, 2018:123; Aydemir, 1978:107, Çakmak. 2005:52). Nitekim Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesinde önemli rol oynayanlardan birisi olan Enver Paşa'yı tanıyanların ortak kanısı şöyledir: Enver Paşa iyi asker, iyi bir subay, iyi bir eş, iyi bir evlat, çalışkan, dürüst, korku nedir bilmez, müstesna bir kahraman. Askerliğin gerektirdiği her türlü meziyete sahip ve atak bir insan, ancak deneyimsiz ve hayal ölçülerinin sınırlarında kaldığıdır. Köprülü Şerif Bey ise Enver Paşa'yı kitabını yazdığı dönemin de etkisiyle yerden yere vurmuştur. Şerif Bey'e göre Enver Paşa, karşı düşünceye itibar etmez, emsalsiz şahsi cesarete sahip olmasına rağmen kendisinden başkasına itibar etmez, cahil ve ihtilal tiryakisidir (Bardakçı, 2018:24-25). Sarıkamış Felaketinin sebeplerini sıralarken Enver Paşa'nın tecrübesizliğine vurgu yapmıştır. Yaptığı yanlışları şu şekilde sıralamıştır: *"Komutayı ele aldıktan sonra birlikleri birbirine bağlayacak hareket birliğini sağlayacak emirleri pek seyrek vermiştir. Ordu komutanlığını fırka komutanlığına çevirmiştir. Kolordu ve fırka komutanlarını boşa çıkarmıştır. Tüm birliklere emir verip maiyetindekileri kontrol veya irtibat subayı olarak görevlendireceği yerde, alayları ayrı ayrı emirlerle bizzat sevk ve idare etmiştir. Bir Alay bozulduktan sonra aynı görevi öbür Alay'a vermiş, böylece başka alayların da tepelenmesine neden olmuştur. Kışı, birliklerin durumunu düşünmeksizin, düşmanı da hiçe sayarak hemen Sarıkamış'ı alabileceği kanaatini besleyen Enver Paşa, işin kolay olmadığını, planlarının suya düştüğünü gördükçe, sinirlenmeye başlamış, âdeta ne yapacağını şaşırmıştır"* (Önal, 2005:123-127).

3. Ziya Paşa göre Hafız Hakkı Paşa'nın tecrübesizliği nedeniyle 10'uncu Kolorduyu Allahüekber Dağları'nda mahvetmiş Sarıkamış'a zamanında yetişememiştir.

4. Subaylar: Ziya Paşa'ya göre Teğmeninden kolordu komutanına kadar subaylarımızda görev aşkı yoktu. Türk subayları işlerine yeterine sahip çıkmadıkları gibi ötelemektedirler.

5. **Ziya Paşaya göre**, Elerimizin maneviyatları kırılmış komutanlarına güvenleri kalmamıştır. Ona göre ağır kış şartlarında aç, çıplak, uzun ve çetin yürüyüşlerle yorulmuş insanlar başka bir duyguya sahip olamazlardı. Nitekim Bardız'a birlikler geldikten sonra askerlerin açlığı ve donarak ölmesiyle ilgilenen kıta komutanı pek azdı.

6. **Ziya Paşaya göre**, Sarıkamış bölgesinin ormanlık oluşu harekâtın görünmesini engellemiştir. Ona göre kışı saymazsak suç genelleşiyor ve sorumluluğun en büyüğü Başkomutan vekili Enver Paşa'ya ait oluyordu. Düşmanı tanımak, kışa, bölgenin durumuna göre hazırlanmak, tedbirler almak onun göreviydi. Ziya Paşa'ya göre Enver Paşa askerimizi anlamamış, ordumuzu tanımamıştı. Ziya Paşa'ya göre, 14-12-1914 günü Sarıkamış alınabilirdi. Çünkü 13 Kânunuevvel

(Aralık) akşamı 28'inci Fırka [Tümen] Sarıkamış'a gelmişti. Ve burada Osmanlı Devleti'nin üç fırkası bulunuyordu. Rusların ise kuvveti Türklerden azdı. Takviye birlikleri henüz gelmemişti.

Ona göre eğer 14 Aralık 1914 için genel bir emir çıkarılsa, bu emre göre fırka komutanları birliklerinin başında harekâtı sevk ve idare etselerdi, başkomutanlık karargâhı bir iki kurmay subayla yaveri fırkaları / kontrolle görevlendirilseydi, cepheden, Çiftmemeler Tepesinden ve Sarıkamış'ın güney sırtlarından çevirme harekâtı yapılsaydı kimsenin burnu kanamadan Sarıkamış alınabilirdi.

7. Nitekim Ziya Paşaya göre, adi dağ topraklarının işe yaramaması önemli bir faktördü. Bunların menzilleri kısa ve etkileri azdı. Çerkezköy'ünü bile etkilememişti. 14 Aralıktan sonra fırsat kaçmıştı. Çünkü daha o günün akşamı düşman bizi çevirmeye başlamıştı. Ziya Paşa anılarında Sarıkamış Harekâtının yararlarını şöyle belirtmektedir: “ *Umulmadık bir mevsimde umulmadık yerlerden yaptığımız bu harekât Rusları telaşa düşürmüş ve onları bizim ordumuza büyük bir önem vermeye zorlamıştır. Bu nedenle harbin sonraki dönemlerinde Türk ordusunun üzerine büyük kuvvetlerle gelmek zorunda kalmıştır. Çar ailesinin önde gelen mensuplarından birinin bu Cephe Komutanlığı'na tayini, işin önemini açıkça göstermektedir. Hatta denebilir ki Sarıkamış Cephesi'nde karşımıza fazla kuvvet çıkarılmak, Çanakkale'de de müttefikleri durdurup Rusya'ya gidecek yardımları engellememiz Çarlığın devrilmesine ve Bolşevik ihtilalinin başarıya ulaşmasına etki etmiştir. Avrupa cephelerinde, üzerlerindeki Rus baskısı azalan Almanlar Polonya'yı kolayca istila etmişlerdir*” (Ziya Paşa'nın Anıları: 670).

Diğer yandan Ruslar, Kafkasya'daki Türk ve Müslüman nüfusun, sayıca kendilerinden ve Ermenilerden fazla olmasını tehlikeli görmüş, bunun için Doğu Cephesi'ne çok sayıda asker yığmışlar fakat burada asıl neden Bakû petrollerinin ellerinden çıkabileceği korkusudur.

SONUÇ

Bilindiği gibi, Kafkas ve Sarıkamış cephelerinin açılmasında Almanların baskısının yanı sıra Türk dünyası ile bağlantı kurmak ve daha önce kaybedilen toprakları geri almak ana etkenlerin başında yer almıştır.

I. Dünya Savaşı'na her açıdan hazırlıksız yakalanan Osmanlı Devleti başta bulunan İttihat ve Terakki cemiyetinin üyeleri, özellikle Enver Bey'in etkisi ve girişimiyle kendisini savaşın içerisinde bulmuştur. I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti pek çok cephede savaşmıştır. Savaştığı cephelerden birisi de Kafkas Cephesi ve bu cephede Sarıkamış Harekâtıdır. Sarıkamış Harekâtı Almanların genel Blitzkrieg stratejisi üzerine geliştirilmiş baskın bir operasyon niteliği taşımaktadır. Harekâtın yapılacağı zamanda hava şartları ve arazi

koşulları uygun değildi. Başta Enver Paşa'nın harp okulundan hocası olan Hasan İzzet Paşa olmak üzere bazı komutanlar harekâta karşı idiler. Ancak Enver Paşa ve Hafız Hakkı Paşa harekâtın yapılmasını çok istemişler ve harekâta karşı gelenleri etkisiz hale getirmişlerdir. 22 Aralık 1914'te başlayan harekât koordinesizlik, komutanların bölgeyi bilmemesi, askerin başta giyecek, yiyecek ihtiyacının karşılanmaması ve salgın hastalıklar sonucu faciaya dönüşmüştür. Sarıkamış harekâtında donarak ölen binlerce Türk gencine, savaşla birlikte hızla yayılan başta tifo, lekeli humma, kolera ve tifüs yüzünden binlerce Anadolu insanı ölmüş, binlercesi Ruslara esir olmuştur. Savaşın mağlubiyetle sonuçlanması üzerine başarısızlığın faturası Almanlar ve ordu komutanlarının bazılarının yanısıra bazı siyasiler ve yazarlar tarafından Osmanlı Devleti'ne ve Enver Paşa'ya kesilmiştir. Araştırmadan elde ettiğimiz bulgulara göre savaşı Osmanlı Devleti'nin kaybetmesinin nedenlerini şöyle değerlendirebiliriz.

- Savaş planının baskın olarak düşünülmesine rağmen ordu içerisindeki çeşitli nedenlerle gizliliğin kaybolması.
- Enver Paşa'nın büyük uğraş ve çabasına rağmen, X. ve XI. Kolordular arasında irtibatsızlıklar ile komutanlar arasında hareket birliği ve arzusunun olmaması.
- Keşif faaliyetinin yeterli olmaması nedeniyle arazi şartlarının dikkate alınmadan askerlerin sevk edilmeleri.
- Askerin ihtiyacı olan iâşe ve yiyecek ihtiyaçlarının yanı sıra lojistik desteğin yeteri kadar sağlanamaması.

Diğer yandan bu çalışmanın başlıca kaynağını oluşturan Ziya Paşa anılarında sınıf arkadaşı olan Enver ve Hafız Hakkı Paşa'yı okul yıllarındaki başarıları ve tavırlarını överken biraz da kendisinin istediği ordu komutanlığına getirilmemiş olmanın ve kendince hak ettiği davranış ve tutumu görmemesi nedeniyle eleştirmektedir. Nitekim savaşın kaybedilme sebeplerini kendince açıklarken Enver Paşa'yı mevsim şartlarını, ordunun içinde bulunduğu olumsuz şartları göz önünde bulundurmadan, emir vermekle suçlamıştır. Ayrıca daha da ileri giderek Enver Paşa'yı, bölgeyi, orduyu, düşman ordusunu tanımamak ve yeterli hazırlığı yapmamakla suçlamıştır.

Vatan için canlarını feda eden subayları *"Teğmeninden kolordu komutanına kadar subaylarımızda görev aşkı yoktu. Namus, şeref ve izzet-i nefis duyguları noksandı"* diyerek, haksız bir genelleme yapmıştır. Vatanı için kahramanca ölen pek çok şehidi görmezlikten gelmiştir.

Nitekim Sarıkamış Harekatı'nın kaybedilmesi üzerine Rus ordusu Kafkaslarda üstünlüğü ele geçirmiştir. Bütün bu olumsuzluklara rağmen Türk ordusunda dayanışma ve direnme hat safhada olmuştur. Bu anlayış daha sonra Millî Mücadeleye geniş ölçüde yansımıştır.

Extended Abstract A short summary of the memoirs of Brigadier General Ziya Yer Gök Pasha, which date back to 1950 and contain one thousand eight hundred pages, was published for the first time by retired teacher Osman İlker (İlker, 1992). I met Mr. İlker for the first time in a local newspaper published in Aydın, where we were co-authors. Our friendship developed over time. Mr. Osman gave me Ziya Pasha's memoirs, written in his own handwriting and including very good drawings, to publish them as a historian. I informed him that permission should be obtained from his family for the publication of the memoirs. We went to Balıkesir to obtain permission from Dr. Nurullah Yergök, the son of Ziya Yergök Pasha, and on June 21, 2001, we obtained the necessary permission from him. Ziya Pasha's memoirs were different from other memoirs in many respects. In his memoirs, Ziya Pasha looked at the events and situations he personally experienced through the eyes of a historian, soldier, sociologist and literary critic, and analyzed the geography in which the events took place and the social and cultural structures of the people living in this geography by describing them well. When we received the memoirs, on the one hand, we tried to transfer them to the computer and turn them into a Word document. On the other hand, we tried to compare the facts and events mentioned in the memoirs with other memoirs and publications. However, a long time passed while we were doing this. Later, these memoirs were published by Mr. Sami Önal (Önal, 2005). I congratulate the late Mr. Sami Önal (may his soul rest in heaven). When I learned that the memoirs had been published for the first time, I experienced two different emotions at once. I had missed the memoirs that I had prepared for publication with a long effort and labor by not publishing them on time. In other words, I was very sad that the memoirs exploded in my hands. On the other hand, I was very happy that the memoirs were published and published in large numbers, although no one except a few people were aware of my work. On August 3, 1914, when the Ottoman Empire declared mobilization, Ziya Pasha moved to Erzurum's Gez village with the 83rd Regiment, of which he was the Regiment Commander, and in November 1914 he moved towards Allahuekber Mountains with his troops. The Sarıkamış Operation, which took place between December 22, 1914 and January 05, 1915, in which Ziya Pasha was also

involved, has been one of the most discussed fronts in the First World War with its time of execution, military logistics and military tactics. Most of the officers who participated in the war, especially Ziya Bey, emphasized that the attack plan prepared by Hafız Hakkı Bey and approved by Enver Pasha was very successful on paper but incomplete in practice. Hüsametdin Tugac, who participated in the war and was captured by the Russians, emphasized that they expected victory at the beginning of the war, but after they were captured and saw the war preparations of the Russians, defeat was inevitable. In his memoirs, Ziya Pasha divided the Sarıkamış operation into three periods: mobilization, Hasan Pasha's army command and Enver Pasha's period. Ziya Pasha, who found Hasan İzzet Pasha's work positive during the mobilization, found Enver Pasha, who was his classmate and who could not appoint him as the army commander, unsuccessful and blamed him with the effect of this frustration. In his memoirs, Ziya Pasha briefly summarized the reasons for the Sarıkamış defeat under the following subheadings. These are: bad seasonal conditions, inexperience of Enver Pasha and Hafız Hakkı Pasha, attitudes and behaviors of the officers and their inadequacies, demoralization of the soldiers, the region being forested, trying to take the Circassian village with bayonets without destroying it with cannons, and the ineffectiveness of the mountain cannons. Our aim in this study is to reveal the Sarıkamış operation between December 22, 1914 and January 5, 1914 by comparing the memories of Ziya Pasha, who participated in the war, with other memories and works of that period. Scanning Model was used in the study. In addition, descriptive analysis was made by analyzing the documents obtained through Document Analysis. The findings obtained in the study are presented by comparing them.

A short summary of the memoirs of Brigadier General Ziya Yer Gök Pasha, which date back to 1950 and contain one thousand eight hundred pages, was published for the first time by retired teacher Osman İlker (İlker, 1992). I met Mr. İlker for the first time in a local newspaper published in Aydın, where we were co-authors. Our friendship developed over time. Mr. Osman gave me Ziya Pasha's memoirs, written in his own handwriting and including very good drawings, to publish them as a historian. I informed him that permission should be obtained from his family for the publication of the memoirs. We went to Balıkesir to obtain permission from Dr. Nurullah Yergök, the son of Ziya Yergök Pasha, and on June 21, 2001, we obtained the necessary permission from him.

Ziya Pasha's memoirs were different from other memoirs in many respects. In his memoirs, Ziya Pasha looked at the events and situations he personally experienced through the

eyes of a historian, soldier, sociologist and literary critic, and analyzed the geography in which the events took place and the social and cultural structures of the people living in this geography by describing them well. When we received the memoirs, on the one hand, we tried to transfer them to the computer and turn them into a Word document. On the other hand, we tried to compare the facts and events mentioned in the memoirs with other memoirs and publications. However, a long time passed while we were doing this. Later, these memoirs were published by Mr. Sami Önal (Önal, 2005). I congratulate the late Mr. Sami Önal (may his soul rest in heaven). When I learned that the memoirs had been published for the first time, I experienced two different emotions at once. I had missed the memoirs that I had prepared for publication with a long effort and labor by not publishing them on time. In other words, I was very sad that the memoirs exploded in my hands. On the other hand, I was very happy that the memoirs were published and published in large numbers, although no one except a few people were aware of my work. On August 3, 1914, when the Ottoman Empire declared mobilization, Ziya Pasha moved to Erzurum's Gez village with the 83rd Regiment, of which he was the Regiment Commander, and in November 1914 he moved towards Allahuekber Mountains with his troops. The Sarıkamış Operation, which took place between December 22, 1914 and January 05, 1915, in which Ziya Pasha was also involved, has been one of the most discussed fronts in the First World War with its time of execution, military logistics and military tactics.

Most of the officers who participated in the war, especially Ziya Bey, emphasized that the attack plan prepared by Hafız Hakkı Bey and approved by Enver Pasha was very successful on paper but incomplete in practice. Hüsametdin Tugac, who participated in the war and was captured by the Russians, emphasized that they expected victory at the beginning of the war, but after they were captured and saw the war preparations of the Russians, defeat was inevitable.

In his memoirs, Ziya Pasha divided the Sarıkamış operation into three periods: mobilization, Hasan Pasha's army command and Enver Pasha's period. Ziya Pasha, who found Hasan İzzet Pasha's work positive during the mobilization, found Enver Pasha, who was his classmate and who could not appoint him as the army commander, unsuccessful and blamed him with the effect of this frustration. In his memoirs, Ziya Pasha briefly summarized the reasons for the Sarıkamış defeat under the following subheadings.

These are: bad seasonal conditions, inexperience of Enver Pasha and Hafız Hakkı Pasha, attitudes and behaviors of the officers and their inadequacies, demoralization of the soldiers, the region being forested, trying to take the Circassian village with bayonets without destroying

it with cannons, and the ineffectiveness of the mountain cannons. Our aim in this study is to reveal the Sarıkamış operation between December 22, 1914 and January 5, 1914 by comparing the memories of Ziya Pasha, who participated in the war, with other memories and works of that period.

Scanning Model was used in the study. In addition, descriptive analysis was made by analyzing the documents obtained through Document Analysis. The findings obtained in the study are presented by comparing them.

KAYNAKÇA

- Aybars, E. (2015), "Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girişi ve Sonuçları", Dokuz Eylül Üniversitesi, 2. Uluslararası Tarih Sempozyumu (16-18 Ekim 2014) (Editörler: Mustafa Daş, Türkmen Törel vd.), Dokuz Eylül Üniversitesi Yayını.
- Aydemir, Ş., S.(1978), Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1914-1922), c. 3, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Balcı, R. (2005), Tarihin Sarıkamış Duruşması, Tarih Düşünce Kitapları, İstanbul.
- Balcı, R. (2007), Sarıkamış Yolun Sonu, 3. Basım, Babıali Kültür Yayınları,, No: 107, İstanbul.
- Bardakçı, M. (2018), Enver, 2. Basım: Mart 2018, İş Bankası Yay, İstanbul.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Nezareti Siyasi Kısım, (HR. SYS.), Dosya No: 2288, Gömlek No: 1 (İtalya Büyük Elçisi Nabi Bey'in, İtalyan Basını Üzerine Haftalık Raporu, 17 Ağustos 1914).
- Baytın, A. (1946), İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi 29.Tümen 3.Alay Sancağı Hatıralar, Vakıf Basımevi, İstanbul.
- Bayur, Y., H. (1991), Türk İnkılap Tarihi, Fikir Cereyanları, İnkılap Hareketleri, İç Didişmeler, Birinci Genel Savaşın Patlaması, C:II, K: IV, TTK Basımevi, Ankara.
- Benazus, H. (2006), Sarıkamış Faciası, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul.
- Birinci, A. (1998), "Hatırat Türünden Kaynakların Tarihi Araştırmalardaki Yeri ve Değeri", Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Sayı: 41.
- Churcill, W. (2007), *The World Crisis 1911-1918*, Penguin Books, Basım yeri yok.

- Çolak, M. (2006), Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918), Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Çolak M. (2015), “Birinci Dünya Savaşı’nda Almanya’nın Osmanlı Devleti’nden Beklentileri”, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2. Uluslararası Tarih Sempozyumu (16-18 Ekim 2014) (Editörler: Mustafa Daş, Türkmen Törel vd.), Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir.
- Çukurova, B. (1999), “*Milli Mücadele Anıları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi*”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, VI/23.
- Demirtaş, B. (2017), “*Tarih Yazımında Hatırat ve Günlüklerin Yeri ve I. Dünya Savaşı’nda Kafkas Cephesi Örneği*”, Tarih ve Gelecek Dergisi, Cilt:3, Sayı: 1., ss.165-182.
- Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (2013), Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I, İstanbul.
- Erdaş, S. (2015), Hatıralar Işığında Kafkas Cephesi’nde Yaşanan Temel Sorunlar ve Gözlemler, 100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu, Ankara.
- Kocatürk, Ö. (2011), Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası (1911-1914): İlişkilerin Bozulması ve İlk Krizler (1911-1912), C: 1, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.
- Kurat, A., N. (1966), Birinci Dünya Savaşında Türkiye’de bulunan Alman Generallerin Raporları, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Carr, E.,H. (1980), Tarih Nedir? Birikim Yayınları, İstanbul.
- Çakmak, F. (2005), Birinci Dünya Savaşında Doğu Cephesi Harekâtı, (Yayına Hazırlayan Ahmet Tetik, Sema Kiper, Ayşe Seven ve Serdar Demirtaş), Genel Kurmay Basımevi, Ankara.
- Müderrişoğlu, A. (2015), Sarıkamış Dramı, Cilt:1, 2. Basım, Kaştaş Yayınları, İstanbul.
- Oğuz, B. (1983), Yüzyıllar Boyunca Almanya Gerçeği ve Türkler, İstanbul.
- Olgun, İbrahim (1972), Anı Türü ve Türk Edebiyatında Anı. Türk Dili XXV/246
- Ortaylı, İ. (2018), Gazi Mustafa Kemal Atatürk, 1. Baskı, Kronik Kitap, İstanbul.

- Ortaylı, İ. (1983), Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu, 1. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Özakıncı, C. (2007), Türkiye'nin Siyasi İntiharı Yeni Osmanlı Tuzağı, 10. Baskı, Otopsi Yayınları, İstanbul.
- Özdemir, E. (1972), Anı ve Anı Dilimiz Üzerine. *Türk Dili* XXV/246.
- Öztürk, Adil, Adnan ve Çetin, Necat (2018), Harp Edebiyatımızda Hatıraların Önemi ve Torbalı'dan Kıbrıs Barış Harekâtına Katılan Askerlerin Hatıralarından Örnekler, Çankırı Karatekin Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü I. Uluslararası Türkiyat Sempozyumu: Türk Harp Edebiyatı, 1-3 Kasım 2013, Çankırı.
- Safran, M., Köksal, H. (2006), "Tarih Öğretiminde Yazılı Kanıtların Kullanılması", Tarih Eğitimi Makale ve Bildiriler, Editör: Mustafa Safran, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Savrun, E. (TY), Birinci Dünya Savaşında İtilaf Devletlerinin Osmanlı Devleti Üzerindeki Çıkar Çatışmaları: Türk Bağımsızlığına Giden Yol, DEÜ, 2. Uluslararası Tarih Sempozyumu.
- Serhadoğlu, M.R. (2005), Savaşçı Doktorun İzinde, Kırım, Sarıkamış, Esaret Yılları ve Kurtuluş Savaşı, Remzi Kitapevi, İstanbul.
- Sönmez, B., Yıldız R. (2008), Ateşe Dönen Dünya: Sarıkamış, 6. Baskı, İkarus Yay., İstanbul.
- Stoddord, P. H. (2003), Teşkilat-ı Mahsusa, 3. Baskı, Arma Yay., İstanbul.
- Tugac, H. (TY), Bir Neslin Dramı Kafkas Cephesinden, Çarlık Rusya'sından Tutsaklık Anıları, Çağdaş Yayınları, İstanbul.
- Tutar, H., Öğün, T., Kapu, H., Erdoğan, H. ve Küçük E. (2011), Türk Halkının Sarıkamış Algısı, Serhat Kalkınma Ajansı, Kars.
- I. Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3. Ordu Harekâtı (1999), C.1, Genelkurmay Basımevi, Ankara.

